

82060

ХУШМАТОВ НОРҚУЛ САДУЛЛАЕВИЧ

ЎЗА СЕЛЕКЦИОН НАВЛАРИ ИҚТИСОДИЙ
САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШНИНГ
УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

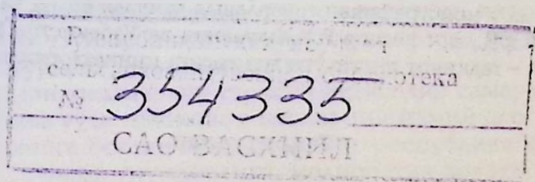

633.5/1

К-98

82060 633.511' 631.527
X 98
ХУШМАТОВ НОРҚУЛ САДУЛЛАЕВИЧ

ЎЎЗА СЕЛЕКЦИОН НАВЛАРИ ИҚТИСОДИЙ
САМАРАДОРЛИГИНИ БАЎОЛАШНИНГ
УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

Тошкент
"Янги аср авлоди"
2004

Ўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигини баҳолаш —нинг услубий асослари. — Тошкент. "Янги аср авлоди", 2004 — 123 б.

Мазкур монография республикада асосий қишлоқ хўжалиги экинни ҳисобланган ўза селекцион навларини иқтисодий жиҳатдан баҳолашнинг илмий услубий жиҳатларига бағишланади. Шунингдек, халқимизнинг пахта етиштириш борасида асрлар давомида тўплаган деҳқончилик маданияти, бой тажриба ва илмий интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш, республиканинг жаҳон бозорида рақобатбардош пахта маҳсулотлари билан мустаҳкам ўрин эгаллашда муҳим аҳамиятга эга бўлган назарий ва амалий муаммоларни ҳал этишнинг услубий жиҳатлари тадқиқ этилади.

Бозор талабларига жавоб берадиган ўза навларини танлаш ва уларни республикада ҳудудлари бўйича жойлаштириш муаммосини ҳал этиш —нинг илмий — услубий жиҳатлари бўйича тавсиялар тайёрланган. Бунда ҳар бир ўза селекцион навига иқтисодий самарадорлик нуқтаи назаридан, бозор иқтисодиёти шароитида комплекс баҳо бериш имконини берувчи 18—20 та асосий ва аҳамиятли кўрсаткичлар танлаб олиниб, ушбу кўрсаткичлар бўйича ҳар бир навга алоҳида ва комплекс баҳо беришга имкон яратувчи услубий тавсиялар ишлаб чиқилган. Республикада пахта ишлаб чиқариш иқтисодий жиҳатдан таҳлил қилиниб, тегишли ҳулосалар тайёрланган.

Мазкур услубий тавсиялардан республикада пахтачилик тармоғини ривожлантириш тадбирларини ишлаб чиқиш жараёнида, ўза селекцион навларини жойлаштириш компьютер дастурларини ишлаб чиқишда, пахтачиликда янги технологияларни иқтисодий экспертиза қилишда ва турли илмий тадқиқотлар жараёнида фойдаланиш мумкин.

Монография асосан юқори малакали пахтачилик тармоғи мутахассислари, магистрантлар, аспирантлар, тадқиқотчилар ва умуман пахтачилик соҳасида тадқиқотлар олиб бораётган изланувчиларга, ўқув — педагогик фаолият билан шуғулланувчи мутахассисларга мўлжалланган.

Муаллиф ушбу монографияни тайёрлашда яқиндан ёрдам ва илмий маълумот берган и.ф.д., профессор Р.Х.Хусановга ва Ўзбекистон Бозор ислохотлари илмий — тадқиқот институти жамоасига миннатдорчилик билдиради.

Тақризчилар:

и.ф.д., профессор Чориев Қ.

и.ф.д., профессор Жўраев А.

Агроиқтисодий ислохотларни амалга ошириш натижасида кўплаб ижобий натижаларга эришилиб, республикада иқтисодий барқарорлик вужудга келди, мамлакат аҳолисининг озиқ — овқат маҳсулотлари ва саноатнинг хом ашёга талабини республикада етиштирилган маҳсулотлар билан қондириш борасида ижобий натижаларга эришилди.

Аммо республика қишлоқ хўжалигида ер — сув ресурслари миқдори кескин чекланганлиги, аҳоли сонининг ортиб бориши ва улар ҳаёт фаровонлигини таъмин этиш мавжуд агроресурс — лардан фойдаланиш самарадорлигини кескин оширишни тақозо этади.

Ер — сув ресурсларидан самарали фойдаланиш масаласи, экинларни парваришда агротехник тадбирларга риоя этиш билан бир қаторда, экинларни ҳудудлар бўйича тупроқ ва иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда жойлаштиришни талаб этади.

Республика ҳудудлари бўйича тупроқ ва иқлим шароитлари, ресурслар билан таъминланганлик даражаси ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда экинларни ва уларнинг селекцион навлари — ни жойлаштиришга илмий асосланган ҳолда ёндашиш борасида илмий ишланмалар етишмаслиги, қишлоқ хўжалигида бозор муносабатлари ривожланиши шароитида мавжуд ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини пасайтирмақда.

Республикада қадим — қадимдан ўза, асосий қишлоқ хўжалик экинни сифатида экиб келинган ва пахта маҳсулотлари ишлаб чиқариш нафақат иқтисодий балки ижтимоий, сиёсий аҳамиятга эга эканлиги билан ажралиб туради.

Дунё бўйича 80 дан зиёд давлатларда ўза экилиб, Ўзбекистон пахтачилик билан шуғулланувчи етакчи давлатлар қаторидан жой олган, олимларимиз томонидан кўплаб турли хусусиятларга эга ўза селекцион навлари яратилган ва экиб келинади. Аммо, ушбу навларнинг ҳар бири алоҳида устунликларга эга ва ўз биологик имкониятларини маълум иқлим, тупроқ таркиби, ҳаво ҳарорати ва намлиги, кун узунлиги, сув таъминоти ва бошқа шу каби омиллар таъсирида турлича намоён қилади.

Шу боисдан, пахтачилик тармоғи иқтисодий самарадорлиги ҳудудлар бўйича ўза селекцион навларини илмий асосланган ҳолда жойлаштиришга боғлиқ бўлади. Чунки, республика ҳудудлари сув таъминоти, тупроқ унумдорлиги, мелiorатив ҳолати, сизот сувлар сатҳи, ёғин — сочин ва самарали ҳароратнинг йиллик миқдори, ҳаво намлиги, ресурс таъминоти ва шакланган деҳқончилик маданияти борасида маълум фарқларга эга.

Республикада қалла мустақиллигини таъмин этиш мақсадида бошққан дон экинлари майдонлари кенгайтирилиши муносабати билан, ўзанинг тезпишар, серҳосил, сифат кўрсаткичлари бўйича

бозор талабларига жавоб берадиган тола берувчи навларини кўплаб экиш масаласи долзарблик касб этмоқда.

Бозор иқтисодиёти ривожланиши, мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш эвазига экин майдонлари бирлиги ҳисоби — дан олинадиган даромадни ошириш талабини ҳар бир ишлаб чи — қарувчи олдига асосий вазифа сифатида қўймоқда.

Республика ҳудудлари бўйича ҳар йили 20—23 та атрофидаги ғўза селекцион навлари жойлаштириладиган бўлсада, амалиётда ҳар бир ғўза навига, бозордаги талаб ва таклифни ҳисобга олган ҳолда, иқтисодий нуқтаи — назардан комплекс баҳо бериш имко — ниятини берувчи услубий тавсиялар етишмайди. Бу эса ғўза се — лекцион навлари иқтисодий самарадорлигини баҳолаш бўйича ус — лубий тавсиялар ишлаб чиқиш заруратини туғдиради. Шу боис, ишлаб чиқилган услубий тавсиялар, республика пахтачилигини ривожлантириш, ҳудудлар бўйича энг мақбул ғўза навларини жойлаштиришни иқтисодий жиҳатдан асослаш борасидаги даст — лабки тадқиқотлар натижаларидан бири ҳисобланади.

Республикада ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадор — лиги даражасини умумлашган ва комплекс тарзда баҳолаш им — конини берувчи илмий асосланган услубий тавсиялар ишлаб чиқиш масаласи собиқ иттифоқ даврида бир қадар эътибордан четда қол — ганлиги, ҳозирга келиб мазкур муаммонинг долзарблигини ошир — моқда.

I. БОБ. БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ ШАРОИТИДА ҒЌЗА СЕЛЕКЦИОН НАВЛАРИНИ ИҚТИСОДИЙ БАҲОЛАШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Бозор муносабатлари шароитида ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигини баҳолаш зарурати

Маълумки қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши тармоқларида амалга ошириладиган иқтисодий ислохотлар энг аввало тармоқда бозор муносабатларини ривожлантириш, бевосита маҳсулот ишлаб чиқарувчи деҳқонларнинг моддий манфаатдорлигини таъмин этиш орқали, мавжуд аграр ресурслардан самаралироқ фойдаланиш ва жамият аъзоларининг ижтимоий — иқтисодий эҳтиёжларини тўла — роқ қондиришни кўзда тутмоқда. Бу эса хўжалик юретишнинг бозор механизми талаблари ва шартларига мослашишни тақазо этади.

Бозор иқтисодиётининг асосий шарти — бу ишлаб чиқарилган маҳсулот истеъмолчилар талабларига ҳар томонлама жавоб бе — риши лозимлиги; иккинчидан эса маҳсулот ишлаб чиқарувчи ишлаб чиқарган маҳсулотини бозорда сотиш орқали олган маблағи ҳи — собидан харажатларини қоплаши ва етарли миқдордаги фойда — лилик даражасига эга бўлиши лозимлиги; маҳсулотни сотишдан тушган тушум энг камида ишлаб чиқарувчига оддий такрор иш — лаб чиқаришни таъмин этиш имкониятини бериши лозимлиги; учинчидан, маҳсулот ишлаб чиқарувчи ўз ишлаб чиқариш фао — лияти жараёнида бошқа ишлаб чиқарувчилар манфаатларига, шу — нингдек жамият аъзолари манфаатларига зид бўлган фаолият юритмаслиги ёки унинг фаолияти натижасида бозорнинг бошқа иштирокчилари зарар кўрмаслиги лозимлиги; ишлаб чиқариш хў — жаликнинг мавжуд табиий — иқлим шароитлари, техник — техно — логик, малакали ходимлар билан таъминланганлик даражаси, иқти — содий имкониятлари доирасида ташкил этилишини тақазо этади.

Агар тарихга назар ташлайдиган бўлсак, собиқ иттифоқ дав — рида мамлакат пахта мустақиллигини таъминлаш ва кўпроқ хом ашё етиштириш мақсадида пахта майдонлари кенгайтирилиши, республика қишлоқ хўжалигида пахта якка ҳокимлигининг ву — жудга келишига олиб келган. Республикада 1984—88 йилларда пахта майдонлари 2000 минг гектардан ортиқ, 1989 йилда эса ре — корд кўрсаткичга эришилиб, 2108 минг гектар атрофидаги май — донни эгаллаган, республика пахтачилиги тарихида энг кўп ҳо — сил 1980 йилда (6244,9 минг тонна) етиштирилган.

Аммо шу билан биргаликда етиштирилган пахтанинг 10 фоизи — гина республика ичкарисида қайта ишланган ва қолган қисми рес — публикадан ташқарига хом ашё сифатида чиқариб кетилган. Оқибатда арзон нархларда хом ашё сотган республика, ишлаб чиқариш учун қулай иқлим ва бошқа шароитларга эга бўлгани ҳолда, асосий озик — овқат маҳсулотларини республика ташқарисидан олиб келган.

Республика пахта майдонларида, кўлаб минерал ўғитлар, гер-бицид, пестицид, дефолиантлар ва бошқа заҳарли химикатларни меъёридан ортиқча ишлаши натижасида, экологик мувозанат бузилиб, турли касалликлар кўпайишига сабаб бўлган.

Пахтачилик тармоғи ривожланиши натижасида мерос бўлиб қолган юқоридаги салбий оқибатлар заминиди, 1930—1990 йиллар мобайнида республикада дунёдаги йирик пахтачилик билан шуғулланувчи давлатлар қаторидан жой олиб, жами собиқ итти-фоқда етиштирилаётган пахта хом ашёсининг 65 фоизини етиш-тириш даражасига чиқишдек ютуқлари ётади.

Аммо республика мустақилликка эришгандан сўнг, қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга мамлакат халқи манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ёндашила бошланди. Пахта якка ҳоқимлигига барҳам бериш ва республика халқини озиқ—овқат маҳсулотлари билан таъминлаш каби муаммоларни ечишга аҳамият қаратилиб, 1991—1998 йиллар давомида ғўза экин майдонлари қисқартирилди, ғалла, сабзавот, боғдорчилик соҳаларини ва чорвачилик тармоғини ривожлантириш учун, экин майдонлари таркибидаги ўзгаришлар туфайли шароит туғилди. Аҳоли жон бошига дон маҳсулотлари ишлаб чиқариш 93 кг дан 146,8 кг гача ёки 1,6 маро-табага, картошка ишлаб чиқариш—1,8 маротабага ордиди.

Пахтачилик тармоғи қишлоқ хўжалигининг муҳим ва етакчи тармоғи ҳисобланади ва келажакда ҳам шу мавқеини сақлаб қолади. Чунки мамлакат халқ хўжалиги тармоқларининг 70 фоизидан ортиғи пахтачилик билан бевосита боғлиқ ҳолда фаолият юритади. Ҳозирда республикада қишлоқ хўжалигига яроқли суғориладиган ерларнинг 35 фоизига яқини ғўза экини билан банд бўлиб, қишлоқларда яшовчи аҳолининг аксарият қисми шу соҳада меҳнат қилади ва пахтачилик тармоғи қишлоқларда яшовчи аҳоли оила бюджетининг даромад манбаи ҳисобланади.

Кимё саноатининг ривожланиши натижасида пахта толасига рақобатдош сулғий тоалар пайдо бўлишига қарамасдан, пахтадан тайёрланган маҳсулотлар ўзининг қатор хусусиятлари билан турғун истеъмол талабига эга бўлиб келмоқда. Шунингдек пахтачилик тармоғи саноатга кўлаб турдаги хом ашёлар етказиб беради, жумладан 1 тонна пахта хом ашёси ҳисобидан ўртача ҳисобда 320—350 кг тола, толадан эса 3500 метр квадрат газлама, 10 кг момиқ, 620 кг чигит олинади. Олинган чигитдан 110 кг пахта мойи, 225 кг кунжара, 175 кг шелуха, 35 кг линт, 30 кг тук (де-линт) чиқади. Саноатда жами ғўзадан олинган маҳсулотлар тури 1200 дан кўпроқни ташкил этади ва бу пахтачилик соҳасининг имкониятлари жуда кенглигидан далолат беради.

Ҳозирда дунёнинг 80 дан зиёд мамлакатларида ғўза ўстирилади ва дунё бозорига пахта толаси ва тайёр маҳсулотлар тақдир этилади. Аммо ушбу мамлакатлар ичида пахта етиштирувчи йирик давлатлар Хитой, АҚШ, Ҳиндистон, Покистон, Ўзбекистон

ва Туркия ҳисобланади. Ушбу давлатлар зиммасига дунёда етиш-тирилаётган жами пахта толасининг 75—80 фоизни тўғри келиб, бу борада республикада салмоғи ўртача 8—9 фоизни ташкил этади.

Республика пахтачилигида эришилган ютуқларни бошқа йирик давлатлар географик жойлашуви ва иқлими билан таққослайди—ган бўлсак, ютуқларимиз янада салмоқли кўринади. Чунки Америка Қўшма Штатларининг шимолий кенгликдаги пахтачилик учун энг ноқулай ҳисобланган ҳудудлари, Ўзбекистоннинг пахтачилик учун қулай ҳисобланган жанубий ҳудудлари жойлашган парал-лелга тўғри келади.

Ўзбекистоннинг йирик пахтачилик давлатлари ўртасидаги мав-қеи, яъни экин майдонлари бўйича—бешинчи, пахта хом ашёси ишлаб чиқариш ва ҳосилдорлиги (тола ҳисобида) бўйича бешин-чи, пахта толаси экспорти бўйича АҚШ дан сўнг иккинчи ўринни эгаллаши, пахтачилик тармоғини ривожлантириш соҳасидаги эришган ютуқларимизни ўзида акс эттиради.

Республикада маҳсулотлар экспорти таркибида металллар, ма-шина ва ускуналар, тайёр маҳсулотлар салмоғининг ортишига қарамасдан, ҳамон пахта толаси экспорти салмоқли ўринни эгаллаб, 1996 йилда жами маҳсулотлар ва хизматлар экспортининг 38,1 фоизини, 2001 йилда эса 28 фоизини ташкил этган. Ушбу кўр-саткичлар республиканинг валюта тушумини таъминлашда пахтачилик соҳасининг ролини яққол кўрсатади.

Лекин, республикада эришилган ўртача пахта ҳосилдорлигини (800—850 кг тола ҳисобида) ривожланган пахтачилик билан шу-ғулланувчи давлатлар ҳосилдорлик (1500—1700 кг) кўрсаткичлари билан таққослайдиган бўлсак, бу соҳада кўлаб фойдаланилма-ётган имкониятлар мавжудлигини кўришимиз мумкин.

Пахтачилик тармоғини ривожлантириш ва республиканинг дунё миқёсидаги ўрнини мустаҳкамлаш кўп жиҳатдан ғўза селекцион навларини тўғри танилаш ва илмий асосда ҳудудлар бўйича жой-лаштиришга боғлиқ бўлади.

Бозор муносабатлари шароитида турли ғўза навларига нафақат хўжалик ва биологик нуқтаи назардан, балки устивор равишда иқти-содий нуқтаи назардан баҳо берилиши лозим. Бу эса илмий асос-ланган таҳлиф ва тавсиялар ишлаб чиқишни тақазо этади.

Ўзбекистон иқтисодиётининг дунё иқтисодиёти билан интег-рациялашуви жараёни, ривожланган пахта экувчи давлатларда жорий этилган ва дунё ҳамжамияти томонидан қабул қилинган тамойиллардан кенг фойдаланишни тақазо этади. Хусусан, пахта етиштирувчи хўжаликлар билан пахта хом ашёси ҳисобидан эмас, балки тола ҳисобидан, ўзаро ҳисоб—китобларга ўтилган маса-ласи долзарблик касб этмоқда. Тола ҳисобига ўтиш, ғўза селек-цион навлари иқтисодий самарадорлигига баҳо бериш зарура-тини янада оширади. Чунки режали иқтисодиёт даврида, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг мутлоқ миқдорини ошириш ва режани

бажариш учун барча имкониятларни сафарбар қилишга эришган деҳқон ва режа бажарилишидан манфаатдор бўлган пахтачилик мажмуи тизими, асосий эътиборни, "тарози босадиган" хом ашё берувчи навларни экишга қаратган. Бозор иқтисодиёти эса мавжуд экин майдонларидан, мавжуд ресурслар комбинацияси воқитасида, энг кам харажатлар эвазига кўпроқ даромад келтирадиган ғўза навларини экишни талаб этади, аynи шу жиҳатдан ҳам ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигига объектив баҳо бериш зарурати пайдо бўлмоқда.

Юқоридаги вазиятларни ҳисобга олиб, ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигини баҳолаш ва баҳолаш юзасидан илмий асосланган услубий тавсия ва таклифлар ишлаб чиқиш зарурати қуйидагилар билан белгиланади;

— қишлоқ хўжалигида хусусан, пахтачилик тармоғида бозор муносабатларининг ривожланиб бориши ҳар бир ғўза селекцион навини парваришлаш ва ишлаб чиқаришни йўлга қўйишдан, юқори иқтисодий самарадорликка эришиш мумкинлигига ҳисоб — китоблар асосида ишонч ҳосил қилиш лозимлигини тақазо этади. Бунда ҳар бир ғўза селекцион нави ўзининг илмий асосланган иқтисодий баҳолаш кўрсаткичларига эга бўлиши лозим;

— пахтачилик тармоғи собиқ Иттифоқ даврида узоқ йиллар маъмурий буйруқбозлик тизими доирасида ривожланиб, микро ва макроиқтисодий самарадорлик (максимал фойда олиш) масаласи асосий мезон эканлиги инкор этилди. Хусусан, юқори даражада фойда олишга эришиш масаласи "капиталистик жамиятнинг асосий иқтисодий қонуни" эканлиги ва коммунистик мафкурага зид на — зария сифатида талқин қилиниши, пахтачилик тармоғини иқтисодий жиҳатдан комплекс баҳолаш борасида илмий услубий ишланмалар яратилишига тўсиқ бўлди. Натижада, бугунги кунда пахтачилик иқтисодиёти назарияси ва амалиётида пахта етиштириш ва шунингдек ғўза навлари иқтисодий самарадорлигини комплекс баҳолаш борасида илмий — услубий тавсиялар етишмайди;

— ғўза навларни илмий асосланган ҳолда жойлаштириш учун ҳар бир ғўза навининг иқтисодий имконияти ва уларни нисбий таққослаш учун иқтисодий кўрсаткичлар тизими яратилиши зарур;

— информатсион (компьютер) технология ривожланаётган шароитда ғўза навларини жойлаштиришни компьютер дастурлари асосида амалга ошириш, тармоқ ривожини таъминлашда катта имкониятлар яратади. Аммо, компьютер дастурлари яратиш учун ҳар бир ғўза нави кўплаб кўрсаткичлар ва уларнинг йиғиндисини бўйича иқтисодий баҳоловчи математик рақамларга эга бўлиши лозим. Бундай рақамга эга бўлиш эса навлар иқтисодий самарадорлигини баҳолаш услубларига эга бўлишни ва ушбу услублар асосида навларни баҳолаш заруратини туғдиради;

— ишлаб чиқарувчи томонидан бозор доимий равишда ўрғаниб борилиши ва бозор конъюнктураси ўзгаришига мос равишда

ишлаб чиқаришга ўзгартиришлар киритилиши зарур. Шунинг учун ҳар бир ғўза нави пахта маҳсулотини сифат кўрсаткичига бозор талаби нуқтаи назаридан баҳоланиши лозим;

— пахта — ғалла алмашлаб экиш тизимида, кузги ғалла экиш тадбирларини қулай муддатларда амалга ошириш ва кейинги йил ҳосилига замин туғдириш эртапишар ғўза навларини жойлаштиришни тақазо этади. Аммо, эртапишар ғўза навлари бошқа кўрсаткичлари билан турли талабларга жавоб бермаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам ҳар бир ғўза селекцион нави иқтисодий жиҳатдан баҳоланиши лозим;

— ғўза навларини иқтисодий жиҳатдан баҳолаш зарурати, турли иқтисодий йўналишдаги илмий тадқиқотларни амалга ошириш; ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш тадбирларини ишлаб чиқиш ва шу каби вазиятлар натижасида пайдо бўлмоқда.

1.2. Ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигини баҳолаш мезонлари

Ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигига баҳо бериш алоҳида мезонлар доирасида ёндашишни талаб этади. Масаланинг қандай мақсадда ҳал этилишини ҳисобга олган ҳолда баҳолаш мезонлари сифатида асосий эътибор турли иқтисодий кўрсаткичлар ва жараёнларга қаратилиши мумкин.

Бозор муносабатлари ривожланиши шароитида ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигини баҳолашда асосан пахта маҳсулотлари ишлаб чиқаришдан олинadиган макроиқтисодий самарадорлик асос сифатида қабул қилиниши мақсадга мувофиқ. Чунки пахта бошқа тармоқлар учун хом ашё ҳисобланади ва тармоқ миқёсидаги (қишлоқ хўжалиги корхоналари доирасида ёки пахтачилик тармоғи) самарадорлик, ғўза селекцион навларига иқтисодий жиҳатдан баҳо беришда мавжуд ҳолатни объектив баҳолашга имконият бермайди. Аммо хом ашё тушунчаси нисбий тушунча бўлиб, ишлаб чиқариш ва фойдаланиш жараёнидаги ишлаб чиқариш тавсифига боғлиқ равишда ўзгариб туришини эътиборга олиш лозим. Пахта хом ашёси қишлоқ хўжалиги корхоналари учун тайёр маҳсулот ҳисобланади, яъни хўжаликнинг фаолияти натижасида йил якунлари бўйича олинadиган маҳсулот, аммо хўжаликнинг тайёр маҳсулотини пахта тозалаш заводлари учун хом ашё саналади. Пахта тозалаш заводлари учун пахта толаси, завод фаолиятининг пировард натижаси — тайёр маҳсулот ҳисобланиб, тола ип йиғирувчи фабрикалар учун хом ашё ҳисобланади. Ип йиғирув фабрикалари тайёр маҳсулотини калавалар — тўқимачилик фабрикалари учун хом ашё бўлса, тайёр маҳсулотини эса газламалар ҳисобланади. Газламалар ўз навбатида тикувчи —

лик фабрикалари учун хом ашё ҳисобланиб, тайёр маҳсулоти эса кийим кечак ва халқ истеъмоли моллари ҳисобланади.

Шунинг учун ҳам ғўза селекцион навларига иқтисодий жиҳатдан баҳо беришда барча тармоқлар бўйича пахта хом ашёсини етиштириш, уни қайта ишлаш, тайёр халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариб истеъмолчиларга етказиб бергунгача бўлган босқичларда олиниши мумкин бўлган иқтисодий самара нуқтаи назаридан ёндашилиши лозим.

Ғўза навлари иқтисодий самарадорлигига баҳо бериш жараёнидаги асосий шартлардан бири, алоҳида навлар иқтисодий кўрсаткичларини таққослаш, барча шароитлар тенглиги тамойили асосида амалга оширилишини, бошқача айтганда таққосланиши мумкин бўлган иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланишни талаб этади. Ғўза селекцион навлари сифат кўрсаткичларига баҳо берилиши ҳудуднинг иқлим шароити, тупроқ унумдорлиги, экин майдонлари рельефи, экинларни парваришlash агротехникаси, ўтмиш дош экинлар, уруғлик материаллари сифати, ҳосилни йиғиштириб олиш муддатлари ва усуллари каби агротехнологик шароитлар ва кўрсаткичлар бўйича катта ўзгаришлар бўлмаслигини талаб этади.

Аниқ ҳудудлар ва хўжаликлар доирасида алоҳида ғўза навларини экиш ва маҳсулот етиштириш самарадорлигига баҳо беришда бир хил унумдорлик ва бошқа сифат кўрсаткичларига эга бўлган участкаларда янги ва асосий экиб келинадиган ғўза навлари экилиши ва бир хил агротехник тадбирлар билан парваришланиши лозим. Аммо амалиётда алоҳида хўжаликлар ва маъмурий ҳудудлар доирасида ғўзанинг кўплаб навлари экилмайди. Бундай шароитда нисбий кўрсаткичлардан фойдаланиш тавсия этилади. Бу кўрсаткичларни қиймат ва натурал кўрсаткичларга бўлиш мумкин.

Ғўза селекцион навларига баҳо беришдаги асосий натурал кўрсаткичлардан бири бу ҳосилдорлик ҳисобланади. Таъкидлаш лозимки, ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигига баҳо бериш республиканинг пахта экувчи ҳудудлари учун экишга тавсия этилган ва бугунги кунда экилиб келинаётган навлар доирасида амалга оширилади. Алоҳида ғўза навларини экишга тавсия қилиш чоғида қишлоқ хўжалиги экинлари навларини синаш бўйича Давлат комиссиясининг ҳулосасига таянилади ва ҳар бир синов участкаларида эришилган иқтисодий ва биологик кўрсаткичларга асосланган ҳолда тавсиялар ишлаб чиқилади. Синов участкаларида эришилган асосий кўрсаткичлар ғўза селекцион навининг кўп йиллик ўртача кўрсаткичлари асосида тўғриланади.

Режали иқтисодиёт даврида ғўза селекцион навларини жойлаштиришда асосан унинг тезпишарлик ва ҳосилдорлиги каби асосий кўрсаткичлар мезон сифатида қаралиб келинган. Аммо бозор иқтисодиёти масалага бошқачароқ ёндашишни талаб этмоқда.

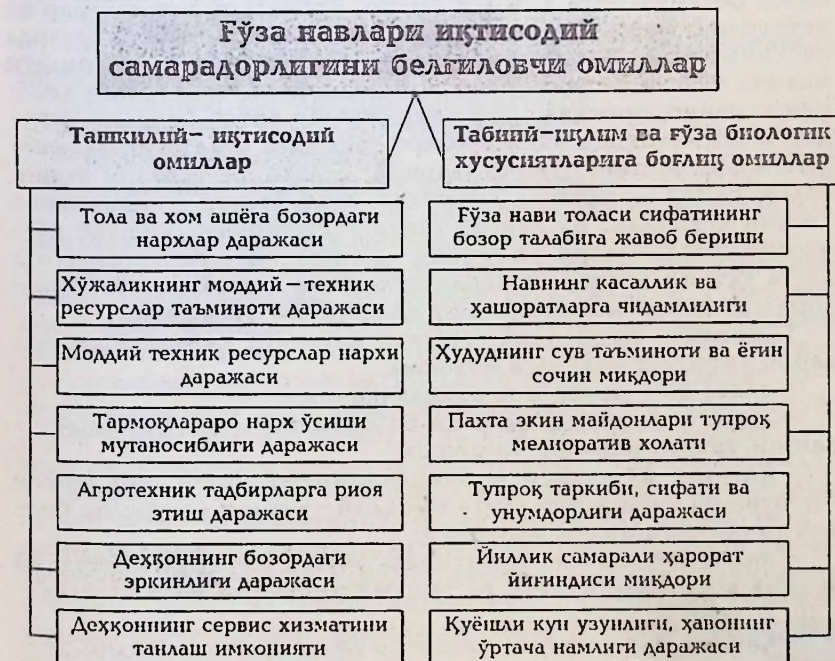
Ғўза селекцион навларининг иқтисодий самарадорлигига аниқ объектив баҳо бериш орқали уларни республика ҳудудлари бўй-

ича илмий асосда жойлаштириш масаласи ҳозирги кунда долзарблик касб этмоқда. Шу боис, пахтачилик тармоғидан келаётган даромад миқдорини максималлаштириш вазифасини ҳал этиш зарурияти энг аввало дунё бозорларида юқори сифатли ва харидорлар талаби доирасидаги тавсифий кўрсаткичларга эга бўлган пахта толасини сотиш имконини берувчи ғўза селекцион навларини жойлаштириш лозимлигидан келиб чиқади.

Амалиётда, ғўза селекцион навлари одатда республиканинг йирик маъмурий ҳудудлари доирасида (вилоятлар) жойлаштирилади. Бунда алоҳида навларнинг экин майдони жами экин майдонида эгаллаган салмоғига қараб у ёки бу нав тўғрисида умумий ҳудудга нисбатан баҳо бериш мумкин. Чунки барча ҳудудлар бўйича ҳам ягона ёки кўплаб миқдордаги ғўза нави экилмасдан балки сифат кўрсаткичларининг бир – бирига яқинлигига қараб бир неча нав бир ҳудуд доирасида жойлаштирилиши мумкин (1.2.1 – чизма).

1.2.1 – чизма

Ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигига таъсир этувчи омиллар

Ѓўза навларининг иқтисодий самарадорлиги энг аввало мик — ро ва макроиқтисодий кўламдаги пахтачилик тармоғи ҳисо — бига олинаётган фойда миқдори билан баҳоланиши лозим. Бо — зор иқтисодиёти шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект фаолияти унинг фойдалилик даражаси билан белги — ланади.

Ѓўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигига таъ — сир этувчи омилларни қуйидаги йирик икки гуруҳга бўлиш мумкин;

а) Ташкилий — иқтисодий омиллар.

б) Табиий — иқлим ва ғўза навлари биологик хусусиятлари билан боғлиқ бўлган омиллар

Ташкилий — иқтисодий омиллар. Ташкилий — иқтисодий омил — лар — бу ғўза навлари биологик салоҳияти ва республика ҳу — дудларининг табиий — иқлим шароитларидан қатъий назар, пахта хом ашёси ишлаб чиқариш жараёнидаги иқтисодий му — носабатлар ва ишлаб чиқариш кучлари ривожланиш даража — ларининг бир — биридан тафоввутли вазиятларда мавжудлиги оқибатида юзага келади. Бу вазият иқтисодий тараққиётнинг барча босқичларига ҳам хос бўлиб, иқтисодий инқирозлар ва иқтисодиёт шакллариининг алмашиши юз бераётган даврларда кескинлашади. Натижада, қишлоқ хўжалиги тармоқларидаги мавжуд бўлган ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги кес — кин камайиб, ортиқча сарф — харажатлар ортиб боради. Бун — дай ҳолат алоҳида экин турлари (айниқса стратегик аҳами — ятга молик бўлган) бўйича уларнинг селекцион навлари иқти — содий самарадорлигига объектив баҳо бериш имкониятини кескин чеклайди. Бу даврда товар етиштирувчи қишлоқ хў — жалиги корхоналари ташкилий — иқтисодий омилларнинг энг катта таъсир этиш доирасида бўлади ва натижада кўп миқ — дордаги салбий модиявий натижаларга эга бўлишади.

Ташкилий — иқтисодий омиллар қаторига қуйидаги омил — ларни киритиш мақсадга мувофиқ:

- пахта хом ашёсига нарх шаклланиши;
- дунё бозорларида ва ички бозорда пахта толасига шакл — ланган ўртача нархлар ўзгариши;
- қишлоқ хўжалиги корхоналарининг пахта хом ашёси етиштириш учун зарур бўлган моддий — техник ресурслар би — лан таъминланганлик даражаси;
- пахта хом ашёси етиштириш учун зарур бўлган моддий техник воситаларга ички ва ташқи бозорларда нарх шаклла — ниш ҳолати;
- қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ хўжалиги учун моддий ре — сурслар етказиб берувчи саноат корхоналари маҳсулотлари

нархларининг ўсиш суръатлари нисбати мутаносиблиги да — ражаси;

- агротехника қоидаларига риоя этиш даражаси;
- товар ишлаб чиқарувчи деҳқонда ўз ҳамкорларини бо — зорда эркин танлаш имкониятининг мавжудлиги;
- қишлоқ хўжалиги корхоналарига сервис хизматлари кўр — сатиш тизимининг монополлашганлиги ёки ушбу соҳада ра — қобат муҳитининг мавжудлиги ва бошқалар.

Табиий — иқлим ва ғўза навлари биологик хусусиятлари би — лан боғлиқ бўлган омиллар:

Мазкур омиллар тизими пахта етиштириш билан шуғул — ланувчи қишлоқ хўжалик корхоналарининг иқтисодий — моли — явий натижаларига кучли таъсир ўтказувчи асосий омиллар йиғиндиси бўлиб, улар таркибига қуйидагиларни киритиш мумкин;

- экин майдонлари мелиоратив ҳолати;
- тупроқ таркиби, сифати, унумдорлиги (балл бонитети), ёғин сочин миқдори;
- сув билан таъминланганлик даражаси;
- йиллик ўртача самарали ҳарорат миқдори;
- ғўза навларининг турли касалликлар ва зараркунанда — ларга чидамлилиги даражаси;
- навларнинг ҳосилдорлик имкониятлари;
- тола чиқиши ва сифат кўрсаткичлари;
- чигит ёғилик даражаси;
- навларнинг тезпишарлик хусусиятлари;
- пахта толаси сифатининг ички ва ташқи бозор талаба — рига жавоб бериши ва бошқалар.

Тадқиқотлар кўрсатишича, юқорида зикр этилган пахта хом ашёси ишлаб чиқариш ва умуман ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигига таъсир этувчи омиллар таснифи биринчи гуруҳи яъни, ташкилий — иқтисодий омиллар таъси — ри, республикада бозор иқтисодиёти ривожланишининг ҳо — зирги босқичида пахтачилик хўжаликлари учун жуда сези — ларли тарзда намоён бўлмоқда ва хўжаликлар молиявий аҳ — воли ёмонлашувида асосий таъсир этувчи куч ҳисобланмоқда.

Бундай вазиятнинг сабаблари асосан, пахта маҳсулотлари ишлаб чиқариш мажмуининг бозор шароитида ишлаш тизи — миға мослашиши секинлик билан кечаётганлиги; пахта ишлаб чиқарувчи хўжаликлар моддий техник таъминоти тизимининг сусайиб бориши ва сервис хизмат кўрсатиш тизими ривож — ланиши даражасининг ҳозирги талабларга жавоб бермаслиги кабилар билан изоҳланади.

II. БОБ. ҒЎЗА СЕЛЕКЦИОН НАВЛАРИНИ ИҚТИСОДИЙ БАҲОЛАШ КЎРСАТКИЧЛАРИ ТАСНИФИ ВА УЛАРНИ ҲИСОБЛАШ УСУБЛАРИ

2.1. Ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигига баҳо бериш кўрсаткичлари тизими таснифи

Бозор иқтисодиёти қонуниятлари асосида фаолият юритувчи иқтисодий тизим кўплаб камчилик ва нуқсонларга эга бўлиши билан биргаликда, бир неча юзлаб йиллар давомида шаклланди, ривож топди, ўзгариб борди ва ҳозирда ўз ҳаётийлигини исботлади. Бундай тизимнинг асосий белгиси — бу ҳар қандай тармоқда ишлаб чиқариш жараёнидаги меҳнат сарфи (жонли ва буюмлашган), меҳнат маҳсули ҳисобланган, яратилган моддий ва маънавий неъматлар истеъмол қилиниши натижасида, товарлар айрибошлаш орқали ишлаб чиқарувчи ихтиёрига келиб тушадиган молиявий маблағлар ҳисобидан тўлиқ қопланиши зарурлигидир. Нафақат сарфланган меҳнатнинг тўлиқ қопланиши ва аксинча қўшимча молиявий маблағлар келтириши ҳисобига, ишлаб чиқарувчига кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъмин этиш имкониятини яратиши лозимлигидир. Бунда, асосий эътибор ишлаб чиқарилган маҳсулотга бозор талабининг мавжудлиги, талаб ҳажми ва унинг товарлар таклифига нисбатан ўзгаришига қаратилади. Айни шу вазиятларни доимий равишда инобатга олишни энг юксак даражада уддалай олган ишлаб чиқарувчигина, бозорда ўз ўрнини сақлаб қолишга ва уни мустаҳкамлашга эриша олади.

Аммо бу ерда асосий шартлардан бири, ишлаб чиқарувчининг мавжуд имкониятлари ҳисобга олиниши лозимлигидир. Яъни, маҳсулот ишлаб чиқарувчи мақсади, тадбиркорлик кўникмалари, ташкилотчилик хусусиятлари, хўжалик алоқалари, моддий ва молиявий ресурслар, иш кучи билан таъмин этилганлиги даражаси ва мавжуд ресурслар сифат кўрсаткичлари янги технологиялар билан мувофиқ келиши лозим.

Юқоридаги ҳулосалардан келиб чиққан ҳолда ғўза селекцион навларига иқтисодий самарадорлик жиҳатидан баҳо бериш амалга оширилиши лозим ва бу жараён бир қанча босқичларни ўз ичига олади. Ушбу босқичлар ичида энг асосийларидан бири бу навларни иқтисодий баҳолашнинг зарур кўрсаткичлар тизimini ишлаб чиқиш ва уларни илмий жиҳатдан асослаш ҳисобланади. Бундай иқтисодий баҳолаш кўрсаткичларидан ғўза селекцион навларини республикамиз ҳудудлари бўйича жойлаштиришда кенг фойдаланиш мумкин.

Бозор шароитида ғўза селекцион навларини ҳудудлар бўйича жойлаштириш ва уларга иқтисодий жиҳатдан баҳо бериш ҳар бир гектар пахта экин майдони ҳисобидан максимал даражада фойда

олишни таъмин этиш масаласини ҳал этиш нуқтаи — назаридан қаралиши лозим.

Тадқиқотларимиз натижаларига таянган ҳолда, ғўза селекцион навларига иқтисодий баҳо бериш кўрсаткичлари тизimini шартли равишда қуйидаги йирик гуруҳларга ажратилиши тавсия этилади.

1. Ғўза навларининг табиий иқлим шароитларига талаби бўйича.
2. Ғўза навларининг агротехника тадбирларига талаби бўйича.
3. Ғўза навларининг биологик хусусиятлари бўйича.
4. Ғўза навларининг технологик талабларга жавоб бериши бўйича (пахта ҳом ашёсини қайта ишлаш натижасида олинадиган маҳсулотлар сифатига нисбатан).

5. Ғўза навларининг иқтисодий жиҳатдан тавсифи бўйича.

Ўз ўрнида ушбу тавсия этилаётган иқтисодий кўрсаткичлар гуруҳи кўплаб иқтисодий, хўжалик, биологик, техник, миқдорий, коэффицент, нисбий ва бошқа кўрсаткичлар орқали ифодаланади (2.1.1 — чизма).

2.1.1 — чизма

Ғўза селекцион навларига иқтисодий баҳо бериш бўйича асосий кўрсаткичлар таснифи

Асосий кўрсаткич — лар гуруҳи	Асосий гуруҳни ташкил этувчи кўрсаткичлар тизими	Ўлчов бирлиги
1	2	3
1. Табиий — иқлим шароитларига талаб бўйича	а) Тупроқнинг физиологик ва агрохимик таркибига талаби	Донадорлик
	б) Тупроқнинг шўрланган даражасига талаби	гр. см. куб
	в) Тупроқнинг чириндиларга бойлилик даражасига талаби	%
	г) Суви билан таъминланганлик даражасига талаби	м. куб. га
	д) Йиллик ўртача самарали ҳарорат миқдорига талаби	С°
	е) Ёруғлик кунини давомийлигига талаби	сонг
2. Агро — техника тадбирларига талаб бўйича	ё) Ер ости сувлари яқин ёки узоқликда жойлашганлигига талаби	см
	а) Сугориш метёрлари ва муддатлари бўйича	м. куб. га
	б) Озиқлантириш метёрлари ва муддатлари бўйича	кг. га
	в) Озиқлантиришда ўғитлар нисбати бўйича	коэф. %
	г) Қатор ораларига ишлов беришга талаби бўйича	маротаба
	д) Касаллик ва зараркунандаларга қарши чора — тадбирларга талаби бўйича	маротаба
	е) Ғўза учларини чилпиш ва дефоляция тадбирларини ўтказиш муддатлари ва сифатига талаб бўйича	коэф. %
	ё) Ҳосилни йиғиш усулларига талаби бўйича	коэф. %

1	2	3
3.Биологик хусусиятлар буйича	а) Усиб ривожланиш вегетацион даври давомийлиги буйича	кун
	б) Энг юқори ҳосилдорлик кўрсаткичлари буйича	ц.га
	в) Касаллик ва зарарқуратдаларга чидамлилиги буйича	коэфф.
4.Технологик талабларга жавоб бериши буйича	а) Тола чиқиш даражаси	%
	б) Тола сифати кўрсаткичлари:	
	— толанинг саноат типи	1...n
	— тола ранги	1...n
	— толанинг ифлосланиш даражаси	%
	— микронейр кўрсаткичлари	
	— солиштирма узилиш кучи	геко.текст
	— тола узунлиги	коэфф.
	в) Пахта тозалаш заводлари талабларига жавоб бериши:	—
	г) 1000 дона чигит оғирлиги	грамм
	д) Чигитнинг ёғиллик даражаси	%
	е) Кўсак оғирлиги	грамм
	а) Пахта толасига жаҳон бозоридаги талаб даражаси	млн. тонна
	б) Пахта толасининг жаҳон бозоридаги тақлифи миқдори	млн. тонна
5.Иқтисодий тавсифи буйича	в) Жаҳон бозоридаги пахта толасига талаб даражасини белгилловчи асосий омиллар:	
	— тола сифат кўрсаткичлари	
	— тола баҳоси	қиймат
	— тола сотишни рағбатлантириш усуллари	тавсифий
	г) Пахта толасига республикадаги ички талаб ҳажми	тонна
	д) Пахта толасига ички бозордаги баҳолар даражаси ва уларнинг ташқи бозор баҳосига нисбати	сўм
	е) Республика пахташи қайта ишлаш ва тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш саноатининг пахта толаси сифатига талаби:	коэфф.
	— толанинг саноат типи	коэфф.
	— тола ранги	тавсифий
	— толанинг ифлосланиш даражаси	миқдор
	— микронейр кўрсаткичи	миқдор
	— тола узунлиги	мм.
	— толанинг солиштирма узилиш кучи	коэфф.
	ж) Тола сифат кўрсаткичларига боғлиқ равишда бир тонна толанинг ўртача ички ва ташқи бозордаги баҳолари даражаси ўзгариши.	%

Ўза селекцион навлари иқтисодий самарадорилигини баҳолаш кўрсаткичлари тизимини гуруҳлашда муаллиф томонидан услубий жиҳатдан қуйидагича ёндашиш тавсия этилади:

а) Ўза селекцион навларини парваришlash натижасида оли — надиган *"пировард ижтимоий фойдали маҳсулот"* нинг ҳажми ва сифат кўрсаткичларига таъсир этувчи асосий омиллар, келиб чиқиши ва уларни пайдо қилувчи манбалар нуқтаи — назаридан алоҳида гуруҳларга бирлаштирилади;

б) Ўза селекцион навларини парваришlash натижасида оли — надиган *"пировард соф молиявий натижа"* лар шаклланишига таъсир этувчи асосий омиллар, таъсир қилиш механизмидаги фарқлар буйича гуруҳларга бирлаштирилади.

Ҳар бир алоҳида кўрсаткичлар гуруҳи ўз таркибида юқорида тилга олинган икки мезон буйича бир — бирига яқин бўлган кўлаб иқтисодий, технологик ва молиявий кўрсаткичларни жамлайди. Ушбу кўрсаткичлар кўлаб бир — биридан фарқ қилувчи ўлчов бирликлари билан ўлчаниб, уларни ўлчулаштириш зарурати пайдо бўлмоқда.

Ўза селекцион навларининг табиий иқлим шароитларига талаби буйича баҳолаш тизими кўрсаткичлари.

Ўза селекцион навларини табиий иқлим шароитларига талаби буйича баҳолашда қуйидаги кўрсаткичлар эътиборга олинаши мақсадга мувофиқ:

а) Ўза селекцион навларининг тупроқ физиологик, агрохимиявий таркибига талаби. Ушбу кўрсаткичларни аниқлаш зарурлиги Ўзбекистон табиати кескин ўзгарувчан, тупроқ ва иқлим шароитлари бир — бирини такрорламайдиган ҳудудлардан ташкил топганлиги билан боғлиқ. Ушбу ҳудудлар асосан тоғ ва тоғ — оқди ҳудуди, суғориладиган деҳқончилик ва дашт — яйлов ҳудудлари ҳисобланади. Ўза ўсимлиги асосан суғориладиган деҳқончилик ҳудудида экиб ўстирилади ва ушбу ҳудуддаги асосий қишлоқ хўжалиги экини ҳисобланади.

Республика буйича ҳозирга келиб, ўртача ҳар йили 1400 минг гектар атрофидаги экин майдонларида пахта экиб ўстирилмоқда. Мамлакатимизда пахтачилик ҳудудларининг жанубий чегараси шимолий кенгликнинг 37 параллели ва шимолий чегараси эса шимолий кенгликнинг 43 параллелида жойлашган. Пахта экин майдонлари денгиз сатҳидан 50 метрдан 800 метргача бўлган баландликда, асосий экин майдонлари эса денгиз сатҳидан 200 — 500 метр баландликда жойлашган. Ўза асосан республиканинг бўз тупроқли ва ўғлоқи тупроқли ерларда экиб ўстирилади.

Республикада пахтачилик билан шуғулланувчи асосий ҳудудлар бўз тупроқли минтақаларда денгиз сатҳидан 300 — 800 метр баландликда ва тоғ этаклари, тоғ ёнбағри паст баландликларида жойлашган.

Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари қўмитаси ҳисоботи маълумотлари кўрсатишича пахта экиладиган оч тусли тупроқлар

354335

CAO & CHINA

асосан Мирзачўл ва Қарши чўлининг бир мунча қуруқ ва иссиқ ҳудудларида ва денгиз сатҳидан 150—500 метргача бўлган ба—ландликда жойлашган. Айни шу жиҳатдан ҳам тупроқ чиринди таркиби, унумдорлиги, унинг физиологик ва агрокимёвий таркиби бир—биридан фарқ қилади. Бу эса ғўза селекцион навларини экиб ўстиришда турлича натижалар олинишига олиб келади.

Ўзбекистон пахтачилик илмий—тадқиқот институти маълумот—лари кўрсатишича, пахтадан 40 центнерлик ҳосил олиш учун тупроқ таркибидаги чиринди миқдори 1,3—1,5 фоизни, ҳаракатчан фос—фор 50 мг, калий 40 мг ни (1 кг тупроқ таркибида) ташкил этиши керак. Тупроқнинг ҳайдов қатлами чуқурлиги 35 сантиметрдан кам бўлмаслиги, унинг зичлиги эса 12—13 см куб, ғоваклиги 49—50 фоиз, намликни тутиб туриш қобилияти эса 23—27 фоизни ташкил этиши талаб этилади. Аммо ғўзанинг турли ҳудудларда яратилган турли навлари ушбу шартларга турлича талабда бўлади.

б) Ғўза селекцион навларининг тупроқ шўрланиш даражасига чудаишлиги. Ушбу кўрсаткични аниқлаш зарурати шундан келиб чиқадики, республиканинг турли ҳудудлари турли даражада шўр—ланган ва шўрланиш даражаси кимёвий таркиби бир—биридан кескин фарқ қилади. Шунингдек, республиканинг суғориладиган деҳқон—чилик ҳудудлари тупроқларида чириндининг камлиги, карбонат мод—даси кўплиги, сувда эрийдиган ишқорлар (Са, Mg) 85—95 фоизни ташкил этиши каби хусусиятлар билан ажралиб туради.

Республика қишлоқ ва сув ҳўжалиги вазирлиги маълумотла—рига таянадиган бўлсак, республика бўйича жами суғориладиган ер майдонларининг фақатгина 49,6 фоизи шўрланмаган бўлиб, қолган 34,8 фоизи енгил даражада, 13,4 фоизи ўртача ва 2,2 фо—изи кучли даражада шўрланган ерлар ҳисобланади. Шўрланган ерларда пахтадан режадаги ҳосилни фақатгина шўр ювиш на—тижасидагина олиш мумкин.

Тупроқ шўрланиш даражаларининг ғўза ўсиш ривожланишига таъсирини кўплаб олимлар, шу жумладан П.А.Геккель, В.А.Ковра, Б.П.Строганов, Р. Азимов каби олимлар томонидан ўрганилган бў—либ, шўрланишининг ўсимликка салбий таъсири асосан ғўза тар—кибидаги минерал элементлар миқдори ва нисбатининг бузили—ши юз бериши орқали намоён бўлади. Ўсимлик танасида крем—ний, хлор, фосфор, магний, натрий миқдори кўпайиб, калий, ол—тингутурт, марганец ва айниқса калций моддаси кескин камайи—ши оқибатида моддалар алмашинуви бузилади, ўсимлик иддиз ти—зими шаклланиши орқада қолиб, умумий ривожланишга салбий таъсир қилади ва пахта ишлаб чиқариш иқтисодий кўрсаткич—лари ёмонлашуви орқали намоён бўлади. Шу сабабли шўрланиш даражаси ғўза селекцион навларига таъсир этувчи кучли табиий омиллар сифатида эътиборга олиниши лозим [14].

в) Ғўза селекцион навларининг сув билан таъминланганлик даражасига талаби. Ушбу кўрсаткичларни аниқлаш зарурлиги ўсим—

ликларнинг нормал ривожланишида намликнинг аҳамияти ва рес—публикада суғориш сувларининг миқдори кескин чекланганлиги, шунингдек, алоҳида вилоятлар ва ҳудудлар бўйича ҳам сув билан таъминланиш даражаси турли даражада ўзгариб туриши билан белгиланади.

Ғўза ўсимлигининг суғориш ва сув таъминоти даражасига жуда таъсирчанлиги боис, кўзланган ҳосилни олишда етарли миқдор—даги сув билан таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Аммо ғўза навларининг намликка талаби, ўсимлик таркибидаги сув миқдори, буғлатиш даражаси, барг ва ўсимликнинг тана тузилиши, ривож—ланиш шароитларига боғлиқ равишда турлича бўлади. Шу жи—ҳатдан алоҳида ғўза селекцион навлари ўртасида сув билан таъ—минланганлик даражасига талаб бир мунча фарқларга эга.

Ғўза ўсимлиги озиқ моддаларни эриган ҳолда сув орқали ўз—лаштиради. Ғўзани парваришлаш даврида сарфланадиган сув миқ—дори кўплаб сабабларга кўра ўзгариб туради ва ўртача гектарига 5—10 минг куб метрни ташкил этади.

Ғўзанинг дастлабки ўсиш даврида ҳаво ҳароратининг пастлиги ва ўсимлик ташқи органлари сатҳи камлиги боис гектарига сут—калик сув сарфи 10—12 кубометрни ташкил этса, ғўза шоналаш даврига келиб сув сарфи ортиб, суткасига 30—50 кубометрни таш—кил этади. Энг кўп сув сарфи гуллаш ва ҳосил пайдо бўлиши пайтига тўғри келиб, кейинчалик камайиб боради. Аммо сув сар—фининг тахминан 35—40 фоизи ер юзидан буғланиш, тупроқ филтрацияси натижасида ўсимликка етиб бормасдан исроф бў—лади. Шунинг учун ҳам суғориш технологиясини такомиллашти—риб бориш муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозирги кунда пахтачиликда кенг тарқалган суғориш усули бу жўяклар орқали суғориш бўлиб, одатда суғориш меъёри гектарига 600—1000 кубометрни ташкил этади, ўсимлик сувни танасидан буғ—латиш орқали сарфлайди ва бу навлар бўйича ўртача 1 грамм қуруқ модда ҳосил қилиш учун 400—800 грамм сув сарфига тенг.

Бозор иқтисодиёти барча ресурслар каби сув ресурсларидан ҳам тежаб фойдаланишни тақазо этиши ва келажақда сувнинг ба—ҳоси ошиб бориши, пахтанинг таннархи ошишига олиб келади. Шу боисдан ҳам сув билан таъминланганлик даражаси бўйича нав—ларга баҳо бериш муҳим аҳамиятга эга.

г) Ғўза селекцион навларининг йиллик ўртача самарали ҳаро—рат миқдорида талаби. Ушбу кўрсаткични аниқлаш зарурати шу билан белгиланадики, ғўза иссиқсевар ўсимлик бўлганлиги боис маълум миқдордаги ҳароратни олмасдан туриб пишиб етилмайди. Аммо, ғўза навлари ўртасида самарали ҳарорат миқдорида талаб турлича бўлиб, бир—биридан бир мунча фарқ қилади. Шу жи—ҳатдан ушбу кўрсаткич алоҳида ажратиб олинди.

Ўзбекистон Пахтачилик илмий—тадқиқот институти маълумот—ларига қараганда, ғўзанинг меъёрида ўсиши ва ривожланиши учун

талаб этиладиган ҳарорат + 25–30 даражани ташкил этади. Ғўза ривожланишидаги энг паст ҳарорат +17 даража бўлиб, бунда ўсимликнинг ўсиши ва ривожланиши деярли тўхтайди, энг юқори ҳарорат эса ўрта толали пахта учун +36–37 даражани ташкил этади ва барча ғўза селекцион навларида ушбу даражадан юқорига кўтарилган ҳарорат ўсимликнинг ўсиши ва ривожланишини секинлаштиради. Ингичка толали пахта навлари эса +39–42 даража ҳароратгача ўз ривожини секинлаштирмайди.

Ғўза навларининг бутун вегетация давомида тўплаши зарур бўлган самарали ҳарорат йигиндиси ўртача 1900–2500 даражани ташкил этади.

Ғўза иссиқсевар ва ёруғликка талабчан бўлганлиги боис қуёшли кун узунлиги ўсимликнинг ривожини учун муҳим аҳамиятга эга ва ғўзанинг яхши ривожланиши учун бир суткада 9–11 соат ўсимликка ёруғлик тушиб туриши лозим. Аммо ғўза навлари ўртасида ёруғлик кунини узунлигига талаб бўйича фарқ жуда катта бўлганлиги ва ҳосил шаклланишига ушбу фарқ сезиларли таъсир этмаслиги боис, ёруғликка бўлган талаб алоҳида ҳисобга олинмасдан самарали ҳароратга бўлган талаб доирасида эътиборга олиниши мақсадга мувофиқ.

Ғўза селекцион навларининг агротехника тадбирларига талаб бўйича баҳолаш тизими кўрсаткичлари.

Ғўза селекцион навларини агротехника тадбирларига, хусусан, озиқлантириш ва агротехник тадбирларни амалга ошириш сифат ва муддатларига талаблари бўйича баҳолашда қуйидаги асосий кўрсаткичлар аниқланиши мақсадга мувофиқ:

а) Ғўза селекцион навларининг озиқлантириш меъёрлари ва муддатлари. Ушбу кўрсаткичнинг аниқлаш энг аввало республика ҳудудларида суғорма деҳқончилиги учун мўлжалланган ерлар тупроқ таркибининг, микро ва макроэлементларга, чириңдига бойлиги даражасидаги фарқлар билан изоҳланади.

Пахта толаси ўз таркибида кўпгина техник ўсимликлар қатори углерод, водород, кислород каби кимёвий элементларни кўплаб сақлайди ва ҳосил этилиши даврида ушбу элементлар салмоғи деярли 95 фоизгача этади. Бундан ташқари пахта хом ашёси таркибида азот (ўртача 1,5 фоиз), фосфор (ўртача 0,3 фоиз), калий (ўртача 1,5 фоиз) тўпланади. Шунингдек, магний, кальций, кремний, алюминий, олтингутурт, натрий каби кимёвий элементлар хом ашё таркибида мавжуд бўлади. Демак, ушбу элементлар ғўза томонидан бутун вегетация даврида экин майдонларидан ўзлаштирилади.

Ҳисоб – китобларига қараганда, 40 центнер ҳосилдорликка эга бўлган (ўрта толали) ғўза экин майдонларининг ҳар гектаридан ўртача бир йилда 180–210 килограмм азот, 40–50 килограмм фосфор, 150–200 килограмм калий, 30–40 килограмм олтингутурт, 8–10 килограмм темир, магний, натрий ва бошқа элементларни

ҳосил билан олиб чиқиб кетилади. Бу эса ғўзани қўшимча равишда озиқлантириб бориш лозимлигини кўрсатади.

Тупроқ табиий равишда кўплаб кимёвий элементларга бой бўлиб, бу тупроқнинг табиий унумдорлиги асосини ташкил этади. Аммо, тупроқ таркибидаги ўсимлик учун зарур бўлган микроэлементларнинг барчасини ўсимлик ўзлаштира олмайди. Фақатгина улар сувда эриб, эритма ҳолига ўтгандагина ўсимлик томонидан ўзлаштирилиши мумкин. Шу жиҳатдан ғўзани қўшимча озиқлантириш тупроқ таркибини агрокимёвий таҳлил қилингандан сўнгина, ғўза навлари ҳосилдорлигини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши лозим.

Бундан ташқари ғўза селекцион навлари озиқлантириш меъёрларига турлича талабчан бўлади. Аммо ўртача 1 тонна пахта хом ашёси учун тажрибалар кўрсатишича 50–70 килограмм соф ҳолдаги азот сарфланади ва тупроқ таркибига қараб озиқлантириш меъёрлари 80 килограммгача ўзгариб боради. Республика вилоятлари бўйича фарқ ўртача 20–22 фоизни ташкил этади. Масалан, 1 тонна пахта хом ашёси учун сарфланадиган соф азот миқдори Самарқанд вилояти бўйича ўртача 70 килограммни ташкил этса, Навоий вилояти бўйича 88,9 килограммга тенг ва шу асосда ўғитлаш меъёрлари ўзгариб туради. Ўртача ҳисобда республика бўйича бир гектар экин майдони ҳисобига озиқлантириш меъёри ўрта толали пахталарда 215–240 килограммни, ингичка толали пахталарда эса 230–250 килограммни ташкил этади, аммо бу кўрсаткич пахта ҳосилдорлиги ва тупроқ таркибига боғлиқ равишда ўзгариб туради. Шунингдек тупроқ таркибидаги азотнинг аниқ миқдорини аниқлаш имконини йўқлиги сабабли бу кўрсаткичлар нисбий ҳисобланади.

Азотли ўғитлар пахта ҳосилдорлигининг ортишида асосий ҳал этувчи аҳамиятга эгалиги боис уни меъёрида ва ўз вақтида бериб бориш лозим. Чигитни экиш олдида тахминан меъёрдаги ўғитнинг 25 фоизи тупроққа солинади, 5 фоизи экин билан бир вақтнинг ўзида, биринчи озиқлантириш даврида 20 фоизи, иккинчи озиқлантиришда 25 ва учинчи озиқлантиришда 25 фоиз миқдорда ўғит сарфланади. Асосан биринчи чин барг чиққан пайтда, шоналаш ва гуллаш даврида озиқлантириш тавсия этилади.

Фосфорли ўғитлар эса азот сингари тупроқда ҳаракатчан бўлмасдан, нисбатан барқарор бўлганлиги туфайли турли муддатларда солиниши мумкин. Аммо ғўза ўсишининг дастлабки даврида фосфорга жуда талабчан бўлганлиги боис меъёрдаги ўғитнинг 60–70 фоизи шудгорлаш даврида тупроққа солинади. Фосфорли ўғитлар одатда азотга нисбатан маълум нисбатларда белгиланади. Масалан, ўрта ва ингичка толали пахтада фосфорли ўғитлар, азотли ўғитга нисбатан 0,7 коэффициентда белгиланади, калий эса 0,5. Меъёр бўйича ўртача бир гектар ўрта толали ғўзани 155–165 кг фосфорли ўғит билан озиқлантириш кўзда тутилади.

Ўзани озиклантиришда тупроқ таркибидаги фосфор миқдо — рини аниқлаш, ўза навларининг ўғитга талабини ва ҳосилдорлик имкониятларини ҳисобга олиш лозим.

Ўза дастлабки униб чиқиш ва ривожланиш даврида фосфорли ўғитларга эҳтиёжини қондира олмаса, ҳисоб — китобларга қара — ганда 15 — 25 фоиз ҳосилни йўқотиши мумкин ва шу билан бир — галикда қўшимча озиклантириш ҳисобига ҳам йўқотилган имко — ниятни тиклаш мумкин бўлмайди.

Ўзани озиклантириш асосан экишгача, биринчи чин барг чи — қарганда ва шоналаш пайтида амалга ошириш тавсия этилган, шунингдек, ўза илдизи жойлашишига боғлиқ равишда озиклан — тириш чуқурлиги ҳам мувофиқлаштирилиши талаб этилади.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, азотли ўғитларнинг 50 фоизи, фосфорли ўғитларнинг эса фақат 20 фоизи ўсимликлар томони — дан ўзлаштирилган. Қолган қисми ўсимлик фойдаланиши мумкин бўлмайдиган кимёвий бирикмалар ҳосил қилган (фосфорли) ёки тупроқдан турли кўринишларда чиқиб кетган (азотли). Бу масала ҳам олимлар олдига муаммолар қўяди.

Калийли ўғитлар ўзанинги ўсиши ва ривожланишида ўз аҳа — мияти жиҳатидан азот, фосфордан кейинги ўринда туради ва бошқа элементлар билан алмаштириб бўлмайдиган зарур модда ҳисоб — ланади. Аниқса ўза бошқа ўсимликларга нисбатан калий мод — дасига кўпроқ талабчан бўлиб, у ўсимликнинг сувга чидамлилиқ хусусиятини ошириши аниқланган.

Озиклантириш меъёри гектар ҳисобига ўрта толали пахтада 95 — 100 килограмми, ингичка толали пахтада 100 — 110 килограмм — ни ташкил этади. Калийли ўғитлар билан ўзани озиклантириш асосан икки муддатда, 50 фоизи шудгорлаш пайтида ва 50 фоизи иккинчи озиклантириш даврида амалга оширилади.

Республика тупроқларида калий моддаси кўплаб учраб, улар асосан сувда эрийдиган ва эримайдиган бирикмалар ҳосил қилган ҳолда минераллар кўринишига эга. Ўза ўсимлиги томонидан фа — қатгина сувда эрийдиган қисмигина ўзлаштирилади. Калийнинг миқдори Ўзбекистон тупроқлари таркибида 1 — 3 фоизгача ораликда ўзгариб туради. Калийли ўғитлар азот ва фосфордан фарқли ўла — роқ ўсимлик томонидан ўзлаштирилмаган қисми тупроқ таркибида сақланиб туриш хусусиятига эга. Ўза навлари тупроқ таркибидаги ўзлаштирилиши мумкин бўлган калий миқдорига боғлиқ равишда турли миқдорларда қўшимча озиклантиришни талаб этади.

б) Ўза селекция навларининг ўсимлик учларини чилиш муқ — датлари ва сифати талаби. Ушбу кўрсаткич аниқланиши за — рурати, ушбу тадбирнинг пахтадан юқори ҳосил олишдаги ўрни катталиги билан изоҳланади.

Ўзани сифатли ва ўз муддатларида чилиш бошқа агротехник тадбирлар қатори юқори ҳосилдорликка эришишдаги муҳим омил — лардан ҳисобланади. Ўза ривожланишидаги маълум муддатда, ўсиш

нуқтасини чилиб ташлаш, ўсимликнинг бўйига ўсиш жараёнини секинлатиб, ўсиш ҳисобига қўшимча озик моддалар сарфлани — шининг олди олинади. Бундан кейинги босқичда моддалар ўсимлик барги ва пояси ўсиши учун эмас, балки кўпроқ ҳосил элемент — лари шаклланишига хизмат қила бошлайди. Шу жиҳатдан ўза — нинг деярли барча селекцион навларида ўсимликнинг ўсиш нуқ — таларини чилишга талаб мавжуд, аммо чилиш муддатлари бўйича навлар ўртасида фарқ кузатилади.

Хусусан, чилиш одатда ўзада маълум миқдордаги ҳосил шох — лари пайдо бўлгандан сўнг (12 — 17 та ҳосил шохи) амалга оши — ририб, бу тадбир пахта ҳосилдорлигини ошириш ва ҳосилнинг асосий қисмини ёғин — сочин — тушмасдан йиғиб — териб олишга имкон туғдиради.

Ўза навларининг турли типларга мансуб ҳолда шохланиши (ма — салан, "Хоразм — 126" — 3 тип, "Юлдуз", "Шароф — 77" — 1 — 2 тип) ўсимлик шохларининг пайдо бўлишига қараб чилишни амалга оширилганда, ҳосил шохларининг кейинги ривожланиши ва кў — саклар оғирлигида сезиларли фарқлар пайдо бўлиши исботлан — ган. Навлар ўртасида чилиш муддатлари гектарига ўртача 2 — 3 центнер қўшимча ҳосил олиш имконини берган. Ушбу вазият ўза навларининг чилиш муддатларига бўлган талаби бўйича кўр — саткичлар аниқланиши заруратини юзага келтиради.

в) Ўза селекция навларининг дефоляция тадбирларини ўт — казиш муддатлари ва сифати талаби. Ушбу кўрсаткич аниқ — лаш, дефоляция тадбирининг пахтачилик иқтисодий самарадор — лигини юксалтиришда тутган ҳал қилувчи аҳамияти билан ва турли ўза навларида шохлар пайдо бўлиши ҳамда баргларнинг жой — лашишидаги фарқлар дефоляциянинг сифатли ўтишида турлича натижа бериши билан изоҳланади.

Дефоляция қилиш натижасида ўза баргларини тўкиш ҳосил — нинг йиғим — терим жараёнини механизациялаштириш ва ишни юқори унум билан амалга ошириш, териб олинган хом ашё нам — илик даражасини камайтириш ва ифлосланишининг олдини олишга шарт — шароитлар яратади. Шунингдек, ўз вақтида ва си — фатли қилиб ўтказилган дефоляция етилган кўсакларнинг асосий қисми очилишини тезлатади ва ҳосилни ёғин — сочинли кунларга қолдирмасдан йиғиштириб олиш имкониятини оширади. Бундан ташқари тажрибаларнинг кўрсатишича, ўзани дефоляция қилиш натижасида ўсимликда ушланиб қолувчи кўплаб зараркундалар ҳам нобуд бўлади.

Аммо, бутунги кунда амалиётда фойдаланиладиган дефолиант — ларнинг асосий қисми контактли таъсир этувчи кимёвий воси — талар эканлиги, кўп ҳолларда ўза баргларининг тўлиқ тўқилмай қолишига олиб келади. Такроран ўтказилган дефоляция эса сарф — харажатлар миқдорининг ва шунингдек, экологик муҳитга за — ҳарли химикатлар салбий таъсирининг ортишига сабаб бўлади.

Шу жиҳатдан, ҳам алоҳида олинган ғўза навларининг биологик хусусиятлари, озиклантириш меъёрлари ва об—ҳаво шароитларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилган дефоляция иқтисодий жиҳатдан ўзини оқлайди. Ғўза ўсимлигининг барглаши ва барглари кенглиги, шохлаш хусусияти нафақат навларга хос бўлган белгилар билан, балки озиклантириш меъёрлари ва минерал ўғитлар нисбатига боғлиқ ҳолда ўзгариб туриши аниқланган. Ма—салан, азотли ўғитлар билан озиклантиришнинг амалга оширилиши ва бостириб суғориш ғўза барглариининг кучли ривожланишига олиб келади ва бундай майдонларда дефолиантлар таъсири камаюди ёки кимёвий воситалар сарфини оширишга олиб келади. Кимёвий воситалар сарфи унинг турига қараб ўзгариб туради. Дефоляцияни ўтказиш муддатлари ҳар бир аниқ вазиятда тегишли мутахассислар томонидан аниқланади.

г) Ғўза селекцион навларининг ҳосилни йиғиш усулларига таълиб кўрсаткичини аниқлаш зарурати, навларнинг шохлаш тузилиши ва тўлиқ пишиб етилиши давомийлигидаги фарқлар ҳисобига машина теримига қанчалик мослашганлиги нуқтай—назадидан пайдо бўлади.

Республика пахта далаларида хориждан келтирилган юқори меҳнат унумдорлигига эга бўлган пахта териш машиналари ишлаётганлиги, пахта хом ашёсини йиғиштириб олишга ўзгача ёндашишни талаб этади. Чунки дунёда пахтанинг 95 фоизгача очилгандан сўнг бир маротаба машина теримдан фойдаланиш кенг қўлланилмоқда, бу ўз вақтида катта миқдордаги моддий—пул маблағлари тежаб қолинишига сабаб бўлади. Бундан ташқари пахта тўлиқ пишиб етилиши ҳисобига тола сифат кўрсаткичлари ва чигитнинг ёғлилик даражаси ортишини тажрибалар кўрсатмоқда, шу жиҳатдан ғўза навларининг машина теримига мослашганлик кўрсаткичлари ҳисобга олиниши мақсадга мувофиқ.

Ғўза навларини биологик хусусиятлари бўйича баҳолаш тизими кўрсаткичлари.

Ғўза навларини биологик хусусиятлари бўйича баҳолашда қуйидаги кўрсаткичлар ҳисобга олиниши мақсадга мувофиқ:

а) Ғўза навларининг ўсиб ривожланиши даври давомийлиги. Ушбу кўрсаткичини аниқлаш зарурати шу билан изоҳланадики, бутунги кунда республикада экишга рухсат этилган ғўза навлари ўсиб—ривожланиши ва пишиб етилиш даврининг давомийлиги бўйича турлича кўрсаткичларга эга бўлиб, улар тезпишар, ўртапишар ва шартли кечпишар навларга ажратилади. Бу кўрсаткичнинг ҳисобга олиниши дунёдаги энг шимолӣ пахта етиштириш минтақасида жойлашган Ўзбекистон учун ўта муҳим бўлиб, кузги ёғин—гарчилик ва совуқ тушмасдан ҳосилни йиғиб олиш, пахта етиштирувчи хўжаликлар иқтисодий барқарорлигини ва республиканинг жаҳон пахта бозоридаги мавқеини кўп жиҳатдан белгилаб беради.

Ҳозирда республиканинг пахтачилик билан шуғулланувчи қишлоқ хўжалиги корхоналари далаларида ҳар йили 18—20 та экишга рухсат этилган ғўза навлари, 3—4 та истиқболли ва 10—12 та янгидан яратилган навлар экиб келинади.

Ғўза навларининг ўсиб ривожланиш даври ўртача 110—135 кунни ташкил этиб, алоҳида навлар бўйича ўсиб ривожланиши давомийлигидаги фарқ 5—10 кунгача оралиқни ташкил этади.

Планетамиш иқлимининг ўзгариши ва сўнгги йилларда республика ҳудудида совуқ, ёғин—сочинли кунларнинг эртароқ тўшаётганлиги, вегетация даври қисқа бўлган навларни кўпроқ яратиш ва уларни ҳудудлари бўйича жойлаштириш масаласига катта эътибор беришни талаб этмоқда. Шу жиҳатдан ғўза селекцион навларининг ўсиб ривожланиши даври давомийлиги бўйича кўрсаткичлар аниқланиши муҳим аҳамиятга эга.

б) Ғўза селекцион навларининг ҳосилдорлик кўрсаткичи. Ушбу кўрсаткични аниқлаш зарурати, ғўза навлари ўртасидаги ҳосилдорлик кўрсаткичлари бўйича мавжуд фарқларга асосланади. Шунингдек, пахта ҳосилдорлиги кўплаб омиллар таъсири остида шаклланивчи умумлаштирувчи ва пахтачилик тармоғида иқтисодий самарадорлик даражасини белгиловчи асосий кўрсаткич ҳисобланади.

Пахта ҳосилдорлиги тупроқ табиий унумдорлиги, сув билан ўз вақтида ва меъёрида таъмин этилганлиги, озиклантириш меъёрлари ҳамда муддатлари, минерал ўғитлар нисбатига риоя этилиши, экиш муддатлари, уруғлик сифати ва агротехника тадбирларининг ўз вақтида ўтказилишига бевосита боғлиқ бўлиб, бу шароитлар республиканинг ҳудудлари бўйича ва ҳатто битта хўжалик далаларида ҳам бир—биридан фарқ қилиши мумкин.

Аммо барча шароитлар тенглиги таъмин этилган вазиятларда ғўза селекцион навлари ўртасида ҳосилдорлик кўрсаткичлари бир—биридан фарқ қилади. Мазкур вазиятда навларнинг айни шу жиҳати асос сифатида қабул қилинади ва алоҳида навлар бўйича кўрсаткичлар аниқланади.

в) Ғўза селекцион навларининг касаллик ва зараркундаларга чидамчилиги. Навлар ўртасида ушбу кўрсаткичнинг аниқланиши зарурлиги шу билан изоҳланадики, ғўза ўсимлиги кўплаб касаллик ва зараркундаларга эга ва уларнинг салбий таъсири турли навлар бўйича турлича намоён бўлади. Шунингдек, ғўзанинг касаллик ва зараркундаларга чидамчилиги яна кўплаб омилларга боғлиқ бўлиб, булар ичида ҳудудларнинг табиий иқлим шароити, озиклантириш муддати ва меъёрлари, ўтмишдош экинлар ва бошқалар алоҳида ўрин тутаяди.

Қишлоқ хўжалиги экинларининг барчаси, шу жумладан ғўза ҳам зараркунанда, касалликлар ва бегона ўтлардан самарали ҳимоя қилиш усулларидан кенг фойдаланилган тақдирдагина юқори ҳосил бериб, белгиланган иқтисодий самарадорликка эришиш мумкин. Бу жараён бутун бир тизимни ўз ичига олади, яъни ташкилий—

ҳўжалик, агротехник, биологик, кимёвий кураш усуллариغا тая — нади. Ғўза навлари бегона ўтларга нисбатан деярли бир хилда таъсирчанлигини ҳисобга оладиган бўлсак, бу ерда касаллик ва зараркунадаларга чидамлилиги бўйича баҳолаш кўпроқ асосга эга.

Ғўза ўсимлигига энг кўп зарар келтирадиган ҳашоратлар асо — сан; шира, ўргимчаккана, кузги тунлам, кўсак курти, карадрин, трипс, оқ қанот ва бошқалар ҳисобланади.

Ушбу зараркунадаларга ғўзанинг илдиз қисмини, барги ва ҳо — сил элементларини кемиради, ўсимлик шираси билан озиқлана — ди, натижада ўсимликка катта зарар келтиради. Зарарланган ўсимликда ҳосилдорлик кескин камаяди, ҳосил сифати пасаяди ёки ўсимлик нобуд бўлади.

Ғўза зараркунадаларига қарши кимёвий агротехник ва био — логик усуллар орқали курашилади. Ҳозирга келиб атроф — муҳит ифлосланиш даражасининг ортиши ва экологик муаммоларнинг кескинлашиши, агротехник тадбирлар билан биргаликда биоло — гик усуллардан кенг фойдаланишни йўлга қўйишни тақазо этади. Биологик усулни қўллашда фойдали ҳашоратларни сунъий урчи — тиш ва улардан самарали фойдаланиш борасида тўпланган таж — рибалар катта имкониятлар яратади. Фойдали ҳашоратлардан хон қизи, трихограмма, олтинкўз, энкордия, канахўр трипс, стеторус каби ҳашоратлар катта самара беради.

Ғўзанинг энг хавфли ва кенг тарқалган касалликларидан вер — тициллез ва фузариоз вилти, гоммоз, илдиз чириши касаллик — ларини санаб ўтиш мумкин. Бу касалликларга қарши курашиш пахтачилик билан шуғулланувчи барча соҳа олимлари олдида улкан вазифалар юклайди. Айниқса касалликларга чидамли ғўза нав — ларини яратиш селекционер олимлар олдидаги долзарб муам — молардан ҳисобланади. Ғўза касалликларига қарши курашда ки — мёвий, механик ва агротехник усуллардан кенг фойдаланилади.

Ушбу касалликларнинг республика турли ҳудудларида турлича тарқалганлиги, алмашлаб экиш тизими қанчалик яхши йўлга қўйилганлиги, ғўза навларининг касалликларга чидамлилигини ва бош — қа омилларни ҳисобга олиб, нав танлаш муҳим аҳамият касб эта — ди. Шу жиҳатдан ҳам ғўза навларининг касаллик ва зарарку — надаларга чидамлилиги кўрсаткичлари бўйича баҳоланиши объек — тив илмий асосга эга ҳисобланади.

Ғўза селекцион навларини технологик талабларга жавоб бе — риши бўйича баҳолаш тизими кўрсаткичлари.

Ғўза селекцион навларини технологик талабларга жавоб бери — ши бўйича баҳолаш кўрсаткичларини аниқлашда қуйидаги асосий йўналишлар юзасидан ҳисоб — китоб қилинади (пахта хом ашёсини қайта ишлаш натижасида олинадиган маҳсулотларга нисбатан);

а) Ғўза селекцион навларининг пахтадан тола чиқиши салмоғи бўйича кўрсаткичи. Ушбу кўрсаткич аниқланиши зарурати турли навларда тола бериши салмоғи турличалиги билан изоҳланади.

Шунингдек, тажрибаларнинг кўрсатишича, республиканинг турли ҳудудларида экиб ўстирилган ғўза навлари турлича тола чиқиши кўрсаткичига эга бўлган.

Республикада давлат рўйхатидан ўтказилган ғўза навлари пахта хом ашёси ўрта ҳисобда 35 — 38 фоиз атрофида тола бериш кўр — саткичига эга ва бу кўрсаткич ғўза навлари бўйича ўзгариб ту — ради. Масалан, "Бухоро — 6" ғўза нави 35 — 36 фоиз, "Фарход" нави — 34,5 фоиз, "С — 6524" нави — 33 — 34 фоиз, "Чимбой — 3010" нави — 37,6 фоиз, "Самарқанд — 3" нави — 36 — 37 фоиз, "Тошкент — 6" нави 34 фоиз, "Қирғизистон — 3" нави — 31,9 — 32,7 фоиз миқ — дорида тола чиқиш салмоғига эга бўлган пахта беради.

Шунингдек, ғўза навларининг тола бериш салмоғи алоҳида ҳу — дудлар бўйича ва агротехник тадбирлар сифатига қараб ҳам ўз — гариб туради. Масалан, кўчат қалинлиги ва гербицидлар билан ишлов бериш миқдори ўзгариши ҳисобига тола чиқишининг сал — моғи 5 — 8 фоизгача оралиқда ўзгариб турганлигини тажрибалар кўрсатган. Шу жиҳатдан ҳам ғўза селекцион навларини тола бе — риши бўйича баҳолаш учун гуруҳларга жамлашга асослар мавжуд.

б) Ғўза селекцион навларининг толаси сифат кўрсаткичлари. Мазкур кўрсаткичнинг аниқланиши зарурати ҳар бир ғўза нави — нинг толаси бир — биридан фарқланувчи кўрсаткичларга эга экан — лиги билан изоҳланади.

Маҳсулот сифати тўғрисида фикр юритилганда, унинг бир неча томонлари ҳисобга олинади. Хусусан, фалсафий, ижтимоий — ҳу — қуқий, иқтисодий — статистик, технологик ва иқтисодий жиҳатла — ри эътиборга олинади. Аммо ушбу пахта толаси сифати кўрсат — кичларига баҳо беришдаги ёндашувлар ўзаро боғлиқ ҳолда намоён бўлади ва қатъий чегаралаш мумкин эмас. Масалан, толанинг ранги ёки саноат типи техник жиҳатдан аҳамиятли ҳисобланади, шу би — лан бир пайтда у пахта бозоридаги нархлар шаклланишида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, иқтисодий жиҳатдан баҳолаш мезони бўлиши мумкин. Шу сабабли ушбу кўрсаткичларни такрорий ўз — собга олиш ҳолатини чеклаш мақсадида технологик жиҳатдан тола сифатини баҳолашда аҳамиятли бўлган қуйидаги кўрсаткичларни иқтисодий жиҳатдан баҳолаш тавсия этилади:

Толанинг саноат типи; ранги; ифлосланиш даражаси; микро — нейр кўрсаткичи; солиштира узилиш кучи; тола узунлиги.

Пахта толасининг сифати иқтисодий жиҳати — бозорда истеъ — молчининг турли талаблари ва ижтимоий — иқтисодий эҳтиёжла — рини қондириш имкониятига эга бўлган толанинг истеъмол қий — матини ташкил этади. Тола сифатининг истеъмол хусусиятлари маҳсулотнинг бозор баҳоси даражасини белгилаб беради. Фан — техника тараққиёти, инсонлар диди ва модалар ўзгариши маҳ — сулотнинг истеъмол хусусиятларига бўлган талабни бир мунча ўз — гартириши мумкин, аммо бу нисбатан турғун тавсифга эга бўлган кўрсаткичлар ҳисобланади. Шу жиҳатдан ғўза навларига тола си —

фат кўрсаткичлари асосида баҳо беришда технологик талаблар доирасида эмас, балки иқтисодий жиҳатдан баҳо бериш жараёнида ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ.

в) Ўза селекцион навларининг пахта тозалаш заводлари талаблари қаражасига жавоб бериши кўрсаткичи. Ўза навига ушбу кўрсаткич бўйича баҳо бериш зарурати шу билан асосланадики, турли ўза навларида толанинг чигитдан ажралиш осонлиги турлича ва баъзи ўза навлари толаси ажралиши қийин бўлиб, узилишлар кўп учраса, баъзи навлар толаси ажратилганда тола билан бирга чигит қипиги ҳам қўшилиб чиқиши кузатилади. Натижада пахта толасининг ифлосланиш даражаси ортиб, сифати ёмонлашишига олиб келади. Шу жиҳатдан ҳам ушбу кўрсаткич бўйича ўза селекцион навларига баҳо берилиши мақсадга мувофиқ.

г) Ўза селекцион навларининг чигит вазни ва ёғлилик қаражаси. Навларга ушбу кўрсаткич бўйича баҳо бериш зарурати шу билан изоҳланадики, биринчидан, пахта ёғи қимматли озиқ-овқат маҳсулоти сифатида истеъмол қилиниши ва республика аҳолисининг озиқ-овқатга бўлган талабини қондиришдаги аҳамияти билан; иккинчидан эса ўза селекцион навлари чигит вазни ва ёғлилик даражаси бўйича бир-биридан фарқ қилиши билан ажралиб туради. Демак, ҳар бир ўза нави бу борада ўзига хос хусусиятга эга ва шунга яраша баҳоланиши лозим.

Ўза навлари ўртасида 1000 донга чигит вазни бўйича фарқлар 104–140 грамм оралиқни ташкил этади. "Бухоро-6" ўза нави бўйича ушбу кўрсаткич 125 граммни, "Чимбой-3010" бўйича – 120–130 граммни, "С-9070" нави бўйича – 138–140 граммни ташкил этса, "Ан-Боёвут-2" ўза навида эса 106 граммга тенг ва ҳақозо.

Чигитнинг ёғлилик даражаси унинг пишиб етилиш шароитлари бўйича ўзгариб турсада, ўртача 18–20 % га тенг. Аммо, чигит оғирлигидаги фарқлар бўйича алоҳида ўза навларида 1000 донга чигит ҳисобидан олинadиган ёғ миқдори юқори бўлсада, пахта хом ашёси жирилиги ҳисобидан олинadиган пахта ёғи нафақат чигит оғирлиги балки тола чиқиши ва чигит чиқиши нисбатларининг ўзгаришига боғлиқ равишда ўзгариб туради. Яъни, тола чиқиши юқорироқ бўлган ўза навлари камроқ вазндаги чигит беради ва демак, олинadиган ёғ мутлоқ миқдори ҳам шунга қараб камроқ бўлади. Экин майдони бирлиги ҳисобидан ёғ олиш миқдорининг ўзгариши ўза навлари бўйича унинг ҳосилдорлиги ва тола чиқишидаги фарқлар асосида ўзгариб туради.

Юқоридаги вазиятларни ҳисобга оладиган бўлсак, ўза селекцион навларига иқтисодий нуқтаи-назардан баҳо берилганда, чигитнинг ёғлилик даражаси эмас, балки 1000 донга чигитнинг оғирлиги асосий мезон сифатида олинishi мақсадга мувофиқ. Ушбу кўрсаткич асосида ўза навига ёғлилик даражаси бўйича нисбий баҳо бериш имкони мавжуд.

д) Ўза селекцион навларининг кўсақдаги пахта вазни. Навларни ушбу кўрсаткич бўйича баҳолаш зарурлиги шундаки, ҳар бир ўза нави кўсақ оғирлиги бўйича бир-биридан фарқ қилади. Юқорида ўза навларига ҳосилдорлик кўрсаткичлари бўйича баҳо бериш тавсия қилинган. Шу жиҳатдан бу ерда савол туғилиши мумкин, яъни кўсақ вазни оғирроқ нав, юқорироқ ҳосилдорликка эга бўлиши мумкин, бунда ҳосилдорлик бўйича ва кўсақ вазни бўйича навнинг баҳоланиши бир-бирини такрорлайди. Аммо тадқиқотларимиз ушбу фикрни тасдиқламайди ва ҳар доим ҳам бундай боғлиқлик мавжуд эмас ва асосан ўсимликдаги ҳосил элементлари сонига қараб ҳосилдорлик ўзгаради. Масалан, "С 9070" ўза нави 32,9–39,2 центнер ҳосилдорлик даражасига эга бўлиб, кўсақдаги пахта вазни 4,9–5,7 граммни ташкил этади, "Термез-31" навида ҳосилдорлик 39,1–47,8 центнерни ёки 7–8 центнер юқори ҳосилдорликка эга бўлсада, кўсақдаги пахта оғирлиги бўйича паст кўрсаткичга эга, яъни 2,7–3,4 граммни ташкил этади. Шунингдек, "Юлдуз" ўза нави 31–42 центнер ҳосилдорлик ва 4,4–6,6 грамм кўсақдаги пахта оғирлиги кўрсаткичига эга, "Омад" ўза нави эса кўсақдаги пахта оғирлиги бўйича анча юқори, яъни 6–7 граммлик кўрсаткичга эга бўлсада, ҳосилдорлик жиҳатдан деярли бир хил, яъни 36–42 центнерлик кўрсаткичга эга. Бундай ҳолни "Наманган-77" ўза навида ҳам кузатиш мумкин. Ушбу нав жуда юқори, гектаридан 27,2–51,8 центнер ҳосил бериш имкониятига эга бўлсада, кўсақдаги пахта вазни 4,5–6 граммни ташкил этиб, "Омад" ўза навидан пастроқ кўрсаткичга эга. Демак, ўза селекцион навларининг ҳосилдорлиги ва кўсақдаги пахта вазни ўртасидаги боғлиқлик ҳар доим ҳам тўғри нисбатга эга эмас, бу эса ўза селекцион навларига кўсақдаги пахта вазни бўйича баҳо бериш заруратини келтириб чиқаради.

Ўза селекцион навларини бозор талабига жавоб бериши бўйича баҳолаш тизими кўрсаткичлари.

Ўза селекцион навларининг иқтисодий жиҳатдан тавсифи бўйича асосий кўрсаткичлар аниқланиши зарурлиги энг аввало тармоқда бозор муносабатларининг жорий этилиши билан изоҳланади.

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги кунга қадар бозор иқтисодиёти шароитида ўза селекцион навларига иқтисодий нуқтаи-назардан макро ва микроиқтисодий кўламада баҳо беришнинг иқтисодий таснифи ишлаб чиқилмаган. Навларга иқтисодий баҳо бериш ва уларни республика ҳудудлари бўйича жойлаштириш, селекционер олимлар, нав муаллифлари, илғор пахтакорлар иштирокида амалга оширилиб, асосий мезон сифатида тезпишарлик, ҳосилдорлик кўрсаткичлари эътиборга олинган. Шу билан биргаликда сўнгги йилларда "Бухоро-6" ва бошқа бир қатор ўза навлари яратилишида пахта толасига бўлган саноатнинг талаби ҳисобга олина бошланди. Аммо мавжуд чекланган иқтисодий ре-

сурслар ҳисобига пахтачилик тармоғидан энг юқори макроиктисодий даромад олишни мақсад қилиб қўйган ҳолда, ҳар бир ғўза навига иқтисодий жиҳатдан баҳо бериш масаласи ягона тизим сифатида ўрганилмаган ва бу борада услубий тавсиялар етишмади.

Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир ишлаб чиқариш жараёни мустақил равишда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш имкониятига эга бўлган тақдирдагина мавжуд бўлади ва аксинча инқирозга юз тутати. Шу жиҳатдан ҳам ишлаб чиқарувчининг бозор учун, истеъмолчининг талаблари учун ишлаш қўникмаларини эгаллаши зарурлиги замон талабига айланмоқда. Бу эса мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланган ҳолда, ортиқча сарф — харажатларни камайтириш эвазига ҳар бир гектар экин майдони ҳисобидан максимал даражадаги микро ва макроиктисодий самара олишни таъмин этишни тақозо этади. Бу ўз навбатида ғўза селекцион навларига баҳо беришда пахта маҳсулотларини ички ва ташқи бозорларда нисбатан камроқ харажатлар эвазига юқори баҳоларда сотиш имкониятлари нуқтаи назаридан баҳолашни тақозо этади. Ушбу мақсадларда қуйидаги кўрсаткичларни аниқлаш тавсия этилади:

а) Пахта толасига жаҳон бозоридаги талаб ва таклиф даражаси. Ушбу кўрсаткични аниқлаш зарурлиги қуйидагилар билан белгиланади.

Бозорда бирон бир маҳсулотга бўлган талаб даражаси, ишлаб чиқарувчини қўшимча маблағларни сафарбар этиш ҳисобига маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини оширишга ёки ортиқча харажатларни камайтириш мақсадида, ишлаб чиқаришнинг серхаражат тармоқларидан воз кечиш ҳисобига маҳсулот ҳажмини камайтиришга мажбур этади. Шунингдек, янги ишлаб чиқариш йўналишларини йўлга қўйиш ёки мавжуд ишлаб чиқариш ихтисослигини ўзгартириш масаласини кўндаланг қилиши мумкин. Умуман олганда, бозордаги талаб, ишлаб чиқарувчининг молиявий барқарорлигини таъмин этишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган иқтисодий кўрсаткич ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ғўза селекцион навларига баҳо беришда, пахта толасига жаҳон бозорида шаклланган талаб даражасини билиш, уни доимий равишда кузатиб, таҳлил қилиб бориш, истиқболдаги ўзгаришларни башорат қилган ҳолда ишлаб чиқаришни ва навларни жойлаштириш масаласини ҳал этиш муҳим аҳамият касб этади.

Жаҳон бозорида шаклланган талаб даражаси пахта толаси тақлифига ижобий ёки салбий таъсир этади. Одатда, асосий пахта экувчи мамлакатларда бозордаги талаб даражаси ўзгаришига қараб, ғўза экин майдонларини қисқартириш, кўпайтириш каби жавоб чоралари қўйилади ёки тала экспортти ҳажми камайтирилиб, қайта ишлаш соҳасини ривожлантиришга ва шу билан тайёр маҳсулотлар сотишга имкон яратиш борасида лойиҳалар амалга оширилади.

Демак, ғўза навларига баҳо беришда жаҳон бозоридаги пахта толасига талаб ва таклиф даражаси тўғрисида ахборотлар тўп-ланиши ва уларнинг таҳлили муҳим жараёнлардан саналади.

б) Пахта толасига ички бозордаги баҳолар даражаси ва уларнинг ташқи бозор баҳоларига нисбати. Ушбу кўрсаткич пахта толасига ташқи ва ички бозордаги баҳолар шаклланиши, ўзгариши даражаси тўғрисида ахборотга эга бўлиш мақсадида аниқланади. Чунки бозор муносабатлари шароитида, аниқ бозорлар ва уларнинг ҳажмларининг ўзгариши тўғрисида маълумотга эга бўлмасдан туриб, ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мумкин эмас. Бу маҳсулот ишлаб чиқарувчининг кўндалик ишлари даражасига айланиши лозим ва шундагина бирон бир маҳсулотни ишлаб чиқариш қанчалик иқтисодий жиҳатдан самарали эканлиги тўғрисида хулоса қилиш имкони пайдо бўлади.

в) Ташқи ва ички бозорнинг пахта толаси сифатига талаби. Тола сифати, пахта толасига бўлган талаб ва баҳо шаклланишида асосий ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб, ғўза навларининг иқтисодий самарадорлигини белгилайди. Шу жиҳатдан ҳам ушбу кўрсаткичлар ғўза селекцион навларига иқтисодий баҳо беришда асосий кўрсаткичлар сифатида аниқланиши лозим.

Пахта толасининг сифат кўрсаткичларига толаннинг саноат типи, тола ранги, толаннинг ифлослик даражаси, микронеёр кўрсаткичи, толаннинг шпател узунлиги, толаннинг солиштира узилиш кучини киритиш мумкин. Ушбу кўрсаткичлар пахта толасининг бозоргирилигини таъмин этганлиги боис республика Ҳукумати томонидан 2001 йил ҳосилидан бошлаб қишлоқ хўжалиги корхоналари етиштирган пахта толаси сифат кўрсаткичларини ҳисобга олган ҳолда, пахта хом ашёсининг давлат сотиб олиш баҳосини табақалаштириш кўзда тутилиб, меъёрий сифатга эга бўлган (давлат стандартлари доирасида) тола юқорироқ ва пастроқ сифатдаги пахта хом ашёси пастроқ баҳода сотиб олина бошланди.

Пахта толасининг сифат кўрсаткичлари бўйича ғўза селекцион навлари бир — биридан фарқ қилади, демак бозор талабига турлича жавоб беради. Чунки турлича сифат кўрсаткичларига эга бўлган пахта толасидан турлича сифатдаги тайёр маҳсулотлар олинади ва шунга яраша бозордаги баҳоси ҳам бир — биридан фарқ қилади.

Республика пахтачилик хўжаликларида экиб ўстириладиган ингичка толали пахта навлари II — III типга мансуб тола бериб, нисбатан юқори шпател узунлигига эга (ўртача 15 — 18%), ўрта толали ғўза навлари эса асосан IV — V типларга мансуб бўлган ва нисбатан камроқ шпател узунлигига эга бўлган тола бериши билан ажралиб туради. Шу билан биргаликда ўрта толали ғўза навлари ўрта сифатли тола сифати бўйича фарқлар ҳам яққол сезилади. Шу жиҳатдан ҳам ҳар бир ғўза нави ушбу кўрсаткичлар бўйича баҳо-қоланиши зарур.

г) Пахта толасининг сифат кўрсаткичларига боғлиқ равишда ички ва ташқи бозордаги баҳолари даражасининг ўзгариши.

Ўза навларига иқтисодий баҳо бериш жараёнида навлар самарадорлигига қиёсий баҳо берилади ва бу жараён тола сифат кўрсаткичларига боғлиқ равишда бозордаги баҳолар ўзгариши тўғрисидаги маълумотлар асосида амалга оширилади. Шу билан биргаликда хорижий мамлакатлар тўқимачилик саноати ва республика тўқимачилик саноати корхоналари техник жиҳоз ва ускуналари сифати ва техник талабларидаги фарқлар, пахта толасига қўйиладиган талабларга таъсир этиши мумкин. Бу вазият ташқи ва ички бозордаги пахта толаси баҳоси ўзгаришига олиб келади. Ҳозирда ташқи бозорда пахта толасига қўйиладиган талаблардан асосийси бу толанинг ранги, ифлослик даражаси, тола узунлиги ва микронейр кўрсаткичи бўлса, ички бозорда тола рангига эътибор сустроқ бўлиб, аҳамияти жиҳатидан кейинги ўринларда туради ва кўпроқ микронейр кўрсаткичи ва тола узунлигига эътибор берилади. Аммо, тўқимачилик саноатини ривожлантириш, илғор хорижий технологияларни жорий этиш йўлидаги лойиҳаларни амалга ошириш, хорижий компаниялар билан қўшма корхоналар барпо этиш борасидаги тажрибалар кенгайиши, пахта толасига қўйиладиган талаблар борасида ҳам жаҳон андозаларига ўтишни тақозо этади. Демак, бу йўналишда ҳам жаҳон бозоридаги пахта толаси сифатига қўйиладиган талаблар ва баҳо шаклланиши механизми асос сифатида қабул қилиниши лозим.

2.2. Ўза навларини табиий иқлим шароитларига талаби бўйича баҳолаш кўрсаткичларини ҳисоблаш услуби

Ўза селекцион навларини тупроқ таркиби ва шўрланиш даражасига талаби бўйича баҳолаш.

Ишлаб чиқилган ўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигига баҳо бериш тизими таснифи доирасида ҳисобланиши тавсия этилган иқтисодий кўрсаткичлар жами 27 та бўлиб, улар ўлчов бирликлари хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Яъни, ҳаво ҳарорати (даража), ҳосилдорлик (ц/га), чигит ёғлилик даражаси ва тола чиқиши (фоиз), тола узунлиги (мм), чигит оғирлиги (грамм), толанинг баҳоси (сўм), микронейр кўрсаткичи (коэффициент), ўзани озиқлантириш меъёри (кг), тупроқ шўрланиш даражаси каби кўплаб кўрсаткичлар тизимини ўз ичига олиб, ушбу кўрсаткичлар бўйича алоҳида навга ягона мезон асосида комплекс баҳо бериш имконияти чекланган. Шунинг учун ҳам энг аввало барча кўрсаткичларни ягона бирликка келтириб олиш ва шунингдек уларни таққослаш имкониятини яратувчи тизимини вуҷудга келтириш талаб этилади. Бу эса ҳар бир алоҳида кўрсаткични ҳисоблаш бўйича услубий тавсиялар ишлаб чиқиш заруратини пайдо қилади.

Танланган кўрсаткичлар гуруҳи ва гуруҳга кирувчи иқтисодий кўрсаткичлар, муаллиф фикрича энг кўп даражада, ўза селекцион навларининг иқтисодий самарадорлигига таъсир кўрсатади ва шу жиҳатдан асосий кўрсаткичлар сифатида ажратиб олинган. Шу билан биргаликда ушбу кўрсаткичлар тизими ўзанинг алоҳида селекцион навлари бўйича сезиларли фарқларга эга эканлиги эътиборга олинган. Масалан, бир гектар экин майдони учун сарфланиши лозим бўлган меъёрий моддий ресурслар миқдори, ўзанинг барча навлари бўйича фарқларга эга эмас еки навлар бўйича жуда кам фарқ қилиши мумкин. Баъзи ресурслар сарфи миқдори эса навлар хусусиятига умуман боғлиқ эмас. Шу жиҳатдан ушбу кўрсаткич ўза селекцион навларига иқтисодий баҳо беришда эътиборга олинishi мақсадга мувофиқ эмас, деб топилди. Ёки йиллик самарали ҳароратга бўлган талаб ўза навлари бўйича ўзгариб туриши, ушбу кўрсаткични комплекс иқтисодий баҳолаш тизимига киритилишига асос бўлади. Бошқа барча кўрсаткичларни ажратиб олишда ҳам ушбу асосий тамойилга таянилади. Аммо алоҳида шароитларни ҳисобга олган ҳолда, ушбу кўрсаткичлар таркиби ва соғлари ўзгариши мумкин.

Ўза селекцион навларининг табиий иқлим шароитларига талаби бўйича ажратиб олинган кўрсаткичлар гуруҳига, ўза навлари ўсиб ривожланиши учун катта таъсир доирасига эга бўлган асосий табиий омиллар танлаб олиниб, киритилган ва ўза ўсиб ривожланишига кам таъсир этувчи бошқа табиий омиллар ушбу гуруҳдан жой олмаган. Эътибордан четда қолдирилган омиллар таъсири йўқ, яъни "0" га тенг деб қабул қилинди.

Ўза навларини тупроқ физиологик, кимёвий таркибига талаби бўйича баҳолашда ва баҳолаш услуби бўйича тавсия ишлаб чиқишда қуйидаги услубий ёндашиш мақсадга мувофиқ деб топилди:

✦ табиий омиллар биринчи навбатда табиат қонуниятлари асосида шаклландиган, жуда турғун ва барқарор, эволюцион тарзда ўзгарувчи омиллар ҳисобланади. Ушбу омиллар ер шари ва космоснинг гравитацион кучлари, планеталар ҳаракати асосида ўзгарувчи кўплаб физико-кимёвий, астрономик, биокимёвий фаол кучлар таъсири доирасида бўлиб, бутун жонли табиат, шу жумладан инсонлар ички дунёси, хулқ-атвори ва ҳатто тақдирини ҳам қайсидир маънода олдиндан шакллантириши мумкинлигини ҳозирги замон фанлари исботламоқда. Шу жиҳатдан олиб қараганда ўсимликлар дунёси ва хусусан ўза навлари хусусиятларини шаклланишида ҳам ушбу кучлар таъсири ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Ушбу абстракт хулосадан келиб чиққан ҳолда, табиий омиллар ўза навлари яратилиши босқичида энг катта таъсир этувчи фаол кучлар қаторида бўлганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Бу эса нав яратилган ҳудудда ҳукумрон бўлган табиий омилларга, ўза нави "максимал даражада мослашган" деган хулоса қилишга асос бўлади. Аммо ушбу хулосани нав яратилиши жараёнида ва

ғўза навлари биологик хусусиятлари шаклланишида бошқа омиллар таъсири минимал даражадалигини ёки бошқа омилларни эъти — бордан ташқарида қолдирган ҳолда ўринли деб қараш лозим. Чунки ғўза навига табиий омиллар таъсири билан биргаликда, навнинг оналик ва оталик навлари генетик хусусиятлари ҳам мерос бўлиб ўтади ва бу хусусиятлар нисбий барқарорликка эга.

Шундай қилиб ғўза селекцион навларига тупроқнинг физио — логик ва кимёвий таркибига талаби бўйича баҳо беришда қуйи — даги услубдан фойдаланиш тавсия этилади;

Ғўза нави у яратилган ҳудуддаги тупроқ физиологик ва агро — кимёвий таркибига бошқа ҳудуд тупроқ шароитига нисбатан энг кўп мослашганлик кўрсаткичига эга. Республикамининг бошқа пахта экишга яроқли бўлган ҳудудлари тупроғи физиологик ва ки — мёвий таркибидаги фарқларни ҳисобга олган ҳолда, мазкур ғўза навининг тупроқ физиологик ва агрокимёвий таркибига талаби коэффициенти маълум фарқларга эга бўлади. Ушбу фарқлар қу — йидаги формула ёрдамида аниқланади ва математик тенглик кў — ринишига эга бўлади;

$$F_{mm} = \frac{B_{xm}}{N_{yx}} \quad (2.2.1.)$$

Бу ерда, N_{yx} — ғўза нави яратилган ҳудуддаги тупроқ физио — логик ва агрокимёвий таркиби;

B_{xm} — республиканинг ғўза навлари жойлаштирилиши кўзда тутилаётган ёки жойлаштирилиши мумкин бўлган бошқа ҳудуд — лари тупроғи физиологик ва агрокимёвий таркиби.

Нав яратилган ва нав жойлаштирилиши кўзда тутилаётган ҳу — дудлар бўйича тупроқ физиологик ва агрокимёвий таркиби қу — йидаги учта гуруҳ кўрсаткичларни ўз ичига олади.

♦ тупроқнинг агрокимёвий таркиби — тупроқдаги чиринди (гу — мус) миқдори, озик элементларнинг ҳаракатчан миқдори;

♦ тупроқнинг агрофизик таркиби — тупроқ зичлиги, ғовак — лиги, нам сақлаш қобилияти;

♦ тупроқнинг биокимёвий таркиби — микроорганизмлар сони, ферментлар фаоллиги, азот ўзлаштириш жараёни фаоллиги.

Ушбу кўрсаткичлар гуруҳи биргаликда тупроқнинг унумдор — лигини ўзида акс эттиради. Биринчи икки гуруҳга яъни тупроқ — нинг агрокимёвий ва агрофизик таркибини тавсифловчи кўрсат — кичлар экологик жиҳатдан бузилмаган (эрозияга учрамаган, шўр — ланмаган, захарли химикатлар таъсирига учрамаган) тупроқлар — да, учинчи гуруҳ кўрсаткичи яъни тупроқнинг биокимёвий тар — кибининг яхшиланишига шарт — шароит туғдиради. Шу боисдан ҳам ҳисоб — китоб жараёнини соддалаштириш мақсадида учинчи гу — руҳ омилларини эътибордан четда қолдириш мақсада мувофиқ.

Бу коэффицент ғўзанинг тегишли навлари ва алоҳида ҳудудлар учун белгиланиб, бошқа ҳудудларнинг тупроқ таркиби ва унумдор —

лигидаги фарқларга боғлиқ равишда турлича миқдорга эга бўлади.

Демак мазкур кўрсаткич бошқача қилиб тавсифлайдиган бўл — сак, ҳар бир ғўза навини республиканинг пахта экишга яроқли бўлган ҳудудлари тупроқлари таркибини ҳисобга олган ҳолда, маз — кур ҳудудга экиш учун мос келиши ёки мос келмаслиги нуқтаи назаридан баҳолашга имкон беради. Маълум ҳудуд учун нисбатан каттароқ кўрсаткичга эга бўлган ғўза нави, мазкур ҳудуд тупроқ таркибига кўпроқ мослаша олиш имкониятига эга эканлигини бил — диради. Ҳисоб — китоблар натижасидан навларни жойлаштириш жараёнида ва бошқа мақсадларда кенг фойдаланиш мумкин.

Ғўза селекцион навларини тупроқ шўрланиш даражасига чи — дамлилиги бўйича баҳолаш услуби.

Ўзбекистон шароитида маданийлаштирилган кишлоқ хўжалиги экинларининг асосий қисми шўрланган тупроқларга ўта сезгир бўлиб, бундай тупроқларда экиб ўстирилганда ҳосилдорлик кўр — саткичларини кескин камайтиради. Ғўза ўсимлиги ҳам тупроқ — нинг қуруқ вазни таркибидаги тузлар миқдори ўртача 0,4 — 0,6 фоиздан ошмаган ҳолда, яъни ўртача шўрланиш даражасига эга бўлган тупроқларда ўсиб ривожланиш қобилиятига эга бўлсада, шўрга чидамсизлиги боис мунтазам равишда тупроқ шўрлани — шини пасайтириш борасидаги агротехник тадбирларни амалга ошириб боришни талаб этади.

Аммо шу билан биргаликда тадқиқотлар кўрсатишича ([14], 6 бет) ғўзанинг тупроқ шўрланиш даражасига чидамлилиги рес — публикамиз ҳудудлари бўйича ўзгариб туради ва доимийлик касб этмайди. Масалан, Бухоро вилоятида ғўза ўртачадан юқорироқ (тупроқ қуруқ вазнидаги туз миқдори 0,6 — 0,8%) шўрланган туп — роқларда яхши ўсиб ривожланса, Фарғона водийсида ўстирил — ганда унинг чидамлилиги анча пасайиб, худди шундай иқтисодий кўрсаткичга кучсиз шўрланган тупроқлардагина (туз миқдори 0,1 — 0,4%) эга бўлган. Ғўзадаги бундай ўзгариш Б.П.Строганов ва Е.Ф.Иванищкаялар (1954 йил) фикрича тупроқ шўрланишининг ким — ёвий таркибига боғлиқ ([14], 1981, 13 бет) бўлади. Сульфат — хло — ридли шўрланиш, шлорид — сульфатли шўрланишига нисбатан ғўза ҳосилига кўпроқ салбий таъсир кўрсатади. Фарғона водийси туп — роқлари эса сульфатли шўрланишга моил ва шу боис ғўза ҳоси — лига кўпроқ салбий таъсир кўрсатган.

Шунингдек ўсимлиқнинг шўрга чидамлилиги унинг селекцион навлари доирасида ҳам ўзгариб туради. Бу борада ғўза генети — каси ва селекцияси билан шуғулланувчи олимлар томонидан бир қатор тадқиқот натижалари тўпланган. Масалан Удовенко (1977 йил) ва Генкел Г.А. (1958 йил) фикрича ғўза ўсимлигининг шўрга чидамлилиги йиллар давомида шўрланган майдонда ўстириб бо — риш натижасида мустаҳкамланиб боради. Буни С.А.Алекперов (1965) томонидан ўтказилган тажрибалар натижалари ҳам исботлаган, шўр тупроқларда ўсган оналик ғўза уруғларидан кўпайган ғўза ўсим —

лиги, кучсиз шўрланган ерларда ўсган оналик ғўза уруғидан ўсиб чиққан ғўзага нисбатан анча шўрга чидамли бўлган.

Шунингдек, Н.Пуллатов томонидан олиб борилган тадқиқотлар (1975) кўрсатишича, ғўза 4—5 йил давомида шўрланган тупроқларда ўстирилганда, ўсимликнинг шўрга чидамлилиги даражаси ва ҳосилдорлик кўрсаткичи ортган. Туртинчи йил шўр тупроқда ўстирилган ғўзаларда ҳосилдорлик, биринчи йилдагига нисбатан ўртача 54,5 фоизга ортган.

Юқоридаги фикрларни С.Содиқов, О.Жалилов, Ю.А.Серянов (1977) тадқиқотлари натижалари ҳам исботлаган ва ғўзанинг тупроқ шўрланиш даражасига чидамлилиги, ўсимликнинг генетик хусусиятига боғлиқ бўлиб, авлоддан — авлодга шўрга чидамлилик хусусияти ўтиб бориши исботланган.

Юқоридаги фикрларни ҳисобга олган ҳолда ғўза навларининг тупроқ шўрланиш даражасига чидамлиги хусусиятига баҳо беришда, нав яратилган ҳудуд шароити асос қилиб олиниши мақсадга мувофиқ.

Демак нав яратилган ҳудудда ғўза тегишли навининг шўрга чидамлилик даражаси энг юқори, яъни "1" коэффицентга тенг деб олинади. Яъни, "1" = ғўза нави яратилган ҳудуд шўрланиш даражаси (%).

Бу ерда тупроқ шўрланишининг кимёвий таркибига эътибор бериш талаб этилади. Ҳисоб — китоблар кўрсатишича, сульфатли шўрланган тупроқларда яратилган ғўза навлари, шўрланиш даражаси бўйича бир — бирига яқин бўлган, аммо хлоридли шўрланишга эга тупроқли ҳудудларга жойлаштирилганда, шўрга чидамлилик имкониятини (H_a) ўртача 10—15 фоизга камайтирган. Демак ушбу вазиятни ҳисобга олган ҳолда ғўза навининг шўрга чидамлилик коэффицентини ҳам шунча камайтиради. Яъни,

$$H_a = \frac{1s}{1,15_d} = 0,87 \quad (2.2.2.)$$

Бу ерда, $1s$ — сульфатли шўрланиш муҳитида яратилган ғўза навининг шўрланишга чидамлилик коэффицентини;

$1,15_d$ — хлоридли шўрланишга эга бўлган аммо умумий шўрланиш даражаси бир хил бўлган ҳудудга жойлаштирилганда ғўза навининг шўрланишга чидамлиги пасайиши коэффицентини.

Шундай қилиб ғўза навларига шўрга чидамлилик хусусиятлари бўйича баҳо берилганда қуйидаги услубдан фойдаланилади ($F_{ш}$):

✧ Ғўза селекцион нави яратилган ҳудуднинг тупроқ шўрланиш даражаси аниқланади ($Ш_{D_0}$);

✧ Ғўза нави жойлаштирилиши кўзда тутилаётган ҳудуднинг тупроқ шўрланиши даражаси аниқланади ($Ш_{D_1}$);

$$F_{ш} = \frac{Ш_{D_0}}{Ш_{D_1}} \times H_a \quad (2.2.3.)$$

Бу ерда, H_a — биринчи формула кўрсаткичи (шўрланиш кимёвий таркиби)

Мазкур формула ёрдамида алоҳида ғўза навларига тупроқнинг шўрланиш даражасига талаби бўйича баҳо берилади.

Бу ерда шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, агарда ғўза селекцион нави нав яратилган ҳудудда экилиб уруғлик ўша ҳудудда тайёрланган бўлса, ушбу услубдан фойдаланиш мантиқан тўғри бўлади.

Агарда, ғўза селекцион нави уруғи 4—5 йилдан ортиқ муддатда нав яратилган ҳудуддан бошқа ҳудудда экилиб келлинаётган ва уруғлик ғўза нави экиб тайёрланаётган бўлса, нав яратилган ҳудуд сифатида шартли равишда уруғлик тайёрланган ҳудуд қабул қилиниши мақсадга мувофиқ.

Ғўза селекцион навларини намлик даражаси ва самарали ҳароратга талаби бўйича баҳолаш.

Ғўза ўсимлиги ўз табиатида кўра намликка талабчан ўсимлик бўлиб, сув билан таъминланганлик даражасига жуда сезгир ва ҳосилдорлик кўрсаткичлари, шунингдек, маҳсулот сифатини тез ўзгартиради. Республикамизда ғўзани лалмикор ерларда ўстириш бўйича тажрибалар мавжуд бўлишига қарамасдан, фақатгина етарли даражада намлик билан таъминланганлик шароитидагина ўсимлик юқори ҳосил бериши ва юқори иқтисодий самарадорликни таъминлаши мумкинлиги исботланган. Ғўза ўсимлигининг (тупроқ намлигига) сувга талаби кўплаб омиллар таъсирида ўзгариб турувчи миқдор ҳисобланади. Ушбу омиллар қаторига биринчи навбатда тупроқнинг намликни сақлаш қобилияти (дала нам сифими, тўлиқ нам сифими, тупроқ сув ўтказувчанлиги, ер ости сувларининг узоқ ёки яқинлиги); озик моддалар билан таъминланганлик даражаси; тупроқ мелиоратив ҳолати (шўрланиш даражаси); ғўза ўсувчи ҳудудда ҳавонинг нисбий намлиги ва ҳарорати; шамол кучи; навларнинг биологик хусусиятлари ва бошқаларни киритиш мумкин. Ушбу омиллар таъсирида ғўзанинг сувга бўлган талаби кескин ўзгариб туриши исботланган. Санаб ўтилган ҳар бир омил ғўза ҳосилдорлиги ва маҳсулот сифати шаклланишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ўсимликни намлик билан таъмин этишда асосий манба табиий ёғин — сочинлар ҳисобланади. Ўзбекистон шароитида ёғин — сочинлар камлиги, ҳавонинг юқори ҳарорати, ҳамда паст намлик даражаси ғўзанинг сунъий суғориш режимини тўғри йўлга қўйишни талаб этади. Аммо ушбу санаб ўтилган омиллар билан бир қаторда ғўзанинг биологик хусусиятлари ҳам ўсимликнинг сувга бўлган талаби ўзгариб туришини белгилаб бериши амалиётда исботланган. Мазкур тадқиқотларда айнан ғўза нави биологик хусусиятлари асос сифатида

қабул қилинаётганлиги боис, бошқа барча омиллар таъсирини эътибордан четда қолиши ёки "бошқа барча омиллар ғўза учун ол-тимал даражада ташкил этилган" деб шартли равишда қабул қилиш мақсадга мувофиқ.

Ғўза ўсимлигининг ўсиш ва ривожланиш жараёнида сув сар-фи энг аввало ўсимликнинг ер устки қисмлари орқали суяқ-ликнинг парланиши натижасида юз беради. Шу нуқтаи назардан олиб қарайдиган бўлсак транспирация жараёни ўсимликнинг сувга бўлган талабини аниқлашда энг катта аҳамиятга эга бўлган кўрсаткич вазифасини ўтайди. Ғўза ўсиш даврида ўзига зарур бўлган-дан кўра кўпроқ миқдордаги сувни буглатишга мажбур бўлиши ва шу жиҳатдан, транспирация коэффициентини камайтириш ғўзага салбий таъсир этмаслиги, балки, ўсимликнинг ўсиши ва ривожла-нишига ижобий таъсир этишини К.А.Темирязов(1937) ва Н.А.Мак-симовлар(1958) томонидан олиб борилган тадқиқотлар исботлаган.

Аммо транспирация жараёнини тўхтатиш имконияти йўқ ва уни К.А.Темирязов (1938) ўсимлик учун "зарурий фалокат" деб баҳо-лаган. Чунки сув танқислиги шароитида ўсимликнинг намликни йўқотиши натижасида қуриб қолишига олиб келади. Шунингдек, ўсимлик ўсиши ва ривожланиши жараёнида унинг тўқималари сув билан тўйиниши зарур ва бу транспирация ёрдамида юз беради. Бу эса транспирацияни нафақат "зарурий фалокат" сифатида бал-ким, муҳим физиологик жараён сифатида баҳолаш зарурлигини Н.А.Максимов (1958) таъкидлаб ўтади.

Шунингдек, ўсимликнинг сув алмашинуви жараёнида транспи-рацияга муҳим жараён сифатида кўплаб олимлар эътибор беришган ва ўз тадқиқотларига асос сифатида танлашган. Жумладан Тими-рязов (1937); Максимов (1952); Генкель (1946); Белоусов (1968); Ле-бедев (1968); Емельянов (1969) ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ўсимлик ўсиши ва ривожланиши давомидаги ушбу муҳим жа-раён "тупроқ-ўсимлик-атмосфера" тизимида Ўзбекистон шаро-и-тида катта аҳамият касб этади. Чунки ғўза вегетацияси жараё-нида юқори қуёш радиацияси ўсимлик баргларида юқори дара-жадаги транспирацияни "ҳадя" қилса, ҳавонинг нисбий намлиги 18–20 фоизгача камайиши, атмосферанинг ўсимлик танасидан намликни сўрувчи кучини кескин ошириб, умумий сув сарфини кўпайтиради.

Барча ташқи омиллар таъсири тенг бўлган шароитда ғўза транспирацияси интенсивлиги даражаси, унинг селекцион нав-лари хусусиятларига боғлиқ бўлиши, Блоговешенский (1953), Ко-милова (1954), Бродулина (1965) каби бир қатор олимлар томо-нидан исботланган.

Юқоридаги фикрларни ҳисобга олган ҳолда ғўза селекцион нав-ларига сувга талабчанлиги бўйича баҳо беришда, алоҳида навлар-нинг транспирация коэффициентини асос сифатида қабул қилиш тавсия этилади. Бунда қуйидагича ёндашиш лозим:

✧ ҳозирги кунда республикамиз ҳудудлари бўйича экишга рухсат этилган ғўза селекцион навларининг вегетация давридаги ўртача транспирация миқдори ҳисоблаб топилади ($\bar{T}$);

$$\bar{T} = \frac{\bar{U}_{ш} + F_{х} + E_{п}}{3} \quad (2.2.4.)$$

Бу ерда: $\bar{U}_{ш}$ – ғўза навларининг ўсиш, шоналаш давридаги транспирация миқдори;

$F_{х}$ – ғўза навларининг гуллаш, ҳосил тутиш давридаги транс-пирация миқдори;

$E_{п}$ – ғўза навларининг ҳосили етилиши ва пишиши давридаги транспирация миқдори;

✧ давлат рўйхатидан ўтказилган ғўза навлари ўртача транс-пирация миқдори йиғиндиси жами ғўза навлари сонига нисбати сифатида, ўртача умумий транспирация миқдори ҳисоблаб топи-лади ($\bar{T}_{\Sigma}$). Яъни;

$$\bar{T}_{\Sigma} = \frac{\bar{T}_{\Sigma}}{H_{\Sigma}} \quad (2.2.5.)$$

Бу ерда: $\bar{T}_{\Sigma}$ – ҳисобга олинган ғўза селекцион навлари транс-пирация миқдори йиғиндиси;

H_{Σ} – ўртача транспирация миқдори аниқланган ғўза селекцион навлари сони;

✧ алоҳида ғўза селекцион навлари транспирация миқдори – нинг ўртача умумий транспирация миқдorigа нисбатини ҳисоб-лаш асосида алоҳида ғўза селекцион навларининг транспирация коэффициентини (T_k) ҳисоблаб топилади. Яъни,

$$T_k = \frac{\bar{T}}{\bar{T}_{\Sigma}} \quad (2.2.6.)$$

Шундай қилиб ғўза селекцион навларининг транспирация коэф-фициенти, унинг сувга талабчанлик коэффициентини ташкил этади (St):

$$St = T_k \quad (2.2.7.)$$

Ушбу ҳисоблаб топилган миқдор ҳар бир ғўза селекцион на-вининг сувга талабини белгилловчи ягона ва сув билан таъмин-ланганлик даражасига талаби бўйича баҳолашдаги асосий кўрсаткич ҳисобланади.

Бу ерда республика ҳудудларининг сув билан таъмин этил-ганлик даражаси, тупроқнинг сувни тугиб туриш қобилияти каби кўрсаткичлар эътиборга олинмайди. Чунки баҳолаш алоҳида ғўза селекцион навлари доирасида амалга оширилади.

Ғўза селекцион навларини самарали ҳарорат миқдорига талаби бўйича баҳолаш услуби.

Ѓўза селекцион навларини самарали ҳарорат миқдорига та-лаби бўйича баҳолашда қуйидагича ёндашиш тавсия этилади:

Ѓўза ўсимлигининг асл ватани осие мамлакатлари ва ушбу географик кенгликда жойлашган мамлакатлар бўлганлиги ва асо-сан Ҳиндистон, Хитой, Эрондан тарқалганлиги унинг иссиқсевар ўсимлик эканлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам ғўза ўсим-лиги зарур миқдордаги самарали ҳароратни тўпламасдан туриб пишиб етилмайди.

Тадқиқотлар кўрсатишича ўртапишар пахта навларининг бу-тун вегетация даври учун зарур бўлган самарали ҳарорат миқ-дори ўртача 1700 — 1800 С° ни ташкил этади. Шундан энг кўп ҳарорат талаб этиладиган вегетация даври, бу ғўза гуллаши ва 50 фоиз ҳосилнинг пишиб етиладиган даври бўлиб унда, жами 680 — 700 С° ёки ўсимлик учун талаб этиладиган жами самарали ҳа-роратнинг 39 фоизини тўплаши лозим бўлади.

Ўсимлик учун ҳарорат миқдори муҳимлигини ҳисобга олган ҳолда, ғўза селекцион навларига самарали ҳароратга талаби бўйича баҳо беришда қуйидаги услубдан фойдаланиш тавсия этилади:

✧ экишга рухсат этилган ўрта пишар пахта навлари бўйича бутун вегетация давридаги ўртача самарали ҳарорат миқдори аниқланади (NC°);

✧ алоҳида ғўза селекцион навларининг самарали ҳароратга та-лаби аниқланади (NC°_{κ});

✧ алоҳида ғўза селекцион навларининг самарали ҳароратга та-лаби бўйича коэффициенти ҳисоблаб топилади (NC°_{κ}). У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$NC^{\circ}_{\kappa} = \frac{NC^{\circ}}{NC^{\circ}_{\kappa}} \quad (2.2.8.)$$

Ушбу ҳисоблаб топилган миқдор ғўза селекцион нави учун са-марали ҳароратга бўлган талабини аниқлашдаги ягона баҳолаш коэффициенти ҳисобланади. Мазкур коэффициент бўйича бир би-рига яқин бўлган ғўза навлари самарали ҳарорат миқдори бўйича яқин ҳудудларда жойлаштирилиши мумкин.

2.3. Ѓўза навларини агротехника табдилларига талаби бўйича баҳолаш кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш услуби

Ѓўза селекцион навларини озиклантириш меъёрлари ва ҳо-силани йиғиш усулларига талаби бўйича баҳолаш.

Ѓўза селекцион навлари ўзларининг биологик хусусиятларига кўра озиклантириш меъёрлари ва муддатларига турлича талабчан бўлади. Бу биринчи навбатда ғўза ҳосилдорлигидаги фарқлар на-тижасида, эрта ёки кечроқ пишиб етилиши, тупроқнинг физио-логик ва кимёвий таркиби ва унумдорлигидаги фарқлар нати-жасида юз беради.

Ѓўза селекцион навларининг озиклантириш меъёрларига бўл-ган талабини ўрганиш борасида ўтказилган кўплаб тадқиқотлар натижалари кўрсатишича, озукка бўлган талаб ғўза нави ярати-лиши пайтида шаклланади ва генетик меърос сифатида кейин-чалик ҳам сақланиб қолади. Таҷрибалар кўрсатишича юқори фонда озиклантириш шароитида яратилган ғўза навлари ишлаб чиқариш шароитига тушгандан сўнг, озиклантириш меъёри ёки озик моддалар нисбати ўзгариши ўсимликда салбий оқибатларга олиб келган. Шунингдек паст озукка фониди яратилган ғўза нав-ларига ишлаб чиқариш шароитида, озиклантириш меъёрларини ошириш (айниқса азотли ўғитлар) ғўза ўсимлигининг вегетатив органлари умумий ҳажми кескин ортишига олиб келган ва озик моддаларининг ўсимлик умумий биологик массаси ҳосил бўли-шига сарфланиши ҳисобига ҳосилдорлик камайишига сабаб бўлган.

Демак, юқоридаги икки вазиятда ҳам ғўза ҳосилдорлиги па-сайиши кузатилган. Шунингдек, озиклантириш режимидаги ўз-гаришлар ҳосилдорлик билан биргаликда пахта толаси сифат кўр-саткичларига ҳам салбий таъсир этиши аниқланган.

Шу йўналишда олиб борилган кўплаб тадқиқотлар натижасида ғўза ўсимлиги учун умумий бўлган ўртача озиклантириш нисбати аниқланган ва у азотли ўғитга нисбатан $N=1$; $P=0,7$; $K=0,5$; нис-батда бўлиши қабул қилинган. Аммо ушбу нисбат республика — мизнинг алоҳида ҳудудлари тупроғи кимёвий таркиби ва ўсимлик ўзлаштириши мумкин бўлган фаол озик моддалар миқдорининг ўзгариши ҳисобига ўзгариб туради.

Ѓўза навларининг озик моддаларига бўлган талаби бўйича баҳо беришдаги ҳисоб — китобларни соддалаштириш мақсадида қуйи-дагича услубий ёндашувдан фойдаланиш тавсия этилади:

— ғўза селекцион навлари ҳосилдорлиги асосий мезон сифа-тида танлаб олинади;

— алоҳида ғўза селекцион навлари бўйича бир бирлик “иҷ-тимойй фойдали биологик масса” ҳосил қилиши учун сарфлана-диган озукка элементлари миқдорида фарқлар бўлсада, ишлаб чи-қариш шароитида ҳисоб — китобларни мураккаблаштириши ва иқтисодий жиҳатдан яқуний натижага салмоқли таъсир этмас-лиги боис эътибордан четда қолдирилади;

— ғўза селекцион навларини, нав яратилган ҳудуддан бошқа ҳудудларга “жойлаштириш максатга мувофиқ эмас” деган абст-ракт фикрга таянган ҳолда, ғўза ҳосилдорлигининг арифметик ўр-тача миқдорини ҳисоблаш талаб этилади;

— бошқа ҳудудларда яратилган ғўза селекцион навларини маъ-лум йиллар давомида (4—5 йил) экиб ўстириш ва ундан тайёр-ланган уруғни ўша ҳудудда экишни, шартли равишда “ғўза нави, нав яратилган ҳудудга экилмоққа” деб қабул қилинади.

Демак, юқорида тилга олинган шартлар ва услубий ёндашув асосида ғўза селекцион навларига озик моддаларга талаби бў-йича қуйидаги услуб бўйича иқтисодий баҳо берилади:

— ғўза селекцион навлари бўйича нав синаш участкаларида эришилган ўртача ҳосилдорлик аниқланади ($\bar{X}_0$);

— ғўза селекцион навларини ишлаб чиқариш шароитида экиб ўстириш натижасида олинган кўп йиллик (3–5 йил) ўртача ҳосилдорлик аниқланади ($\bar{X}_1$);

— ғўза селекцион навлари бўйича ўртача арифметик ҳосилдорлик ҳисоблаб топилади ($\bar{X}_a$). У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\bar{X}_a = \frac{\bar{X}_0 + \bar{X}_1}{2} \quad (2.3.1)$$

Кейинги босқичда:

— бир бирлик *"иқтимоий фойдали биологик масса"* ни етиш — тириш учун сарфланадиган озик моддалар миқдори аниқланади. Бунда бир центнер ўрта толали пахта хом ашёси учун соф ҳолда 8 килограмм азот талаб этилади деб қабул қилинган ва бошқа озик моддалар нисбати азотга нисбатан $P=0,7$; $K=0,5$; га тенглиги асос сифатида олинади.

— ғўза селекцион навлари учун талаб этиладиган азотли ўғит миқдори ҳисоблаб топилади (соф ҳолда) (N_f). У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади.

$$N_f = \bar{X}_a \times 8 \quad (2.3.2)$$

Кейинги босқичда:

— барча давлат рўйхатидан ўтказилган ғўза навлари учун аниқланган азотли ўғит миқдори асосида, арифметик ўртача азотли ўғит сарфи ҳисоблаб топилади ($\bar{N}_r$). У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\bar{N}_r = \frac{N_m}{n} \quad (2.3.3)$$

Бу ерда; N_m — ҳисобга олинган барча давлат рўйхатидан ўтган ғўза селекцион навлари бўйича аниқланган азотли ўғит сарфи миқдори йиғиндиси;

n — давлат рўйхатидан ўтказилган ғўза селекцион навлари сони.

Шундан сўнг ғўза селекцион навларининг озик элементларига бўлган талаби бўйича коэффициентлари ҳисоблаб топилади (O_k).

$$O_k = \frac{N_r}{\bar{N}_r} \quad (2.3.4)$$

Ушбу коэффициент ғўза селекцион навлари учун нав яратилган ҳудуддаги озик моддаларга бўлган талаби коэффициенти ҳисобланади. Агарда ғўза нави, нав яратилган ҳудуддан бошқа ҳудудларда жойлаштириладиган бўлса, нав яратилган ҳудуд ва нави жойлаштириш кўзда тутиладиган ҳудуд тупроқ таркибидagi озик моддалар миқдори ва нисбатини ҳисобга олган ҳолда, нав яра —

тилган ҳудуд шароитига нисбатан тўғриловчи коэффициентлар ёрдамида (O_k) миқдори ўзгартирилиши лозим.

Ғўза селекцион навларини ҳосилни йиғиб олиш усулларига талаби бўйича баҳолаш услуби.

Пахтачилик тармоғи ўзининг қўл меҳнاتини катта миқдорда талаб қилиши билан ажралиб туради. Айниқса энг кўп меҳнат талаб қиладиган агротехник тадбирлардан бири бу ҳосилни йиғиштириб олиш жараёнидир. Республикамиз шароитида ҳосилни йиғиштириб олиш жараёни асосан икки усулда амалга оширилади, яъни қўл терими ва механизация воситаларида. Ҳар иккала усул ҳам ўзининг устунлиги ва камчиликларига эга бўлиб, алоҳида шароитларда хўжаликлар имкониятлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда устивор равишда ушбу усуллардан биронтасидан фойдаланилади. Масалан, пахта уруғчилигига ихтисослашган хўжаликларда ҳосилни йиғиштириб олиш тўлиқ қўл теримида амалга оширилади. Шунингдек, машиналар юришга кам мослашган далаalarda, ғўзалар ривожланишида кескин фарқлар мавжуд бўлган далаalarda, ҳар хил бегона ўтлар билан зарарланган экин майдонларида қўл терими катта устунликка эга бўлади. Қўл теримида йиғиштирилган пахта хом ашёси сифати юқорилиги боис, уни олий ва биринчи навларга сотиб, хўжаликлар энг кўп фойда олиш имконига эга бўлишади. Яна бир муҳим томони, пахтачиликда ишлаб келаётган оилавий пудратчиларнинг даромади орттирида ҳам бир мунча ижобий аҳамият касб этади. Аммо шу билан биргаликда қўлда ҳосилни йиғиштириб олиш усулини кенг қўланишни инкор этувчи қуйидаги сабаблар ҳам мавжудки, уларнинг аҳамияти ҳосилни йиғиштириш жараёнида механизация усули билан кенг фойдаланишни тақозо этади. Хусусан,

✧ ҳосилни қўлда териш ҳисобига йиғиштирилган хом ашёнинг ҳаммаси тўлиғича олий ва юқори навларга сотилмасдан, кейинги теримларда хом ашё сифати ёмонлашиб боради ва бу ҳолат умумий сотилган пахта хом ашёсининг ўртача сифатининг пасайишига олиб келади;

✧ пахтани 85–95 фоизгача очилгандан сўнг бир маротабалик машина теримдан фойдаланиш шунча салмоқдаги ҳосилни бир йўла иккинчи навга сотиш имконини беради;

✧ битта пахта териш машинасининг марсум давомида 100–150 та теримчининг ишини бажариши, терим жараёнида меҳнат унумдорлигини кескин оширишга асос яратади ва маҳсулот бирлиги ҳисобига ҳосилни йиғиштириш учун сарфланадиган харажатлар миқдорини камайтиради. Шундан, фақатгина терим учун тўланадиган иш ҳақи миқдорини 150–160 маротаба камади;

✧ машина теримдан фойдаланиш ҳисобига етиштирилган ҳосилни эртaroқ йиғиштириб олиш натижасида, келгуси йил ҳосили учун ўз вақтида ва сифатли қилиб ерга ишлов бериш имкони пайдо бўлади;

✧ сўнгги йилларда республика ҳудудларида совуқли кунлар — нинг эртaroқ тушаётганлиги ва ёғин — сочинли кунлар сентябр ойининг учинчи ўн кулигидан бошланаётганлиги, пахта ҳосилини тезроқ йиғиштириб олишни тақазо этмоқда. Чунки ёғин — гарчиликдан сўнг терилган пахта хом ашёси сифати пасайиб, паст навларга сотилиши хўжаликларга зарар келтирса, толанинг сифати пасайишидан жаҳон бозоридаги нарх ҳисобига бой бери — ладиган республика миқёсидаги имконият, бу масалага жиддий ёндашишни талаб этади.

Ушбу жиҳатларни ҳисобга олганда, ҳосилни териш жараёнини механизациялаштириш муҳим ижтимоий — иқтисодий аҳамият касб этади ва ғўза селекцион навларининг ҳосилни машина ёрдамида теришга мослашганлиги даражаси аҳамияти ортиб боради. Шу жиҳатдан ҳам сўнгги йилларда машинада пахта терими салмоғи камайишини салбий ҳолат сифатида баҳолаш лозим.

Ғўза селекцион навларини ҳосилни машина ёрдамида теришга мослашганлиги даражаси бўйича баҳолашда қуйидагича услубий ёндашиш тавсия этилади:

✧ машина терими сифатида таъсир қилувчи чаноқларнинг тўлиқ очилиши, чаноқдаги пахтанинг оқиб тушиб кетиши, пахтанинг ча — ноқдан тўлиқ ажралиши каби ва бошқа омиллар таъсири барча навлар учун ўзгармас, деб қабул қилинади;

✧ ғўза навларига машина теримига мослашганлиги бўйича баҳо беришда асосий мезон сифатида ғўзанинг симподиал шохлари — нинг бўғин узунлиги бўйича типи (тури) қабул қилинади;

✧ республикада экиладиган ғўза селекцион навлари симпо — диал шохлари бўғин узунлиги бўйича тўртта типга бўлинади. Яъни,

- 1 тип — бўғин оралиғи (3—5 см) $\approx$ 4 см.
- 2 тип — бўғин оралиғи (6—10 см) $\approx$ 8 см.
- 3 тип — бўғин оралиғи (11,15 см) $\approx$ 13 см.
- 4 тип — бўғин оралиғи (16—25 см) $\approx$ 20 см.

Симподиал шохларнинг тўртинчи типи асосан ингичка толали ғўза навлари учун хос бўлганлиги боис, ўрта толали ғўза навлари учун биринчи учта тип асос сифатида қабул қилинади;

✧ ғўза селекцион навларининг симподиал шохлаш типлари ра — қами ортиб борган сайин, навларнинг ҳосилни машинада теришга мослашганлик даражаси пасайиб боради. Шу боис 1—тип шох — лашга эга бўлган ғўза селекцион навларини шартли равишда энг мақбул ва максимал даражада машина теримига мослашган нав сифатида қабул қилинади.

Демак, юқоридаги шартлар ва услубий ёндашув асосида ғўза селекцион навларини ҳосилни йиғиш усулларида талаби бўйича баҳолашда қуйидаги услубдан фойдаланиш тавсия этилади:

✧ давлат рўйхатидан ўтказилган барча ғўза селекцион навла — рининг шохлаш типлари аниқланади (Π_{τ}) (см);

✧ ғўзанинг биринчи тип шохлаши бўйича қабул қилинган тақ — рибий рақам (4 см), бошланғич (асос) коэффицент сифатида қабул қилиниб шартли равишда "1" га тенглаштирилади (A_{κ});

✧ ғўза селекцион навларининг машина теримига бўлган та — лаби коэффиценти (T_{κ}), навларнинг индивидуал шохлаш типи кўрсаткичининг асос коэффицентга (1 — тип кўрсаткичига) нис — бати сифатида аниқланади. У қуйидаги математик формула ёр — дамида ҳисобланади;

$$T_{\kappa} = \frac{A_{\kappa}}{\Pi_{\tau}} \quad (2.3.5.)$$

Ушбу ҳисоблаб топилган кўрсаткич ҳар бир ғўза навининг ҳо — силни йиғиш усулларида бўлган талаби бўйича коэффицентини ифодалайди. Коэффицент ортиб бориши, ғўза селекцион нави — нинг ҳосилни теришга қулайлигини кўрсатади ва бошқа навлар — дан устунлигидан далолат беради.

Ғўза селекцион навларини ўсимлик учларини чилпиш ва де — фоляция ўтказиш муддатларига талаби бўйича баҳолаш.

Ғўза учларини чилпиш муҳим агротехник тадбир бўлиб, пахта ишлаб чиқариш иқтисодий самарадорлигини таъмин этишда катта аҳамиятга эга. Шу жиҳатдан ҳам ғўза навларига ўсимлик учла — рини чилпиш муддатлари бўйича баҳо беришда қуйидагича ус — лубий ёндашиш тавсия этилади. Бунда:

✧ республикада давлат рўйхатидан ўтказилган барча ғўза се — лекцион навларининг, ўсимлик учларини чилпишга мойиллиги (баъзи навлар бундан мустасно);

✧ ғўза ўсимлиги учларини чилпиш, ўсимлик ўсиш ва ривож — ланиши ва ҳосил элементлари пайдо бўлишида ижобий таъсир қилиши, натижада ижтимоий фойдали биомасса ортишига олиб келиши муқаррарлиги;

✧ ғўза ўсимлиги учларини чилпиш ҳосилнинг эртaroқ ва си — фатлироқ етилишини таъмин этиши ҳисобига, хом ашё ишлаб чи — қарувчига, микро ва макроиқтисодий кўламда иқтисодий самара келтириши муқаррарлиги;

✧ ғўза ўсимлиги учларини чилпишда, чилпиш олдидан пайдо бўлган ўсимликдаги ҳосил шохлари сони асос сифатида қабул қилиниши ва маълум миқдордаги ҳосил шохлари пайдо бўлиши асосий мезон ҳисобланиши каби шартлар услубнинг асосини таш — қил этади.

Демак, юқорида қабул қилинган шартлар ва услубий ёндашув асосида ғўза навларига ўсимлик учларини чилпиш муддатлари бўйича баҳо беришда қуйидаги услубдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:

✧ барча давлат рўйхатидан ўтказилган ғўза селекцион навла — ри бўйича чилпиш бошланишида пайдо бўлиши лозим бўлган ўртача ҳосил шохлари сони аниқланади ($X_{\Pi_{\tau}}$);

✧ барча давлат рўйхатидан ўтказилган ғўза селекцион навла — ри бўйича аниқланган чилпиш бошланиши олдидаги ҳосил шох — лари сони йиғиндиси ҳисоблаб топилади ($X_{ш.о.}$);

✧ барча давлат рўйхатидан ўтказилган ғўза селекцион навла — ри бўйича чилпиш олдидан пайдо бўладиган ўртача арифметик ҳосил шохлари сони аниқланади ($\bar{X}_{ш.}$), у қуйидаги формула ёр — дамида топилади:

$$\bar{X}_{ш.} = \frac{X_{ш.о.}}{n} \quad (2.3.6.)$$

Бу ерда: n — барча давлат рўйхатидан ўтказилган ғўза селек — цион навлари сони

✧ ғўза селекцион навлари бўйича ўсимлик-учларини чилпиш муддатлари бўйича коэффиценти ҳисоблаб топилади ($Ч_{к.}$). У қу — йидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$Ч_{к.} = \frac{X_{ш.о.}}{\bar{X}_{ш.}} \quad (2.3.7.)$$

Ҳисоблаб топилган ушбу коэффицент ҳар бир ғўза селек — цион навнинг чилпиш муддатларига талаби бўйича коэффици — енти ва ушбу кўрсаткич бўйича навга баҳо беришдаги ягона ба — ҳолаш мезони ҳисобланади.

Ғўза селекцион навларини дефоляция таъбирларини ўлказиш муддатлари ва сифатига талаби бўйича баҳолаш услуби.

Маълумки пахта ҳосилини йиғиштириб олишда меҳнат унум — дорлигини ошириш мақсадида механизация воситаларидан кенг фойдаланиш ва кўсақларнинг тезроқ очилишини таъмин этишда ғўза дефоляцияси муҳим аҳамият касб этади.

Ғўза дефоляцияси сифатли амалга оширилиши ва унинг иқти — содий самарадорлигини ошириш борасидаги тадқиқотлар нати — жалари кўрсатишича, дефоляция сифати жуда кўплаб омиллар таъсирига боғлиқ бўлиб, энг асосийлари унинг энг маъқул муд — датларини белгилаб олиш; ғўзанинг ривожланиш даражаси; туپ — роқ унумдорлиги; куздаги об — ҳавонинг ўзгариши (совуқ кунлар — нинг бошланиши тўғрисидаги башоратлар); ҳаво ҳарорати, де — фолиантлардан фойдаланиш усули, фойдаланилаётган дефолиант тури ва бошқа омиллар ҳисобланади. Шунингдек, республика ҳу — худлари бўйича ғўзани дефоляция қилиш муддатлари ҳам ўзгариб туради.

Ушбу хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда ғўза селекцион нав — ларига дефоляция ўтказиш муддатлари бўйича баҳо беришда қу — йидаги услубий ёндашув тавсия этилади:

✧ ғўза селекцион навлари дефоляцияси муддатларига таъсир этувчи барча ташқи омиллар таъсири тенг деб қабул қилиш;

✧ ғўза дефоляцияси учун ишлатиладиган кимёвий дефолиант

тури ўзгармас ва "бир хил технология асосида дефоляция ўтка — зилади" деб шартли равишда қабул қилиш;

✧ ғўза селекцион навларига дефоляция муддатларига талаби бўйича баҳо беришда, экин майдонидаги 50 — 60 фоиз ғўза туپ — ларида маълум миқдордаги чанок очилишини асосий мезон си — фатида қабул қилиш.

Ушбу шартлар ва услубий ёндашув асосида ғўза навларига де — фоляция муддатига талаби бўйича баҳо беришда қуйидаги ус — лубдан фойдаланиш тавсия этилади:

✧ ғўза селекцион нави яратилган ҳудудда алоҳида ғўза нав — лари учун тавсия этилган дефоляция муддати аниқланади (Δt_o);

✧ давлат рўйхатидан ўтказилган барча ғўза селекцион навла — ри дефоляция муддатлари (Δt_o) йиғиндиси ҳисоблаб топилади ($\Delta t_{о.}$);

✧ ғўза селекцион навлари бўйича дефоляция муддатларининг ўртача арифметик миқдори ҳисобланади ($\bar{\Delta t}_o$), у қуйидаги фор — мула асосида топилади:

$$\bar{\Delta t}_o = \frac{\Delta t_{о.}}{n} \quad (2.3.8.)$$

Бу ерда: n — ҳисоб — китоблар учун танлаб олинган ғўза се — лекцион навлари сони.

✧ ғўза селекцион навларининг дефоляция муддатига талаби бўйича коэффиценти аниқланади (Δt_x). У қуйидаги математик формула кўринишига эга бўлади:

$$\Delta t_x = \frac{\Delta t_o}{\bar{\Delta t}_o} \quad (2.3.9.)$$

Ушбу миқдор, ғўза селекцион навларининг дефоляция муд — датларига талабини ўзида акс эттирувчи асосий баҳолаш мезони бўлиб хизмат қилади.

2.4. Ғўза навларини биологик хусусиятлари бўйича баҳолаш услуби

Ғўза селекцион навларини ўсиб ривожланиши даври давомий — лиги ва ҳосилдорлиги бўйича баҳолаш.

Ғўза селекцион навларининг ўсиб ривожланиши даври даво — мийлиги (вегетация даври) республикамиз шароити учун муҳим аҳамиятга эга бўлган биологик хусусият ҳисобланади. Ҳозирги кунда эртапишар ғўза навларини кенг миқёсда жойлаштириш ма — саласига республикада жиддий эътибор берилмоқда.

Тадқиқотлар кўрсатишича, ҳар бир ғўза селекцион нави тур — лича ўсиб ривожланиш даврига эга бўлиб, ушбу давр асосан қу — йидаги омиллар таъсирида ўзгариб туради:

✧ гўза селекцион навларининг ирсий хусусиятлари таъсирида;
 ✧ табиий муҳит омиллари; самарали ҳарорат, ёруғлик, сув билан таъминланганлик даражаси, озиқ моддалар билан таъминланган — лиги даражаси, тупроқ унумдорлиги;

✧ агротехник тадбирларнинг амалга оширилиши муддатлари ва сифати ва бошқа омиллар.

Гўза селекцион навлари ушбу омиллар таъсирида ўз ўсиб ри — вожланиш муддатини ўзгартириб туради. Масалан, ушбу омиллар ичида энг таъсирлиси бу самарали ҳарорат бўлиб, унинг миқдори камайиши гўзанинг ўсиб ривожланиш даврини узайтирса, сама — рали ҳарорат кўтарилиши аксинча гўза ўсув даврини камайти — ради.

Шу жиҳатдан ҳам гўза селекцион навларини ўсиб ривожлани — ши даври давомийлиги бўйича баҳолаш услубини ишлаб чиқишда қуйидагича услубий ёндашув асос сифатида қабул қилинади:

✧ асосий эътибор гўза селекцион навлари ўсиб ривожланиш даври давомийлигига таъсир этувчи навнинг ирсий хусусият — ларга қаратилганлиги боис, бошқа омиллар таъсирини ўзгармас деб қабул қилинади;

✧ гўза ўсимлигининг ўсиш ва ривожланиш даври сифатида ниҳол ўсиб чиққан кундан бошлаб, 50—60 фоиз майдондаги пах — таларда биринчи кўсак очилишигача бўлган давр қабул қилинади ва бу давр гўза селекцион навларига ушбу кўрсаткич бўйича баҳо беришда асосий мезон ҳисобланади;

✧ гўза селекцион навлари ўсиши ва ривожланиши даври да — вомийлигини ҳисобга олишда нав синаш шахобчасида ҳар бир гўза селекцион нави учун аниқланган вегетация даври асос сифатида қабул қилинади.

Юқоридаги асосий шартларга ва услубий ёндашувга таянган ҳолда гўза навларига ўсиш ва ривожланиш даври давомийлиги бўйича баҳо беришда қуйидаги услубдан фойдаланиш тавсия эти — лади:

✧ республикамизда давлат рўйхатидан ўтказилган барча гўза навлари бўйича ўсиш ва ривожланиш даври давомийлигининг ўр — тача муддати ҳисоблаб топилади (B_1) (кун);

✧ ўсиш ва ривожланиш даври давомийлиги бўйича энг кам кўрсаткичга эга бўлган гўза селекцион нави аниқланади (B_{10}) ва уни "1" коэффициентга тенг деб қабул қилинади:

$$B_{10} = 1 \quad (2.4.1.)$$

✧ гўза селекцион навларининг ўсиб ривожланиши даври давомийлиги бўйича коэффициентлари (B_k) аниқланади. Ушбу коэффициент, энг кам вегетация даврига эга бўлган гўза нави (B_{10}) кўрсаткичининг, бошқа гўза навлари кўрсаткичига нис — бати сифатида аниқланади ва қуйидаги формула ёрдамида ҳи — собланади:

$$B_k = \frac{B_{10}}{B_1} \quad (2.4.2.)$$

Ушбу коэффициент, гўза селекцион навини ўсиб ривожланиш даври давомийлиги бўйича баҳолашдаги асосий иқтисодий кўр — саткич ҳисобланади.

Гўза селекцион навларини ҳосилдорлик кўрсаткичлари бўйича баҳолаш.

Гўза селекцион навларининг ҳосилдорлик кўрсаткичи энг асо — сий иқтисодий кўрсаткичлардан бири ҳисобланади ва пахтачилик хўжаликларининг молиявий барқарорлиги юксалишида муҳим аҳа — мият касб этади. Пахта ҳосилдорлиги амалиётда жуда кўплаб таъсир этувчи омиллар маҳсули бўлиб, уларни ўз моҳияти жиҳатидан та — биий иқлим; ижтимоий — иқтисодий; ташкилий — иқтисодий ва ўсим — ликнинг ирсий салоҳияти омилларига бўлиш мумкин. Ушбу омил — лар доимо ўзаро боғлиқликда фаолият кўрсатади ва бир — бирини тўлдириб боради. Шу жиҳатдан ҳам алоҳида гўза селекцион на — вларига ҳосилдорлик кўрсаткичлари бўйича баҳо берилганда, ушбу омиллар таъсирини ҳам маълум маънода ҳисобга олиш талаб эти — лади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда гўза селекцион на — вига ҳосилдорлик кўрсаткичи бўйича баҳо беришда қуйидагича ус — лубий ёндашув тавсия этилади:

— давлат рўйхатидан ўтказилган барча гўза селекцион нав — лари бўйича давлат нав синаш шахобчаларида белгиланган ҳо — силдорлик кўрсаткичлари аниқланади (X_0);

— давлат рўйхатидан ўтказилган барча гўза селекцион нав — лари бўйича ишлаб чиқариш шароитида маълум йиллар давомида (сўнгги 3—5 йил) эришилган ўртача ҳосилдорлик даражаси аниқ — ланади (X_1);

— алоҳида гўза селекцион навлари бўйича эришиш мумкин бўлган ҳосилдорлик салоҳияти ҳисоблаб топилади (X_2). У қуйи — даги формула ёрдамида ҳисобланади;

$$X_c = \frac{X_0 + X_1}{2} \quad (2.4.3.)$$

— барча давлат рўйхатидан ўтказилган гўза селекцион нав — лари бўйича ҳосилдорлик салоҳияти йиғиндиси ҳисоблаб топи — лади (X_n). У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади;

$$X_n = (X_{c1} + X_{c2} + X_{cn}) \quad (2.4.4.)$$

— танлаб олинган гўза селекцион навлари ҳосилдорлик сало — ҳиятининг арифметик ўртача кўрсаткичи ҳисоблаб топилади ($\bar{X}_c$). У қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$\bar{X}_c = \frac{X_n}{n}; \quad \bar{X}_c = 1 \quad (2.4.5.)$$

Бу ерда; X_n — танлаб олинган гўза селекцион навлари ҳосил — дорлик салоҳияти йиғиндиси;

n — ҳисоб — китобларга киритилган барча гўза навлари сони;

♦ гўза селекцион навларининг ҳосилдорлик кўрсаткичлари бўйича умумлашган коэффиценти ҳисоблаб топилади (X_k) ва у қуйидаги формула кўринишига эга бўлади:

$$X_k = \frac{X_c}{\bar{X}_c} \quad (2.4.6)$$

Ушбу ҳисоблаб топилган коэффицент, гўза селекцион навларини ҳосилдорлик кўрсаткичи бўйича баҳолашдаги ягона кўрсаткич ва баҳолаш мезони ҳисобланади.

Гўза селекцион навларини касаллик ва зараркунандаларга чидамлилиги бўйича баҳолаш.

Тадқиқотлар кўрсатишича гўза ўсимлигига зарар келтирувчи бир қатор касалликлар мавжуд бўлиб, улар ичида энг хавфли ва гўза селекцион навларининг ирсий хусусиятларига боғлиқ равишда таъсир доираси кескин ўзгарувчи касаллик, бу вилт касаллиги ҳисобланади (вертициллез ва фузариоз вилт). Бундан ташқари гаммоз ва иддизчириш касалликлари ҳам пахтачилик учун катта миқдорда зарар келтиради. Аммо селекцион навлар ўрта — сидаги ушбу касалликларга аниқ ва кескин ўзгариб турувчи чидамlilik хусусиятлари кам сезилиши боис, ушбу касалликларга камроқ эътибор қаратилди.

Демак, гўза селекцион навларига касаллик ва зараркунандаларга чидамлилиги даражаси бўйича баҳо беришда қуйидагича услубий ёндашувлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:

♦ гўза селекцион навларининг касалликларга чидамлилиги даражасига баҳо беришда ўсимликнинг вилтга чидамлилиги даражаси бўйича, нав синаш шахобчаларида белгиланган кўрсаткич асос сифатида қабул қилинади;

♦ гўза навларининг бошқа касаллик турларига чидамлилиги турли омиллар таъсирида ўзгариб туришини ҳисобга олиб ва вилт касаллигига нисбатан хавфлилик даражаси пастлиги боис уларни эътиборга олинмайди;

♦ гўза селекцион навларининг зараркунандаларга чидамлилиги навлар ўртасида катта фарқ йўқлигини ҳисобга олиб ва гўза ўсимлиги биологик мавжудот сифатида бошқа биологик мавжудотлар учун озикланиш манбаи эканлигини, шунингдек зараркунанда ҳашоратлар маълум шароитларда ва муддатларда пайдо бўлиши, кўпайишини ҳисобга олиб қуйидагича ёндашиш тавсия этилади;

♦ гўза ўсимлиги эртароқ ундириб олинганда ёки ўсиш, ри — вожланиши жадалроқ юз берганда ҳашорат ва зараркунандалар кўпайиши пайтигача танаси бақувватлашиб, ўсимлик танасининг ҳашоратлар салбий таъсирига қаршилиқ кўрсатиш имконияти ор — тишини эътиборга олган ҳолда, "эртапишар гўза селекцион нав — лари ҳашорат ва зараркунандаларга чидамлироқ" деган мантикий хулоса асос сифатида қабул қилинади.

Юқоридаги шартларни эътиборга олиб гўза селекцион навларининг касаллик ва зараркунандаларга чидамlilik даражаси қуйидаги услуб ёрдамида аниқланади;

♦ давлат рўйхатидан ўтказилган гўза селекцион навлари бўйича нав синаш шахобчаларида аниқланган ўсимликнинг вилт касаллиги билан зарарланиш даражаси аниқланади (Z_1);

♦ гўза селекцион навлари ичида вилт билан зарарланиш даражаси бўйича энг кичик кўрсаткичга эга бўлган гўза нави аниқланади (Z_2);

♦ ҳар бир гўза селекцион навининг касалликка чидамлилиги коэффиценти ҳисоблаб топилади (Z_3). У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади;

$$Z_k = \frac{Z_0}{Z_1} \quad (2.4.7)$$

Гўза селекцион навларининг касаллик ва зараркунандаларга чидамлилиги коэффицентини ҳисоблаш.

Бунда, аниқланган гўза селекцион навларининг касалликларга чидамlilik коэффиценти, ҳисоблаб топилган гўза навларининг ўсиб ривожланиш даври давомийлиги бўйича коэффицентига кўпай — тирилади.

Гўза навлари эртароқ етилувчи хусусиятларни ўзида му — жассамлаштирган ҳолатда, ўсимликнинг ҳар бир ўсиш даврида бошқа навларга нисбатан эртароқ нисбий биологик масса ҳосил қилади ва шу боис нисбий каттароқ кўрсаткичга эга бўлади.

Бунда, гўза селекцион навининг касаллик ва ҳашоратларга чидамlilik коэффиценти (K_{kj}) қуйидаги формула асосида ҳисоб — ланади:

$$K_{kj} = B_k \times Z_k \quad (2.4.8.)$$

Ушбу ҳисоблаб топилган (K_{kj}) коэффицент, гўза селекцион навининг касаллик ва зараркунандаларга чидамлилиги даражасини ифодаловчи ягона кўрсаткич бўлиб ҳисобланади. Мазкур кўрсаткич асосида ҳар бир гўза селекцион навига касаллик ва ўсимликнинг зараркунандаларга чидамлилиги даражаси бўйича нисбий баҳо берилади.

2.5. Ғўза селекцион навларини технологик талабларга жавоб бериши бўйича баҳолаш услуби

Ғўза селекцион навларини тола чиқиши салмоғи бўйича баҳолаш.

Пахта хом ашёсидан тола чиқиши салмоғи муҳим иқтисодий кўрсаткич бўлиб, ушбу кўрсаткич навлар бўйича бир-биридан фарқ қилади. Шунингдек, тола чиқиши даражасига агротехник тадбирлар сифати, ҳосилни йиғиштириб олиш муддатлари, пахта хом ашёсини сақлаш шароитлари, хом ашёни қайта ишлаш жа- раёни ва технологияси ҳам таъсир этади. Ҳатто битта ўсимликда жойлашган чаноқлардаги пахта ҳам, ўсимликдаги жойлашиш ўр- нига қараб турли тола салмоғига эга.

Аммо ғўза навларини тола чиқиши салмоғи бўйича баҳолашда, хом ашёдан ташқи омиллар таъсири ҳисобига тола чиқиши сал- моғи ўзгариши ҳисобга олинмайди. Асосий эътибор ғўза нави- нинг генетик хусусиятлари натижасида юз берган, тола чиқиши салмоғидаги фарқларга қаратилади.

Ғўзанинг алоҳида селекцион навларига пахта хом ашёсидан тола чиқиши салмоғи бўйича баҳо беришда қуйидаги услубдан фой- даланиш тавсия этилади:

✦ давлат рўйхатидан ўтказилган ғўза селекцион навлари бўйича, нав синаш шахобчаларида аниқланган ўртача тола чиқиши сал- моғи (T_1) аниқлаб чиқилади;

✦ давлат рўйхатидан ўтказилган ғўза селекцион навлари бўйича, сўнгги (2–3 йил) қатор йилларда олинган ўртача тола чиқиши салмоғи ($\bar{T}_1$) аниқлаб чиқилади;

✦ ғўза селекцион навлари бўйича тўғрилланган тола чиқиши салмоғи ҳисоблаб топилади (T_T). У қуйидаги формула ёрдамида топилади:

$$T_T = \frac{T_1 + \bar{T}_1}{2} \quad (2.5.1)$$

✦ ғўза селекцион навлари ичида энг юқори тўғрилланган тола чиқиши салмоғига эга бўлган ғўза нави аниқланади (T_{κ}).

✦ алоҳида ғўза селекцион навларининг тола чиқиши салмоғи бўйича коэффиценти ҳисоблаб чиқилади (T_{κ}). У қуйидаги фор- мула ёрдамида аниқланади:

$$T_{\kappa} = \frac{T_T}{T_{\kappa}} \quad (2.5.2)$$

Ушбу коэффицент ғўза селекцион навларининг тола чиқиши салмоғи бўйича ягона баҳоловчи коэффиценти ва нави баҳо- лаш мезони ҳисобланади.

Ғўза селекцион навларини чигит оғирлиги ва ёғлилик даражаси бўйича баҳолаш.

Ғўза асосан толаси учун парваришланади. Аммо толадан таш- қари кўплаб катта аҳамиятга эга иккиламчи маҳсулотлар олина- ди. Айниқса пахта ёғи аҳолини озиқ — овқат маҳсулотлари ва са- ноатни хом ашё билан таъминлашда ўта муҳимлиги боис, чигит- нинг ёғлилиги муҳим иқтисодий аҳамиятга молик бўлган кўр- саткич ҳисобланади.

Шунинг учун ҳам ғўза селекцион навларига чигит вазни бў- йича баҳо беришда, 1000 дона чигит оғирлиги (грамм) ва чигит ёғлилик даражаси (фоиз) асос сифатида қабул қилинади. Бунда:

✦ ғўза селекцион навларига чигит оғирлиги ва ёғлилик да- ражаси бўйича баҳо беришда, 1000 дона чигит оғирлиги ғўза се- лекцион навининг чигити ёғлилик даражаси орттишига тўғри му- таносибликда ўсиб боради, деб қабул қилиш;

✦ чигит ёғлилик даражасидаги фарқлар, чигит оғирлиги ўси- шиға тўғри мутаносибликда ўзгариши, чигит оғирлигини, ушбу кўрсаткич бўйича баҳо беришда асосий мезон сифатида қабул қилиш.

Демак ушбу шартлар асосида ғўза навларига 1000 дона чигит оғирлиги ва ёғлилик даражаси бўйича баҳо беришда қуйидаги ус- лубдан фойдаланиш тавсия этилади:

✦ давлат рўйхатидан ўтказилган ғўза селекцион навлари бўйича, давлат нав синаш шахобчаларида 1000 дона чигит оғирлиги бў- йича белгиланган ўртача миқдор аниқланади (O_1);

✦ ғўза селекцион навлари чигитининг сўнгги уч йил даво- мидаги ўртача ёғлилик кўрсаткичи аниқланади ($\bar{O}_1$);

✦ ғўза селекцион навлари чигитининг тўғрилланган ўртача чигит оғирлиги кўрсаткичи ҳисоблаб топилади (OO_1). У қуйидаги фор- мула ёрдамида аниқланади:

$$OO_1 = \frac{O_1 + \bar{O}_1}{2} \quad (2.5.3)$$

✦ тўғрилланган 1000 дона чигит оғирлиги бўйича энг юқори кўрсаткичга эга бўлган ғўза селекцион нави аниқланади (OO_{κ}).

✦ ғўза селекцион навларининг 1000 дона чигит оғирлиги ва ёғлилик даражаси бўйича коэффиценти ҳисоблаб чиқилади (O_{κ}). Яъни,

$$O_{\kappa} = \frac{OO_1}{OO_{\kappa}} \quad (2.5.4)$$

Ушбу коэффицент ғўза селекцион навларини чигит вазни ва ёғлилик даражаси бўйича баҳолашда асосий кўрсаткич ва ҳар бир ғўза селекцион навиға мазкур кўрсаткич бўйича баҳо беришда ягона мезон ҳисобланади.

Ѓўза селекцион навларига кўсақдаги пахта вазни бўйича баҳо бериш.

Ѓўза навлари кўсақдаги пахта вазни бўйича турли кўрсаткичга эга ва уларни иқтисодий баҳолашда қуйидаги услуб тавсия этилади:

♦ давлат рўйхатидан ўтказилган ғўза селекцион навлари бўйича нав синаш шахобчаларида аниқланган, кўсақдаги пахта вазни бўйича ўртача кўрсаткич топилади ($\overline{П}_{\text{н1}}$);

♦ давлат рўйхатидан ўтказилган ғўза селекцион навлари бўйича сўнгги қатор йиллар (2–3 йил) давомида эришилган ўртача кўсақдаги пахта вазни кўрсаткичи топилади ($\overline{П}_{\text{н1}}$);

♦ ғўза селекцион навлари бўйича тўғрилланган кўсақдаги пахта вазни бўйича кўрсаткич ҳисоблаб топилади ($\overline{ПП}_{\text{н1}}$). У қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$\overline{ПП}_{\text{н1}} = \frac{\overline{П}_{\text{н1}} + \overline{П}_{\text{н1}}}{2} \quad (2.5.5)$$

♦ ғўза селекцион навлари ичида энг юқори кўсақдаги тўғрилланган пахта вазнига эга бўлган нав аниқланиб, ушбу кўрсаткич бошқа навлар учун ўлчов бирлиги сифатида фойдаланилади ($\overline{ПП}_{\text{но}}$);

♦ ғўза селекцион навларининг кўсақдаги пахта вазни бўйича баҳолаш коэффициентини ҳисоблаб топилади ($K_{\text{но}}$). У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$K_{\text{но}} = \frac{\overline{ПП}_{\text{н1}}}{\overline{ПП}_{\text{но}}} \quad (2.5.6)$$

Ушбу ҳисоблаб топилган кўрсаткич ғўза селекцион навининг кўсақдаги пахта вазни бўйича баҳо беришдаги ягона коэффициентини ва баҳолаш мезони ҳисобланади.

2.6. Ѓўза селекцион навларини иқтисодий жиҳатдан тавсифи бўйича баҳолаш услублари

Ѓўза селекцион навларини тола сифатига бозор талаби бўйича баҳолаш ва баҳолар нисбати ўзгаришини тадқиқ этиш.

Бозордаги маҳсулотга бўлган талаб даражасига бир қанча омилар таъсир этади. Улар ичида энг кучли таъсир этувчи омилар қаторига бозорга сотиш учун чиқарилган маҳсулотлар ҳажми, маҳсулот баҳоси, истеъмолчилар даромадлари, маҳсулот сифати, сотишни рағбатлантириш турлари ва усуллари кириштириш мумкин.

Ҳозирги вазиятда барча омилар таъсири тенг деб ҳисоблаган ҳолда, пахта толаси сифат кўрсаткичларининг бозордаги талаб даражасига таъсирини ҳисобга олиш бўйича услубий тавсия ишлаб чиқиш талаб этилади.

Демак, ғўза селекцион навларини ташқи ва ички бозорнинг пахта толаси сифатига талаби бўйича баҳолашда қуйидаги услубий ёндашувдан фойдаланиш тавсия қилинади. Яъни,

Биринчи босқичда: ғўза селекцион навларига тола сифат кўрсаткичлари бўйича баҳо бериш услуби ишлаб чиқилади;

Иккинчи босқичда: ички ва ташқи бозорлардаги пахта толаси сифатига талаб нуқтаи назаридан ғўза селекцион навларига баҳо бериш бўйича услуб ишлаб чиқилади.

Демак тола сифат кўрсаткичларига асосан қуйидаги кўрсаткичлар киритилади ва улар орқали тола сифати аниқланади:

♦ толанинг саноат типи;

♦ микронейр кўрсаткичи;

♦ толанинг шпател узунлиги;

♦ толанинг солиштирма узилиш кучи.

Ички ва ташқи бозордаги баҳоларнинг тола сифат кўрсаткичларига боғлиқ равишда ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда, ғўза селекцион навларига баҳо бериш услуби.

Бунда қуйидаги ҳисоб–китобларни амалга ошириш тавсия қилинади:

♦ ички ёки ташқи пахта толаси бозорида сўнгги йил давомида пахта толасининг сифат кўрсаткичи бўйича энг паст сотиш баҳоси аниқланади ($PP_{\text{мин}}$) (баҳолар жорий баҳоларда ва тегишли валюталарда);

♦ ички ёки ташқи бозорда пахта толасининг сифат кўрсаткичи ҳисобига сўнгги йил давомида баҳо ўзгаришининг энг юқори даражаси аниқланади ($PP_{\text{макс}}$);

♦ ички ёки ташқи бозорда пахта толаси нархининг тола сифатига боғлиқ равишда ўзгариш индекси ёки коэффициентини ҳисоблаб топилади ($PP_{\text{к}}$). У қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$PP_{\text{к}} = \frac{PP_{\text{мин}}}{PP_{\text{макс}}} \quad (2.6.1)$$

Ушбу кўрсаткични ($PP_{\text{к}}$) ғўза селекцион навлари пахта толаси сифатининг ягона умумлашган коэффициентига кўлайтириш ($Y_{\text{к}}$) (2.6.14 формула) орқали, ҳар бир ғўза нави пахта толасининг ташқи ва ички бозор талабларига қанчалик жавоб бериши бўйича баҳолаш коэффициентига ($FP_{\text{к}}$) эга бўламиз. У қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$FP_{\text{к}} = PP_{\text{к}} \times Y_{\text{к}} \quad (2.6.2)$$

Ушбу кўрсаткич алоҳида ғўза нави учун тола сифат кўрсаткичи бўйича бозор талабига жавоб бериш юзасидан баҳолашдаги ягона коэффициент ҳисобланади.

Пахта толасига жаҳон бозорида талаб ва тақдиф ҳажми ўзгаришини тадқиқ этиш бўйича услубий ёндашув.

Ҳар қандай товар маҳсулоти ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги ва ишлаб чиқариш жараёнининг давом этиши, маҳсулотга бозордаги талабнинг мавжудлиги ва барқарорлиги билан белгиланади. Бозордаги талаб маълум маънода, маҳсулот ва товарлар таклифи пайдо бўлиши ва унинг ўсиши ёки камайишига ҳам таъсир кўрсатади. Шунингдек, таклиф талабни пайдо қилади ва унинг миқдори ўсишига туртки беради. Шу жиҳатдан ҳам талаб ва таклиф қонуниятини доимо ёнма-ён, бир-бирини тўлдириб, диалектик боғлиқликда мавжуд бўлади.

Хусусан, пахтачилик тармоғининг иқтисодий барқарорлиги жаҳон бозоридаги пахта маҳсулотларига шаклланган баҳолар даражаси ва унинг ишлаб чиқарувчи учун ижобий ёки салбий томонга ўзгариши билан боғлиқ ҳолда юз беради. Шунинг учун ҳам пахтачиликни ривожлантириш мақсадида, гўза навлари биологик хусусиятларидан самарали фойдаланган ҳолда, ер-сув, меҳнат ресурслари ва ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш иқтисодий самарадорлигини ошириш борасидаги тадқиқотлар жараёнида, жаҳон бозоридаги талаб, таклиф ва баҳолар ўзгаришининг умумий йўналишини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Ушбу мақсадга эришишда қуйидаги услубий ёндашувдан фойдаланиш тавсия этилади:

♦ сўнгги қатор йиллар (3–5 йил) давомида дунё бозорида пахта толасига шаклланган нархлар динамикасини аниқлаш мақсадида баҳо индексини ҳисоблаб топиш (P_m);

♦ пахта толаси баҳоси ўзгариши, тадқиқ қилинаётган йиллар бўйича ривожланган етакчи пахтачилик билан шуғулланувчи мамлакатлар маълумотлари асосида пахта толаси ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш миқдори индексини ҳисоблаб топиш (Σ_m);

♦ (3–5 йил) давомида республикамізда ишлаб чиқарилган пахта толасига шаклланган ўртача нарх чегарасини аниқлаш (PY_m);

♦ пахта толаси баҳоси ўзгариши, тадқиқ этилаётган йиллар давомида республикамізда етиштирилган ва экспорт қилинган пахта толаси миқдори индексини ҳисоблаб топиш (ΣY_m);

♦ жаҳон бозорида пахта толасига нархлар ўзгариши индекси билан (P_m), республикаміз бўйича ушбу кўрсаткичлар ўртасидаги ўзаро нисбатни ҳисоблаб топилади (N_m). У қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаб аниқланади;

$$N_m = \frac{PY_m}{P_m} \quad (2.6.3.)$$

♦ етакчи пахтачилик давлатларида қатор йиллар давомида етиштирилган ва экспортга чиқарилган пахта толаси миқдори индексининг (Σ_m), республикаміз бўйича ушбу кўрсаткичга нисбати ҳисоблаб топилади (ΣN_m). Бунда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Sigma N_m = \frac{\Sigma Y_m}{\Sigma_m} \quad (2.6.4.)$$

Ушбу кўрсаткичлар таҳлиллари асосида келажак истиқболда пахта толаси бозоридаги юз бериши мумкин бўлган ўзгаришлар ва унинг оқибатларини ижобий ҳал этиш учун республикамізда амалга оширилиши лозим бўлган тадбирлар тўғрисида хулоса ва таклифлар тайёрлаш имконияти юзга келади.

Пахта толасига ички ва ташқи бозордаги баҳолар нисбати ўзгаришини тадқиқ этиш бўйича услубий ёндашув.

Пахтачилик тармоғига иқтисодий баҳо беришда ва пахта хом ашёси етиштирувчи хўжаликларни ривожлантириш тадбирлари — ни ишлаб чиқишда, ички бозордаги пахта толаси нархлари даражасини, ишлаб чиқариш харажатлари миқдорини таҳлил қилиш, шунингдек ташқи бозор баҳосига нисбатини тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади. Ушбу нисбатни топишда қуйидагича услубий ёндашилади;

♦ пахта тозалаш заводларидан пахта толасининг чиқиб кетиши баҳосига, истеъмолчигача бўлган жараёндаги сарф — харажатларни қўшган ҳолда, пахта толасининг ички бозор тўлиқ баҳосини аниқланади (IB_p);

♦ пахта толасига ҳисоб — китоб амалга оширилиши пайтида дунё бозорида шаклланган нарх аниқланади (AB_p);

♦ пахта толасининг ички бозорда шаклланган баҳосини, бир хил валюта ўлчовига айлантириш мақсадида, ҳисоб — китоб амалга оширилаётган пайтдаги хорижий валютанинг миллий валютага нисбатан тижорат курси асос сифатида қабул қилинади;

♦ пахта толасига шаклланган ички ва ташқи бозордаги нархлар нисбати ҳисоблаб топилади (NN). Бунда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$NN = \frac{IB_p}{AB_p} \quad (2.6.5.)$$

Мазкур кўрсаткич, қишлоқ хўжалиги корхоналари томонидан етиштирилаётган пахта хом ашёси миқдорининг истиқболдаги миқдорини ҳисоблашда, пахтачилик хўжаликлари иқтисодий аҳволини барқарорлаштириш юзасидан тадбирлар ишлаб чиқишда асос сифатида хизмат қилиши мумкин.

Агар ривожланган мамлакатлар тажрибаларига эътибор берсак, ички ва ташқи бозорда пахта маҳсулоти баҳоси ўзгариши нисбатига мос равишда, мамлакатда зарур қарорлар қабул қилади. Жумладан, дунё бозоридаги тола нархи пасайиши, мамлакатда пахта экин майдони қисқаришига ёки пахта хом ашёси экспортини камайтириб, тайёр маҳсулотлар экспортига ўтишга асос бўлади.

Шу боис пахта бозоридаги ўзгаришларни тадқиқ қилиб бориш борасидаги изланишлар муҳим амалий ва илмий аҳамият касб этади.

Ѓўза селекцион навларини пахта толаси сифат кўрсаткичлари бўйича баҳолашнинг услубий асослари.

Ѓўза селекцион навларини пахта толаси сифат кўрсаткичлари бўйича баҳолашда қуйидаги асосий кўрсаткичлар аниқланиши тавсия этилади:

- ғўза селекцион нави пахта толасининг саноат типи;
- ғўза селекцион нави пахта толасининг микронейр кўрсаткичи;
- ғўза селекцион нави пахта толасининг шпател узунлиги;
- ғўза нави пахта толасининг солиштирма узилиш кучи.

Толаси саноат типи бўйича ғўза навига баҳо беришда ингичка толали ва ўрта толали пахта навлари бўйича алоҳида — алоҳида ҳи — соблаш лозим. Чунки тола сифати бўйича улар турли кўрсаткичга эга ва уларни таққослаш мақсадга мувофиқ эмас. Яъни, ингичка толали пахта навлари 1, 11, 111 типдаги ва ўрта толали пахта навлари IV, V ва VI типдаги тола беради. Шу жиҳатдан ҳам ғўза турлари бўйича уларнинг навларига тола типи бўйича баҳо беришда қуйидаги услубдан фойдаланиш тавсия этилади:

✧ ғўза селекцион навлари бўйича нав синаш шахобчаларида аниқланган тола типлари топилади ($T_{т1}$);

✧ ғўза селекцион навлари бўйича сўнгги қатор йиллар (2—3 йил) ичида амалда эришилган тола типи бўйича кўрсаткичлар аниқланади ($\bar{T}_{т1}$);

✧ ғўза селекцион навлари бўйича тўғрилланган тола типи кўрсаткичи ҳисоблаб топилади ($TT_{т1}$). У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$TT_{т1} = \frac{T_{т1} + \bar{T}_{т1}}{2} \quad (2.6.6.)$$

✧ ғўза селекцион навлари ичида энг паст (кичик) тўғрилланган тола типи кўрсаткичига эга бўлган ғўза нави аниқланади ($TT_{то}$). уни "1" коэффициентга тенг деб қабул қилинади ($TT_{то} = 1$).

✧ ғўза селекцион навларининг тола типи бўйича коэффициент ҳисоблаб топилади ($TK_{т}$). У қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$TK_{т} = \frac{TT_{то}}{TT_{т1}} \quad (2.6.7.)$$

Ушбу кўрсаткич пахта толасининг саноат типи бўйича ғўза селекцион навларига баҳо беришда асосий мезон ва баҳолаш кўрсаткичи сифатида хизмат қилади.

Ѓўза селекцион навларига пахта толаси микронейр кўрсаткичи бўйича баҳо бериш услуби.

Ѓўза селекцион навларига пахта толаси микронейр кўрсаткичи бўйича баҳо беришда қуйидаги услубдан фойдаланиш тавсия этилади:

✧ давлат рўйхатидан ўтказилган ғўза селекцион навлари бўйича нав синаш шахобчаларида аниқланган микронейр кўрсаткичи аниқланади ($M_{к1}$);

✧ ғўза селекцион навлари бўйича қатор йиллар давомида (2—3 йил) амалда эришилган тола микронейр кўрсаткичи топилади ($M_{к1}$);

✧ ғўза селекцион навлари бўйича тўғрилланган микронейр кўрсаткичи ҳисоблаб топилади ($MM_{к1}$). У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$MM_{к1} = \frac{M_{к1} + M_{к1}}{2} \quad (2.6.8.)$$

✧ ҳисобга олинган ғўза селекцион навлари бўйича энг кичик тўғрилланган Микронейр кўрсаткичига эга бўлган ғўза нави аниқланади ($MM_{ко}$); ва у "1" коэффициентга тенглаштириб олинади;

✧ алоҳида ғўза селекцион навлари бўйича микронейр коэффициент ҳисоблаб топилади ($M_{кк}$). У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$M_{кк} = \frac{MM_{ко}}{MM_{к1}} \quad (2.6.9.)$$

Ушбу кўрсаткич ғўза селекцион навларини микронейр коэффициент ва микронейр кўрсаткичи бўйича баҳолашдаги асосий мезон ва баҳолаш кўрсаткичи бўлиб ҳисобланади.

Ѓўза селекцион навларига пахта толаси шпател узунлиги бўйича баҳо бериш услуби.

Ѓўза селекцион навларига толаси шпател узунлиги бўйича баҳо беришда қуйидаги услубдан фойдаланиш тавсия этилади:

✧ давлат рўйхатидан ўтказилган барча ғўза селекцион навлари бўйича, ҳар бир навининг толаси учун аниқланган шпател узунлиги ўртача кўрсаткичи аниқланади (нав синаш шахобчасида аниқланган кўрсаткич асосида) ($Ш_{y1}$);

✧ барча ғўза селекцион навлари бўйича қатор йиллар давомида (сўнгги 2—3 йилда) амалда эришилган ҳақиқий тола шпател узунлиги кўрсаткичи аниқланади ($\bar{Ш}_{y1}$);

✧ ғўза селекцион навлари бўйича тўғрилланган шпател узунлиги кўрсаткичи ҳисоблаб топилади ($ШШ_{y1}$). У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\overline{\text{ШШ}}_{y1} = \frac{\text{Ш}_{y1} + \overline{\text{Ш}}_{y1}}{2} \quad (2.6.10.)$$

✧ ҳисобга олинган ғўза селекцион навлари ичида энг юқори тўғриланган тола шпател узунлиги кўрсаткичига эга бўлган ғўза нави аниқланади ($\overline{\text{ШШ}}_{y0}$);

✧ ғўза селекцион навларининг толаси шпател узунлиги бўйича коэффициентни ҳисоблаб чиқилади ($\text{Ш}_{\text{кк}}$). Ушбу кўрсаткични ҳисоблашда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\text{Ш}_{\text{кк}} = \frac{\overline{\text{ШШ}}_{y1}}{\overline{\text{ШШ}}_{y0}} \quad (2.6.11.)$$

Ушбу кўрсаткич ғўза селекцион навларига пахта толаси шпател узунлиги бўйича баҳо беришда асосий баҳолаш мезони ва кўрсаткичи бўлиб ҳисобланади.

Ўза селекцион навларини пахта толасининг солиштирма узиниш кучи бўйича баҳолаш услуби.

Ўза селекцион навлари пахта толасининг солиштирма узиниш кучи тўқимачилик саноати учун муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги боис, бозор баҳоси ушбу кўрсаткичга мос равишда ўзгаради. Шу боис, ғўза нави пахта толаси солиштирма узиниш кучи бўйича баҳо беришда қуйидаги услубдан фойдаланиш тавсия этилади:

✧ давлат рўйхатидан ўтказилган барча ғўза селекцион навлари бўйича пахта толасининг солиштирма узиниш кучи кўрсаткичининг, нав синаш шахобчаларида аниқланган миқдори топилади (C_{y1});

✧ барча ғўза селекцион навлари доирасида тола солиштирма узиниш кучи бўйича сўнгги 2–3 йил давомида эришилган ҳақиқий кўрсаткич аниқланади ($\overline{C}_{y1}$);

✧ ғўза селекцион навлари бўйича тўғриланган тола солиштирма узиниш кучи кўрсаткичи ҳисоблаб топилади (СС_{y1}). У қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$\text{СС}_{y1} = \frac{\overline{C}_{y1} + C_{y1}}{2} \quad (2.6.12.)$$

✧ танланган ғўза селекцион навлари ичида энг катта пахта толасининг тўғриланган солиштирма узиниш кучига эга бўлган ғўза нави аниқланади (СС_{y0}); Унинг миқдорига нисбатан бошқа ғўза навларига баҳо берилади;

✧ ғўза селекцион навларининг пахта толаси солиштирма узиниш кучи бўйича коэффициентни ҳисоблаб чиқилади ($\text{КС}_{\text{ук}}$). Уни ҳисоблаш қуйидаги формула ёрдамида амалга оширилади:

$$\text{КС}_{\text{ук}} = \frac{\text{СС}_{y1}}{\text{СС}_{y0}} \quad (2.6.13.)$$

Ушбу коэффициент ғўза селекцион навларига пахта толасининг солиштирма узиниш кучи бўйича баҳо беришда ягона баҳолаш мезони ҳисобланади.

Ҳар бир ғўза селекцион навини пахта толасининг сифат кўрсаткичлари бўйича баҳолашда танлаб олинган сифат мезонлари орқали алоҳида–алоҳида баҳолаш ёки умумлаштирилган ҳолда баҳолаш мумкин.

Толаси сифат кўрсаткичлари бўйича ғўза навлари алоҳида–алоҳида баҳолаганда юқорида тавсия этилган услублардан фойдаланилади.

Навга толаси сифат кўрсаткичи бўйича умумлашган ҳолда баҳо беришда эса қуйидагича услубдан фойдаланиш тавсия этилади:

Бунда пахта толасининг сифат кўрсаткичи бўйича аниқланган барча коэффициентларнинг ўзаро кўпайтмаси ёки уларнинг йиғиндиси кўринишидаги умумлаштирилган коэффициент ҳисоблаб топилади (Y_k). У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$Y_k = \text{ТК}_t + M_{\text{кк}} + \text{Ш}_{\text{кк}} + \text{КС}_{\text{ук}} \quad (2.6.14.)$$

Бу ерда: ТК_t – (2.6.7.) формула – пахта толаси саноат типини бўйича ғўза селекцион нави коэффициентини;

$M_{\text{кк}}$ – (2.6.9.) формула ғўза селекцион нави толасининг Микронейр кўрсаткичи коэффициентини;

$\text{Ш}_{\text{кк}}$ – (2.6.11.) формула ғўза селекцион навининг пахта толаси шпател узунлиги коэффициентини;

$\text{КС}_{\text{ук}}$ – (2.6.13.) формула ғўза селекцион навининг пахта толаси солиштирма узиниш кучи бўйича коэффициентини.

Ушбу кўрсаткич ғўза селекцион навининг пахта толаси сифат кўрсаткичи бўйича ягона умумлаштирилган коэффициентини ва ҳар бир нави баҳолашда ягона мезон бўлиб ҳисобланади.

миқдордаги молиявий зарар келишини йил бошидаёқ кафолат—лайди. Негаки маълум ҳосилдорлик даражасига эришилгандан сўнггина пахта ишлаб чиқариш иқтисодий жиҳатдан самара кел—тириши мумкин.

Республика бўйича жами экин майдонлари таркибида пахта майдонлари салмоғи ва умуман пахта экинлари майдони мутлоқ миқдори камайиши умумий ишлаб чиқарилган пахта хом ашёси миқдори камайишига олиб келди. Жумладан республика бўйича 1991 йилда жами 4645,3 минг тонна хом ашё ва 1477,2 минг тонна пахта толаси ишлаб чиқарилган бўлса, 1995 йилга келиб хом ашё ишлаб чиқариш ҳажми 3808,9 минг тоннани, тола ишлаб чиқариш эса 1226,5 минг тоннани ташкил этмоқда. Хом ашё ишлаб чиқариш республика бўйича 2000—2002 йилларга келиб ўртача 3100—3200 минг тонна, тола ишлаб чиқариш 980—1000 минг тонна атрофида сақланиб турибди (3.1.2—жадвал).

3.1.2—жадвал. Республика бўйича пахта хом ашёси ва тола етиштириш динамикаси ўзгариши
(минг тонна)

Йиллар	Пахта хом ашёси ишлаб чиқариш	Хом ашё ишлаб чиқариш 1991 й. нисбатан %	Пахта толаси ишлаб чиқариш	Тола ишлаб чиқариш 1991 йилга нисбатан (+, -)	Тола ишлаб чиқариш индекси
1991 й.	4645,3	—	1477,2	—	—
1992 й.	4133,4	89,0	1264,8	-212,4	0,85
1993 й.	4233,5	91,1	1367,4	-109,8	0,92
1994 й.	3942,4	84,9	1265,5	-211,7	0,85
1995 й.	3808,9	82,0	1226,5	-250,7	0,83
1996 й.	3360,6	72,3	1075,4	-401,8	0,73
1997 й.	3648,7	78,5	1156,6	-320,6	0,78
1998 й.	3150	67,8	998,5	-478,7	0,68
1999 й.	3657,1	78,7	1162,9	-314,3	0,79
2000 й.	3106,5	66,8	981,6	-495,6	0,66
2001 й.	3270,3	70,4	1059,6	-455,4	0,72
2002 й.	3126,2	67,3	1000,4	-476,8	0,68

*ЎЗР Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги маълумотлари асосида ҳисобланган.

Республика аграр иқтисодиёти тармоқларида бозор муносабатлари ривожланиши, пахтачилик тармоғини ривожлан—тириш олдига мазмун жиҳатидан янги муаммони ва вазифа—ни қўймоқда. Яъни, пахтачилик тармоғида яхлит тизим си—фатида ва шунингдек унинг алоҳида бўғинлари ишлаб чиқа—

риш фаолияти натижаларида яратилган пировард тайёр маҳ—сулот сотилиши ҳисобидан тушган маблағ, энг камида тар—моқда оддий такрор ишлаб чиқариш жараёнини таъмин этиши лозим бўлсада, аммо бозор қонуниятлари мавжуд бўлган му—ҳитда, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш таъмин этил—майдиган бўлса, ҳар қандай ишлаб чиқариш ўз иқтисодий мазмунини йўқотиб боради ва инқирозга юз тутати. Агарда инфляция жараёнини ҳисобга оладиган бўлсак, пахтачилик тармоғида, оддий такрор ишлаб чиқаришни таъмин этиш ҳам йиллик ўртача инфляция даражасидан кам бўлмаган рента—беллик асосида фаолият юритишни тақозо қилади.

Маълумки, бозорда сифати юқорироқ ва арзонроқ маҳсу—лот билан иштирок этаётган пахтакор деҳқон бошқалардан кўра кўпроқ даромадга эга бўлади. Чунки пахта хом ашёси сифатига боғлиқ равишда белгиланаётган баҳолар миқдори ҳам бир—биридан кескин фарқ қилади. Масалан, 2003 йил ҳосили баҳосида, 1—сортга сотилган пахта хом ашёси, 4 ёки 5 сорт хом ашёга нисбатан ўртача 4,5 баробарга қимматроқ. Шунинг учун ҳам ҳосилни эртароқ пишириб, юқори сорт—ларга сотилган пахта хом ашёси салмоғини оширган деҳ—қонлар доимо ютади.

Шу боисдан ҳам чигитни, баҳорнинг ҳар бир куни им—кониятидан унумли фойдаланган ҳолда эртароқ экиб, кўчат—ларни эртароқ ундириб олиш чораларини қўриш муҳим аҳа—миятга эга. Чунки эрта ундириб олинган кўчатлар барвақт ривожланиб, кўплаб қулайликлар туғдиради. Чунончи, эрта—роқ ундириб олинган кўчат бегона ўтлар ривожлангунча ўзини тиклайди ва кам зарарланади. Шунингдек зараркунанда ва ҳа—шоратлар гўзанинг нимжон пайтида кўпроқ зарар келтира—ди. Эртароқ ривожланган гўза, ҳашаротлар кўпайиш пайти келгунча бақувват поя ва илдиз тизимига эга бўлиб, камроқ талофат кўради. Энг асосийси, пахтани эртароқ пишириб олиб, юқорироқ навларга сотиш учун катта имкониятлар ту—ғилади ва хўжалик иқтисодий барқарорлигининг асосини ташкил этади.

Сифати паст хом ашёдан тайёрланган пахта маҳсулотлари бозорда паст харидоргирлик хусусиятига эга ва бу қайта иш—ловчи ва тайёр маҳсулот етиштирувчига ҳам кам миқдорда даромад келтиради.

Бозор муносабатлари ишлаб чиқарувчидан режани оши—риб бажаришни эмас, балки сифатлироқ маҳсулот ишлаб чи—қариш орқали, кўпроқ даромад қилишни ва шу асосда хў—жаликнинг, хўжаликда ишловчи ишчилар даромадларини оширишни таъминлашни талаб этади.

3.2. Ғўза селекцион навларини республика ҳудудлари бўйича жойлаштиришнинг ҳозирги ҳолати

Ҳар қандай иқтисодий тузум мавжудлигидан қатъий назар, экинларни жойлаштириш масаласи қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ривожлантиришда алоҳида ўрин эгаллаб келган. Аммо бозор иқтисодиёти бу масалага ўзгача ёндашишни тақозо қилмоқда.

Бозор шароитида ҳар бир экин турини жойлаштириш, мак-симал даражада моддий техник, ер-сув ва меҳнат ресурслари-дан самарали фойдаланишни кўзда тутиши лозим. Шу боис мам-лакатимизда ғўза селекцион навларни жойлаштиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Жумладан, ҳар йили Ҳукумат қарори асо-сида ғўза навлари ҳудудлар бўйича жойлаштирилади.

Ҳозирда республикада жами 1400 минг гектар атрофидаги пахта майдонининг тахминан 60 фоизиди тезпишар, 30 фоизиди ўрта пи-шар ва 10 фоиз атрофидаги экин майдонларида шартли кеч пи-шар ғўза навлари экилмоқда.

Республиканинг балла мустақиллигини таъмин этиш мақса-дида бошоқли дон экин майдонларининг кенгайтирилиши муно-сабати билан, ғўзанинг тезпишар ва сифати бўйича бозор та-лабларига жавоб берадиган навларини кўпроқ майдонларга экиш масаласи долзарб муаммога айланди ва сўнгги йилларда тезпишар, юқори ҳосили ғўза навларини яратишда селекций ишлари ва пахта уруғчилиги масаласига ҳам алоҳида аҳамият берилмоқда.

Хусусан, 1999 йилдан бошлаб республикада маҳсулот сифати, тезпишарлиги билан бозор талабларига жавоб берадиган, энг яхши ҳорижий ғўза селекцияси навлари синовдан ўтказилди. Жумла-дан, Жиззах, Сирдарё ва Тошкент вилоятлари далаларида Рес-публика қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги билан Исроилнинг "Нетафим" ва "Зраим Гедера" фирмалари ўртасида тузилган шарт-номага асосан, исроилликлар технологияси ва ғўзасининг "Ге-дера-5" ва "Гедера-10" селекцион навлари экиб ўстирилди.

Фарғона вилоятининг Ёзёвон тумани далаларида эса, Буюк Британия пахта етиштирувчи компаниялари билан ҳамкорликда, Австралияда яратилган "Австралия-0033" ғўза нави, 72 гектар майдонга экилиб синаб кўрилди.

Аммо, тажрибалар натижалари республикада яратилган ғўза навларининг иқтисодий кўрсаткичлари Америка, Хитой, Исроил, Ҳиндистон, Болгария ва Австралия селекцияларига мансуб бўл-ган ғўза навларига нисбатан устунлик ва юқори рақобатбардош-ликка эга эканлигини кўрсатди.

Исроил, Америка, Ҳинд селекцияси ғўза навлари ўзимизнинг навларга нисбатан 15-20 кун кечроқ пишиши, алоҳида Хитой ва Болгария ғўза навларининг эса ўзимизнинг навларга нисбатан 8-10 кун эртароқ етилишига қарамасдан, ҳосилдорлиги паст ёки вилта чидамсизлиги маълум бўлди.

Кўпчилик юқори ҳосилли хорижий ғўза навларининг қисқа ёруғлик кунига ва узоқ вегетация даврига мослашганлиги, рес-публикамиз шароитида катта миқдордаги вегетатив масса ҳосил қилиб, пахта ҳосилдорлиги камайишига олиб келди.

Ўзбекистон Ғўза генетикаси, селекцияси ва уруғчилиги ил-мий-тадқиқот институти тадқиқотлари натижалари, нафакат хо-риждан келтирилган ғўза навлари, балки республиканинг турли ҳудудларида яратилган навлар ҳам бошқа ҳудудларда экила бош-лангач, фақатгина 4-5 йилдан сўнггина ўз биологик салоҳиятини намоён қилишини исботлаган. Шу боис, биологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, турли ҳудудлар табиий-иқлим шароитла-рига тўғри келувчи, ички ва ташқи бозорнинг пахта маҳсулотла-рига талабига жавоб берадиган ғўза навларини илмий асослан-ган ҳолда жойлаштириш масаласи долзарблик касб этмоқда.

Бозор шароитида товар ишлаб чиқариш ҳажми ва сифати ор-тиши, хўжаликлар даромадлари миқдорида боғлиқ бўлса, иккинчи томондан хўжаликлар даромадлари миқдори, ишлаб чиқариш ха-ражатлари ва маҳсулот сифатининг бозор талабига жавоб бери-шига боғлиқ. Шунинг учун хўжаликларда тезпишарлиги, ҳосил-дорлиги, толаси сифати, касаллик ва зараркунандаларга, иқлим шароитига ва бошқа ноқулай шароитларга чидамлилик даражаси, тола сифати жиҳатидан бозор талабига жавоб беришига қараб, энг маъқул истиқболли ва янги ғўза селекцион навларини илмий асосланган ҳолда жойлаштириш зарур.

Республика ҳудудлари тупроқ, иқлим шароитлари, сув билан таъминланганлик даражаси ва бошқа омиллар бўйича фарқларга эгаллиги, мос келмайдиган ғўза навларини экиш ёки умуман пахта экиш, микро ва макроиқтисодий даражада имкониятларини бой беришига олиб келади.

Республикада 2000 йилдан бошлаб, ғўза селекцион навларини жойлаштиришда янгича ёндошила бошланди. Хусусан, Респуб-лика Вазирлар Маҳкамасининг 23 декабр 2000 йилдаги 497-сонли "2001 йил ҳосили учун ғўзани навлар бўйича жойлаштириш ҳамда навларни янгилашни тақомиллаштириш чора-тадбирлари тўғ-рисида" ги қарорига мувофиқ, тегишли илмий муассасалар зим-масига толасининг сифати бўйича жаҳон бозори талабларига жавоб берадиган, тезпишар, юқори ҳосилли ғўза навларини яратиш ва-зифаси юклатилди.

Вазирлар Маҳкамасининг 26 декабр 2000 йил 501-сонли "2001 йил ҳосили пахта хом ашёси ва бошоқли экинлар дони харид нархлари тўғрисида" ги қарори билан, бозор талабларини ҳи-собга олган ҳолда хом ашё харид нархлари табақалаштирилди. Ушбу қарор ғўза навларини жойлаштириш борасида бозор та-лабларини ҳисобга олиш йўналишидаги илк қадамлардан бири ҳи-سوبланади. Чунки хўжаликларга сифати бозор талабига жавоб бе-радиган, тезпишар ва серҳосил ғўза навлари майдонларини кен-

гайтириш, пахта ҳосилдорлиги ва маҳсулот сифатини оширган – лиги учун рағбатлантириш механизми жорий этилди.

Жумладан, истиқболли навларни экишни рағбатлантириш механизми жорий этилди. Хусусан, хўжаликларга истиқболли ғўза нави экин майдонини кенгайтиргани учун, 2001 йил ҳосилидан бошлаб, алоҳида навлар гуруҳи бўйича, хом ашё харид нархларига қўшимчалар белгиланди. Давлат рўйхатидан ўтган ғўза навлари толаси сифати бўйича уч гуруҳга бўлинган (3.2.1 – жадвал).

3.2.1–жадвал. Жойлаштиришга рухсат этилган ғўза навлари истиқболлиги бўйича гуруҳлари

Навлар гуруҳи	Ғўза селекцион навлари
I – гуруҳ	Бухоро – 6, Наманган – 77, Термиз – 31, С – 6524
II – гуруҳ	С – 6530, С – 4727, Тошкент – 6, Юлдуз, Оқдарё – 6, Оқдарё – 5, Ан – Баёвут, Омад, 175 – Ф, Шараф – 75, Ан – Ўзбекистон – 4, Ан – 402, Оққўрғон – 2, Армуғон, Хоразм – 126, Қарши – 8, Гулбаҳор, Фарғона – 5, Янги навлар.
III – гуруҳ	Фарғона – 3, Чимбой – 3010, С – 9070

Ушбу гуруҳларга кирган навлар ҳисобидан етиштирилган пахта харид нархига қуйидагича қўшимчалар белгиланган; Жумладан,

I – гуруҳга кирувчи ғўза навлари хом ашёсига – 1,01;

II – гуруҳга кирувчи ғўза навлари хом ашёсига – 1,00;

III – гуруҳга кирувчи ғўза навлари хом ашёсига – 0,96 коэффициентларини қўллаб пахта хом ашёси сотиб олина бошланди.

Шунингдек мазкур қарор бўйича пахта толасининг сифат кўрсаткичлари (бозорда ҳисобга олинadиган асосий талаблар) бўйича табақаланган ҳақ тўлаш тизими жорий этилди. Яъни, I ва II саноат навли пахта хом ашёсининг солиштира узилиш қуввати стандарт меъёрлардан паст бўлган тақдирда, нави, класс учун белгиланган давлат харид нархларидан чегирма ушланади. Аксинча толасининг солиштира узилиш қуввати асосий меъёрдан ортиқ бўлганда, I саноат навли хом ашё учун харид нархига ҳар бир 2 слекс учун 0,5 фоиз миқдоридagi устама тўланади.

Пахта толасига ташқи пахта бозорида қўйилаётган асосий талаблардан бири, микронейр кўрсаткичи бўлиб, янги тартиб бўйича толанинг микронейр кўрсаткичи белгиланган меъёрдан юқори ёки паст бўлган ҳолларда (3,5 дан 4,9 гача оралиқда) I ва II саноат навли хом ашё харид нархидан 3.2.2 – жадвалдаги миқдорда чегирилади.

3.2.2–жадвал. Пахта толаси Микронейр кўрсаткичи бўйича харид нархлари табақаланиши

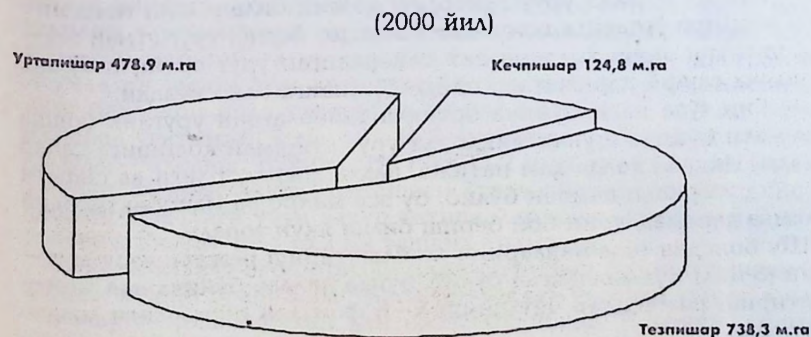
Микронейр кўрсаткичи меъёрдан (3,5 – 4,9) қуйидагича паст бўлганда	Хом ашё харид нархидан чегирниш фоизи	Микронейр кўрсаткичи меъёрдан (3,5 – 4,9) қуйидагича юқори бўлганда	Хом ашё харид нархидан чегирниш фоизи
0,1	2	0,1	2
0,2	4	0,2	4
0,3	8	0,3	8
0,4	12	0,4	12
0,5	16	0,5	16

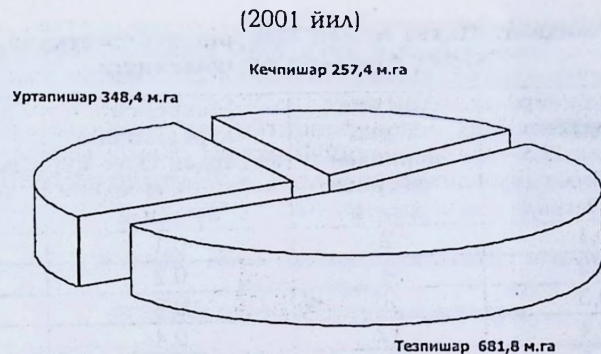
Ушбу чора – тадбирлар ғўза навларини жойлаштириш бора – сидаги бевосита хом ашё ишлаб чиқарувчининг моддий манфаатдорлиги механизмини ҳаракатга келтиради ва натижада хўжаликлар кўпроқ даромад келтирадиган ғўза навларини экишдан манфаатдор бўлади.

Республикада ғўза нави жойлаштириш таҳлили кўрсатишича, йиллар бўйича алоҳида навлар, янги навлар тоифасидан истиқболли навлар тоифасига, ёки асосий навлар тоифасига ўтказиб борилган, ёки ишлаб чиқаришдан олинган ва бу жараён давом этмоқда.

Таҳлиллар кўрсатишича республикада 2001 йилда 2000 йилга нисбатан кечпишар навлар салмоғи бир қадар ортган (3.2.1 – диаграмма).

3.2.1–Диаграмма. Республикада экилаётган ғўза навлари таркиби

Ѓўза селекцион навлари маълум вақт мобайнидан ўз ирсий хусусиятлари ўзгартириб бориши, навларга турли даврларда турлича талаб бўйича ёндашилиши оқибатида улар замон талабига жавоб бермай қолади ва навлар фонди бойиши ҳисобига нав янгиланиши жараёни давом этиб боради.

Аммо республикада ғўза навларини жойлаштириш йиллар давомида кескин ўзгарган. Масалан, "С-4727" ғўза нави 1995 йилда 113 минг гектар майдонга экилган бўлса, 1996 йилда — 93,6 минг гектар, 1997 йилда — 114,7 минг гектар, 1998 йилда — 169,8 минг гектар, 2000 йилда эса 106,7 минг гектарни эгаллаган. Беш йилда экин майдони 17—45 фоизгача ўзгариб, бу 19,4—76,2 минг гектаргача оралиқни ташкил этган.

Нав жойлаштиришдаги бундай тебранишлар пахта ҳосилдорлиги пасайиши ва хўжаликларнинг молиявий аҳволи ёмонлашувида ўз аксини топади. Хусусан,

— хўжаликларда ғўза навлари агротехникасига риоя қилиш имконияти чегараланиб, қутилган ҳосилдорликка эришишга салбий таъсир қилади;

— навлар бўйича уруғ тайёрлаш ҳажми билан экин майдонлари миқдори ўртасида номутаносиблик юз бериб, уруғ етмай техника чигитни экиш ҳоллари ёки тайёрланган уруғ ортиқча бўлиб, қўшимча сарф — харажатлар пайдо бўлишига олиб келади;

— бир ғўза нави бўйича ортиқча тайёрланган уруғлик бошқа ғўза нави бўйича шунча миқдорда уруғ етишмай қолишига сабаб бўлади. Иккала ҳолда ҳам натижа, пахта ҳосилдорлиги ва сифати пасайиши орқали намоён бўлиб, бу эса микро ва макроиқтисодий кўламда даромадларни бой бериш билан якун топади.

Шу боисдан ғўза навларини жойлаштириш режаси узоқ муддатга (5 йил) мўлжалланган бўлиб, бунда йиллар бўйича нав жойлаштириш режасидан четланиш 5—6 фоиздан ошмаслиги лозим. Бу ҳолда,

— ғўза навларини жойлаштиришда нав тозалигини таъмин этишга шароит туғилади;

— республикада ғўза селекцион навлари бўйича уруғ тайёрлаш ҳажми ва экин майдонлари ўртасидаги мувофиқликни таъмин этишга шароит туғилади;

— хўжаликларда алоҳида ғўза селекцион навлари агротехникасини ўзлаштириш ва унга риоя этиш учун имкониятлар чегараси кенгайди;

— вилоятлараро уруғлик ташиш ҳоллари камайиб, ҳудудлар шароитига мос келмайдиган нав экиш ҳисобига ғўзанинг наводорлик имкониятларини бой бериш ҳоллари барҳам топади.

3.3. Тармоқлараро баҳо ўсиши нисбати номутаносиблиги салбий оқибатларни нисбий туғрилашнинг услубий асослари

Бозор муносабатлари ривож топиши, қишлоқ хўжалигида мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш эвазига суғориладиган экин майдонлари бирлиги ҳисобидан имкон қадар кўпроқ даромад олишни ҳар бир хўжалик юритувчи субъект олдига долзарб вазифа сифатида қўймоқда. Пахтачилик тармоғи самарадорлигини юксалтиришда, пахтакор деҳқоннинг манфаатдорлиги, уларга ишлаб чиқариш воситалари, ер ва ўз меҳнати натижаларига эгаллик қилиш имкониятини яратиб бериш билангина эришиш мумкин.

Шу жиҳатдан ҳам бизнинг фикримизча маҳсулот етиштирувчи деҳқон манфаатини ҳисобга олувчи иқтисодий механизм жорий этмасдан туриб, сифатли ва нисбатан арзон пахта маҳсулотларини етиштириб ички ва ташқи бозорларда мустақкам ўрин эгаллаш, маҳсулот етиштирувчилар даромадларини кўпайтириш мақсадига эришиш масаласи қийин кечади.

Таҳлиллар кўрсатишича республика бўйича сўнгги 12 йил (1990—2001 йиллар) давомида пахта хом ашёсига белгиланаётган ўртача нархлар ўрта ҳисобда 49,1 маротабага ортган бўлса, пахтачилик тармоғи учун зарур бўлган саноат маҳсулотлари нархи 600—700 маротабага ортган (3.3.1 — жадвал), (3.3.1 — диаграмма). Жумладан, пахта хом ашёси ва ёқилғи мойлаш материалларининг баҳолари индекси охириги 12 йил ичида 1,0 : 14,3 нисбатни, минерал ўғитлар бўйича 1,0 : 11,2 нисбатни, техника ва бутловчи қисмлар баҳолари бўйича эса 1,0 : 15,2 нисбатни ташкил қилган. Умуман олганда пахта хом ашёси ўртача баҳоси индекси билан қишлоқ хўжалиги учун зарур техникалар нархлари индекси ўртасидаги нисбат 1,0 : 15,2 ни ташкил қилмоқда.

Бундай вазият сабабларидан бири сифатида бозор муносабатларини жорий этиш борасидаги тармоқлар ўрасида турлича натижаларга эришилаётган ҳам сабаб бўлмоқда. Чунончи, қишлоқ хўжалиги соҳасида кўп укладли иқтисодиётни ривожлантириш ма

саласи анча илгарилаб кетди. Буни жами етиштирилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг деярли 99 фоизи нодавлат мулкчи — лиги доирасидаги корхоналар томонидан етиштирилаётганлиги яққол кўрсатиб турибди.

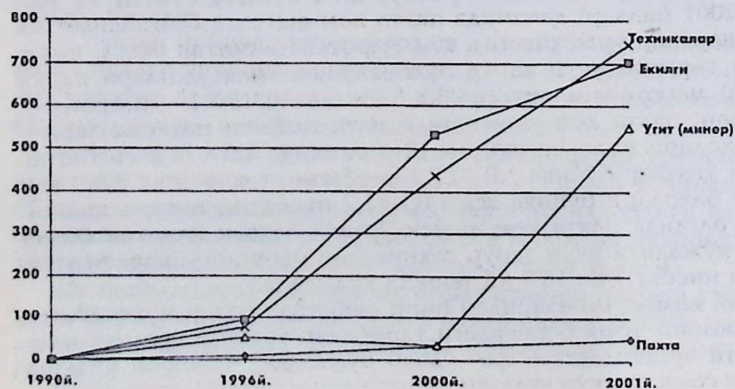
3.3.1—жадвал. Пахта хом ашёси ва қишлоқ хўжалиги учун зарур саноат маҳсулотлари нархлари индекси

Қишлоқ хўжалиги ва саноат маҳсулотлари турлари	Улчов бирлиги	1990 й. баҳо индекси	1996 й. баҳо индекси	2000 й. баҳо индекси	2001 й. баҳо индекси
1.Пахта хом ашёси	т.сўм	1.0	7.7	31.9	49,1
2.Ёқилғи мойлаш материаллари (ўртача)	т.сўм	1.0	94.7	532.7	703,1
3.Минерал ўғитлар (ўртача)	т.сўм	1.0	54.4	351.7	550,8
4.Техника ва бутловчи қисмлар (ўртача)	Дона, сўм	1.0	76.2	438.2	744,4

•ЎзР Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги маълумотлари асосида ҳисобланган.

Тармоқлараро баҳо ўсиши нисбатлари бузилиши натижасида бир томондан пахта хом ашёси ишлаб чиқариш харажатларининг ортиши ҳисобига, пахтачилик хўжаликлари фойдалилик даражаси кескин пасайиб кетиши учун шароит туғилса, иккинчи томондан, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг сотиб олиш қобилиятининг пасайиши ҳисобига моддий — техник базаси умумий ҳолати ёмонлашишига олиб келади.

3.3.1—диаграмма. Пахта хом ашёси ва тармоқ учун зарур саноат маҳсулотлари нархлари ўсиши

Қишлоқ хўжалиги ва саноат тармоқлари ўртасидаги товар ай — ирбошлаш нисбати номуаносиблиги ортиб боришига кўп жи — ҳатдан қишлоқ хўжалиги учун моддий — техник ресурслар ишлаб чиқарувчи саноат корхоналарининг бозордаги монопол вазияти ҳам сабаб бўлмоқда. Шу жиҳатдан ҳам қишлоқ хўжалиги тармоғи давлат томонидан доимий равишда кўмак берилишига (бу ерда саноат корхоналари монополиясига қарши ва монополия салбий оқибат — ларини камайтириш борасидаги иқтисодий тадбирлар назарда ту — тилмоқда) мухтож бўлган иқтисодий ва ижтимоий аҳамиятга мо — лик тармоқ ҳисобланади.

Пахта етиштириш жамиятимиз учун стратегик аҳамиятга эга эканлиги ва етиштирилаётган пахта хом ашёси бир қисмига давлат буюртмаси сақланиб қолаётганлиги боисдан, пахтакор деҳқонни харажатни камайтиришга рағбатлантирувчи иқтисодий механизм жорий этиш масаласини такомиллаштириб бориш муҳим аҳа — миятга эга.

Ҳозирда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва тармоқ учун зарур саноат маҳсулотлари (моддий — техник ресурслар) нархлари ўсиш суръатлари ўртасидаги номуаносиблик саноат корхоналари фой — дасига ўзгараётганлиги, пахтачилик хўжаликлари иқтисодига зарар келтирмоқда. Яъни, деҳқон маҳсулоти таннархи, саноат маҳсу — лотлари нархининг кескин ортиши ҳисобига ошиб бораётган бир пайтда, моддий техник ресурслар нархларининг ўсиш суръатла — ри нисбатан юқорилиги, пахтачилик хўжаликлари тўлов қобили — яти ва моддий — техника таъминоти даражаси пасайишига олиб келади. Бу эса агротехник тадбирларни ўз вақтида ва сифатли амалга ошириш имкониятини чеклаб, кўзда тутилган ҳосилдорлик кўрсаткичига эришишда асосий тўсиқдир. Паст ҳосилдорлик эса иккинчи томондан маҳсулот таннархининг ортишини таъминлаб, хўжалиklar молиявий аҳволи ёмонлашувида асосий омил ҳи — собланади.

Маълумки пахтачилик тармоғи иқтисодий барқарорлигини таъ — мин этиш, пахта ҳосилдорлиги, тола чиқиши салмоғи, тола си — фати, чигит ёғлилик даражаси ва бошқа сифат кўрсаткичларини яхшилаш орқали амалга оширилиши мумкин. Бунга эса ўз вақ — тида ва сифатли даражада агротехник тадбирлар ўтказилган ша — роитдагина эришиш мумкин. Ресурслар тақчилиги эса, пахта — чилик хўжаликларига экинларни парваришлаш агротехникасига тўлиқ риоя қилиш имконини чеклайди. Шу жиҳатдан, ҳозирда шакланган тармоқлараро товар айрибошлаш нисбати ному — носиблиги, пахтачилик соҳасини ривожлантиришда иқтисодий му — аммолар пайдо қилмоқда.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, пахта ишлаб чиқариш са — марадорлигини ошириш учун, пахтачилик тармонидан саноат со — ҳасига, товар айрибошлаш нисбати бузилиши ҳисобига ўтаётган молиявий имкониятларни ҳисоблаш ва тармоққа қайтарини ме —

ханизми юзасидан услубий тавсиялар ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ушбу масалани ҳал этиш учун муаллиф томонидан қуйидаги "Тармоқлар ўртасидаги товар айирбошлаш нисбати номуаносиблигидан келиб чиқувчи, молиявий салбий оқибатларни нисбий тўғрилаш усули" (СОНТ) дан фойдаланиш тавсия этилади.

Ушбу услуб асосида республикамиз бўйича пахта ишлаб чиқариш иқтисодий самарадорлигига объектив баҳо бериш билан биргаликда, пахтачилик тармоғидан баҳолар ўсиши нисбати бузилиши ҳисобига саноат тармоқлари томонидан ўзлаштирилаётган маблағлар миқдорини аниқлаш имконияти туғилади. Бунда, қуйидаги ҳисоб — китоблар амалга оширилади:

♦ республика бўйича ўртача кўп йиллик (10—12 йил) пахта хом ашёсининг ўртача сотиш нархлари индекслари ҳисоблаб топилади (Пр). У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$Пр = \frac{Пр_n}{Пр_1} \quad (3.3.1)$$

Бу ерда, $Пр_n$ — пахта хом ашёсининг танланган охириги йилдаги ўртача сотиш баҳоси;

$Пр_1$ — пахта хом ашёсининг базис йилидаги ўртача сотиш баҳоси.

♦ республикада пахтага зарур асосий саноат маҳсулотлари кўп йиллик (10—12 йил) ўртача нархлари индекси ҳисобланади (Ср). У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$Ср = \frac{Ёр + Мр + Тр}{3} \quad (3.3.2)$$

Бу ерда:

Ёр — ёқилғи мойлаш материаллари ўртача нархи индекси;

Мр — минерал ўғитлар асосий турлари бўйича ўртача баҳоси индекси;

Тр — техника ва бутловчи қисмлар асосий турлари кўп йиллик ўртача нархлари индекси.

♦ пахта ўртача баҳоси индексининг тармоқ учун зарур асосий саноат маҳсулотлари ўртача баҳоси индексига нисбати ҳисобланади (ПС). У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$ПС = \frac{Ср}{Пр} = \frac{Ёр}{Пр} + \frac{Мр}{Пр} + \frac{Тр}{Пр} \quad (3.3.3)$$

Ушбу кўрсаткичлар ҳисоблаб топилгандан сўнг кейинги босқичда таҳлил этилаётган сўнгги йил ёки бир неча йиллар мо-

байнидаги пахта хом ашёси ишлаб чиқариш таннархи таркибидаги саноат маҳсулотларидан фойдаланиш ҳисобига юзага келган харажатлар салмоғи (ХСф) қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$ХСф = \frac{См}{Жх} \times 100 \quad (3.3.4)$$

Бу ерда: См — пахта хом ашёси таннархи таркибидаги саноат маҳсулотлари (ЁММ, ўғитлар, техникалар ва бошқалар) сарфи миқдори йиғиндиси, сўм;

Жх — пахта хом ашёси бир бирлигини етиштириш учун сарф қилинган жами харажатлар (маҳсулот таннархи), сўм.

Бу ерда, (ХСф) пахта етиштириш таннархи таркибидаги саноат маҳсулоти ҳисобига юзага келган харажатлар салмоғи фоииз кўринишига эга бўлади, уни қиймат кўринишига айлантириш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади (ХСқ):

$$ХСқ = \frac{Жх}{100} \times ХСф \quad (3.3.5)$$

Сўнгги босқичда эса асосий натижага чиқилади, яъни (3.3.3) ва (3.3.5) формулалар ёрдамида тармоқлар ўртасидаги товар айирбошлаш нисбати номуаносиблигидан келиб чиқувчи, қишлоқ хўжалиги корхоналари учун молиявий салбий оқибатларни нисбий тўғрилаш имкониятини берувчи миқдор (сўм) аниқланади (Тм).

Демак, (3.3.3) ва (3.3.5) формулалар ёрдамида қуйидаги тенгликни ҳосил қиламиз:

$$Тм = \frac{ХСқ}{ПС} \quad (3.3.6)$$

Ушбу формула ёрдамида топилган қиймат, пахта хом ашёсини етиштириш учун сарфланган ишлаб чиқариш харажатлари миқдори маҳсулот таннархига кўшилиб, таннарх таркибидаги саноат маҳсулотларидан фойдаланиш эвазига пайдо бўлган жами харажатлар (ХСқ) миқдори ажратиб ташланади, шундан сўнг (СОНТ) кўрсаткичи ҳисоблаб топилади. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланилади;

$$СОНТ = Жх - ХСқ + Тм \quad (3.3.7)$$

Натижада пахта хом ашёсини етиштириш учун сарфланган жами харажатлар, тармоқлар ўртасидаги товар айирбошлаш нисбатлари номуаносиблигининг бузилиши ҳисобидан пайдо бўлган салбий оқибатлардан нисбатан тозаланади.

Ҳисоб – китоблар якунида тармоқлараро товар айрибошлаш нисбати номутаносиблигини нисбий тўғрилаш натижасида бир тонна пахта хом ашёсидан олинадиган нисбий тоза молиявий кўр – саткични ҳисоблаш имкони туғилади (ТМК).

$$\text{ТМК} = \text{Жх} - \text{СОНТ} \quad (3.3.8)$$

Мазкур услуб асосида республикада пахта етиштиришда қишлоқ хўжалигидан саноат тармоқларига ўтиб кетаётган маблағ миқдо – рини таҳлил қилсак қуйидагича кўрсаткичларга эга бўламиз:

✧ Республикада кўп йиллик (11 йил) пахта хом ашёси ўр – тача сотиш нархи индекси (3.3.1 – жадвал) (Пр=49,1) 49,1 га тенг.

✧ Республикада пахта хом ашёсини етиштиришга зарур бўлган асосий саноат маҳсулотлари кўп йиллик (11 йил) ўр – тача нархлари индекси (3.3.3 – жадвал) (Ср=666,1) 666,1 ни ташкил этади.

✧ Пахта хом ашёси ўртача нархлари индексининг тармоқ учун энг зарур асосий саноат маҳсулотлари ўртача нархлари индексига нисбати (3.3.3) формула бўйича (ПС=13,6) 13,6 ни ташкил этади.

✧ Бир неча йиллар мобайнида пахта таннархи таркибидаги саноат маҳсулотлари ҳисобига юзага келган харажатлар салмоғи (3.3.3 – жадвал асосида) (ХСФ) қуйидаги миқдорда:

$$\text{ХСФ} = \frac{35381,2}{106250,0} \times 100 = 31,3$$

ХСФ = 31,3 фоизни ташкил этади ва ушбу кўрсаткич қиймат кўринишида эса ХСқ = 33256,2 сўмни ташкил этади (3.3.2 – жадвал).

$$\text{ХСқ} = \frac{106250,0}{100} \times 31,3 = 33256,2$$

Юқоридаги кўрсаткичлардан келиб чиққан ҳолда тармоқлар ўртасидаги товар айирбошлаш нисбати номутаносиблигидан ке – либ чиқувчи қишлоқ хўжалиги корхоналари учун молиявий сал – бий оқибатларни нисбий тўғрилаш имконини берувчи миқдор (Тм) ни ҳисоблаймиз ва у қуйидагича бўлади:

$$\text{Тм} = \frac{33256,2}{13,6} = 2445,3 \text{ сўм}$$

Сўнгра тармоқлараро товар айирбошлаш нисбати бузилишидан пайдо бўлган салбий молиявий оқибатлардан тозаланган ва нисбий тўғрилланган пахта хом ашёси бирлигини ишлаб чиқаришга сарф – ланган жами харажатлар аниқланади. Бу миқдор (СОНТ = (106250,0 – 33256,2 + 2445,3) 75439,1 сўмни ташкил этади.

3.3.2 – жадвал. Республика бўйича пахта хом ашёси таннархи таркибида саноат маҳсулотлари салмоғи

Харажат турлари	Улчов бирл. сўм	1996 йил	1997 йил	1998 йил	1999 йил	2001 йил
Ишлаб чиқариш харажатлари;		17158	24459	32938	39041	106250
– салмоғи	(%)	100	100	100	100,0	100,0
Шу жумладан:	–	–	–	–	–	–
Иш ҳақи қўшим – чалари билан	–	36,1	41,7	40,8	49,0	44,8
Минерал ўғитлар	–	13,7	14,5	12,9	23,0	12,9
Уруғлик	–	2,4	3,7	4,9	4,0	4,2
Амортизация	–	2	1,7	1,9	2,0	1,9
Ёқилғи мойлаш материаллари	–	15	11,8	10,5	7,0	8,0
Иш ва хизматлар	–	11,9	10,7	11,5	10,0	12,7
Суғурта тўловлари	–	2,7	0,3	0,3	0,4	0,4
Бошқа харажатлар	–	16,2	15,6	17,2	14,6	15,1
Жами харажатлар таркибида саноат маҳсулотлари салмоғи	(%)	35,0	32,0	30,0	26,0	33,3
Жами харажатлар таркибида саноат маҳсулотлари салмоғи	(сўм)	6040,3	7826,9	9879,9	10150,7	35381,2
Харажатлар таркибида саноат маҳсулотлари кўп йиллик ўрт. салмоғи	(%)	х	х	х	х	31,3
Кўп йиллик ўртача салмоқ бўйича саноат маҳсулотлари қиймати (2001 йил баҳосида)	(сўм)	х	х	х	х	33256,2

Ҳисоблаб топилган 75439,1 сўм, бир тонна пахта ишлаб чиқа – ришга сарфланган жами харажатлар таркибидаги саноат маҳ – сулотлари сарфини, пахта хом ашёси ўртача нархлари индексига мос равишда тўғрилаш натижасида вузудга келган “нисбий объект таннарх” бўлиб, пахтачиликка иқтисодий баҳо бериш имко – нини беради.

Тармоқлараро товар айрибошлаш нисбати номутаносиблигини нисбий тўғрилаш натижасида бир тонна пахта хом ашёсидан оли – надиган нисбий тоза молиявий кўрсаткич (3.3.8 – формула асо – сида) ТМК = 7190,8 сўмни ташкил этади. Яъни бир тонна пахта хом ашёси ҳисобидан қишлоқ хўжалиги корхоналари амалдаги 23620 сўмлик зарар ўрнига, 7190,8 сўмлик фойда олиши лозим – лиги ҳисоб – китоблар кўрсатмоқда.

Демак, қишлоқ хўжалиги корхоналари тармоқлараро товар айрибошлаш нисбати номутаносиблиги натижасида жами 2001 йил баҳоларида бир тонна пахта хом ашёси ҳисобидан (3.3.3 –

жадвал бўйича (23620 + 7190,8)) 30810,8 сўм зарар кўришган. Айнан шу миқдордаги маблағнинг тармоққа қайтариш, пахта ишлаб чиқариш иқтисодини тиклаши мумкин. Бу нафақат давлат буюрт — маси доирасида маҳсулот етиштириш борасида, балки бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш учун ҳам ўринлидир.

3.3.3—жадвал. Тармоқлараро товар айрибошлаш нисбати номуаносиблиги натижасидаги молиявий салбий оқибатларни нисбий тўғрилаш кўрсаткичлари

	К ў р с а т к и ч л а р	Миқдори
1	Бир тонна пахта хом ашёси тўлиқ таннархи (2001 йил сўм)	106250,0
2	Хом ашё таннархи таркибида саноат маҳсулотлари кўп йиллик ўртача салмоғи (%)	33,3
3	Бир тонна хом ашё таннархи таркибида саноат маҳсулотлари миқдори (сўм)	35381,2
4	Бир тонна пахта хом ашёси ўртача сотиш баҳоси (2001 йил амалдаги баҳоларда сўм)	82630,0
5	Бир тонна пахта хом ашёси етиштириш ҳисобига олинган фойда (+), зарар (—), (2001 йил амалда сўм)	— 23620,0
6	Пахта хом ашёсининг кўп йиллик (1990—2001 йиллар) ўртача нархлари индекси	49,1
7	Пахта етиштиришга зарур асосий саноат маҳсулотлари кўп йиллик (1990—2001 йиллар) нархлари индекси	666,1
8	Пахта хом ашёси нархи индексининг тармоқ учун зарур саноат моллари нархи индексига нисбати	13,6
9	Тармоқлараро товар айрибошлаш нисбатини тўғриловчи миқдор (сўм)	2445,3
10	Тармоқлараро товар айрибошлаш нисбати номуаносиблигини нисбий тўғрилаш натижасида ҳисобланган 1 т. пахта «нисбий тоза» таннархи (сўм)	75439,2
11	Бир тонна пахта хом ашёси ҳисобидан олиниши лозим бўлган фойда миқдори (сўм)	7190,8
12	Тармоқлараро баҳо ўсиш суратлари нисбати бузилишидан 1 т. пахта ҳисобидан хўжаликлар кўрган зарар миқдори (2001 йил баҳоси) сўм	30810,8

Ривожланган мамлакатлар тажрибалари кўрсатишича, давлат томонидан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тармоқлари доимий равишда қўллаб — қувватланади. Хусусан, қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш воситаларини етказиб берувчи саноат маҳсулотлари ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархи ўсиши суратлари кузатиб борилади ва қишлоқ хўжалик корхоналари саноат маҳ—

сулотлари нархлари ўсишидан ҳимояланади. Ҳимоялар субсидия — лар, квоталар, тегишли фондлардан имтиёзли асосдаги кредитлар ажратиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг энг кам баҳола — рини белгилаб қўйиш, экспорт — импорт сиёсати орқали амалга оширилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида аграр иқтисодиёт барқа — рор ривожланиш йўлига киргунча, қишлоқ хўжалиги ишлаб чи — қариши бошқа тармоқларга нисбатан, кўпроқ ёрдамга муҳтож тар — моқ ҳисобланади.

Шу жиҳатдан ҳам қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириш са — марадорлигига объектив баҳо беришда, тавсия этилаётган “СОНТ” усулидан фойдаланиш, республикада қуйидаги иккита йирик иқти — содий муаммони ҳал этиш имконини беради:

— мазкур услуб, пахтачилик тармоғида юзага келаётган иқти — содий қийинчиликларни бартараф этишда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Чунки сўнгги 12 йил давомида республика бўйича микроиқтисодий кўламда пахта ишлаб чиқариш фойдалилик да — ражаси кескин камайиб кетган. Аммо макроиқтисодий кўламда, пахта маҳсулотлари ишлаб чиқариш иқтисодий самарали бўлиб, мамлакатнинг муҳим стратегик аҳамиятга молик бўлган ва рес — публика экспорт салоҳиятининг, валюта тушумининг асосини таш — кил этувчи агросаноат тармоғи маҳсулоти ҳисобланади. Шу жи — ҳатдан ушбу тармоққа объектив баҳо беришда ишлаб чиқилган усул бирмунча ойдинликлар киритади, ҳамда мазкур услубни илмий тадқиқотлар жараёнида устивор равишда фойдаланиш учун тавсия этиш мумкин;

— пахтачилик тармоғини ривожлантириш аҳамияти, пахта етиштириш республикада кенг ривож топганлиги, тармоқда кўп йиллар давомида моддий — техник, илмий — интеллектуал, касб про — фессионал салоҳият ва йирик тажрибалар тўпланганлиги, рес — публиканинг халқаро меҳнат тақсимотида, дунё пахта бозорида, пахта етиштирувчи давлатлар орасида етакчи ўринлардан бирини эгаллаши, пахта маҳсулотлари республика экспорт маҳсулотлари таркибида етакчи ўринда туриши, мамлакат валюта тушумининг кўп қисmini ташкил этиши ва пахта етиштириш деҳқонларининг турмуш тарзига айланиб, асосий даромад манбаларидан бирини ташкил этиши билан изоҳланади. Аммо, сўнгги йилларда тармоқ иқтисодий аҳволи яхшиланиши секин кечаётганлиги пахта етиштириш маданиятига, тўпланган тажрибаларга ва сифатли хом ашё етиштиришга салбий таъсир кўрсатмоқда. Бундай вазият юзага келиши сабабларидан бири, пахтачилик ва саноат тармоқлари ўртасида (пахтачилик учун зарур ресурслар) баҳо ўсиши суратлари нисбати бузилиши натижасида, пахтачилик тармоғида яратилган даромадлар кўп қисмининг саноат тармоғига ўтиб кетаётганлигидир.

Шу билан пахтачилик тармоғини ривожлантиришнинг махсус давлат дастурисиз амалга ошириш қийин. Ишлаб чиқилган “Тар—

моқлар ўртасидаги товар айирбошлаш нисбати номуносивилигидан келиб чиқувчи молиявий салбий оқибатларни нисбий тўғрилаш усули" саноат маҳсулотлари нархи ўсиши ҳисобига пахтачилик тармоғи ҳисобидан саноат тармоқлари ўзлаштирган маблағлар миқдорини аниқлашга имкон беради ва ушбу маблағларни пахтачилик тармоғини ривожлантиришга давлат томонидан қайтариш учун асос яратади.

Маблағларни — хом ашё харид нархларига қўшимчалар сифатида; пахта етиштирувчи хўжаликлар учун солиқ имтиёзлари орқали; табақали солиқ тизимини жорий этиш орқали; пахтачилик тармоғига ажратиладиган субсидиялар тарзида; пахтачилик хўжаликлари учун имтиёзли моддий — техник ресурслар таъминоти тизимини жорий этиш орқали ва бошқа йўллар билан қайтариш мумкин.

IV. БОБ. ҒЎЗА СЕЛЕКЦИОН НАВЛАРИНИ ЖОЙЛАШТИРИШНИНГ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ ВА НАВЛАРНИ ИҚТИСОДИЙ БАҲОЛАШ

4.1. Қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари ва экинларни жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар

Қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқаришни ташкил этиш, кўзланган ижобий натижаларга эришишга имкон беради. Хусусан:

1. Қишлоқ хўжалигида ер алмаштириб бўлмайдиган асосий ишлаб чиқариш воситаси ва меҳнат предмети бўлиб, қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар республикада кескин чегараланган.

Республика аҳолиси сонининг ўсиб бориши, қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талабнинг ўсишига олиб келса, иккинчи томондан қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг миқдори, аҳолига уй — жой қуриш учун ажратилиши, ижтимоий ва бошқа соҳа объектлари учун банд қилиниши натижасида, йилдан — йилга камайиб бормоқда. Илмий — техник тараққиёт натижасида саноатнинг ривожланиши ва ердан самарасиз фойдаланиш қишлоқ хўжалиги ерлари мелиоратив ҳолати ёмонлашиб, эрозияга учраши, экологик муаммоларни келтириб чиқармоқда ва ердан самарали фойдаланишни заруратга айлантирмоқда.

2. Республика қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланишнинг сув билан бевосита боғлиқлиги ҳам тармоқ ишлаб чиқаришининг алоҳида хусусиятидир. Республикада асосий деҳқончилик сувли ерларда амалга оширилиши ва сув ресурслари танқислиги масалани чигаллаштиради.

Республика қишлоқ хўжалигида кўп укладли иқтисодиёт мавжудлигига қарамасдан, сув ресурслари ва сугориш иншоотлари хусусий мулк объекти бўлишига шароит мавжуд эмас.

3. Қишлоқ хўжалигида ўзига хос машиналар тизими талаб этилади ва шакллانган. Ишлаб чиқариш макон доирасида кенг ҳудудларда жойлашган ва ишлаб чиқариш жараёнида, механизация воситалари ҳаракатланган ҳолда, меҳнат предмети таъсир ўтказди. Шу боис, машина ва механизмлар ҳаракатланиши билан боғлиқ харажатлар анча юқори ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш харажатларининг кўп қисмини ташкил этади.

4. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзига хос хусусиятларидан бири бу республикада жами аҳолининг 62 фоизидан кўпроғи қишлоқларда истиқомат қилиши, 40 фоизга яқин меҳнат ресурслари аграр ишлаб чиқариш соҳаларида бевосита бандлиги орқали намоён бўлади.

Фермер ва деҳқон хўжаликлари нафақат қишлоқ онласи буюк — жети даромад манбаи, балки, деҳқоннинг ҳаёт тарзига айланган ва бу анъана сифатида ривож топмоқда. Қишлоқ хўжалиги иш —

лаб чиқаришида банд бўлмаган қишлоқ аҳолисининг, деҳқон хўжалиги орқали қишлоқ хўжалигига боғлиқлиги ҳам фақат қишлоққа хос бўлган хусусиятдир.

5. Қишлоқ хўжалигида кўп укладли иқтисодиёт шаклланиб, турли мулкчилик шаклидаги хўжаликлар фаолият юритмоқда. Аммо, ер умумхалқ мулки сифатида қишлоқ хўжалиги корхоналарига мударатсиз фойдаланишга, узоқ муддатли ижарага ёки меросга қолдириш ҳуқуқи билан умрбод фойдаланиш учун ажратиб берилган. Ердан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган сув ресурслари ва хўжаликлараро ирригация иншоотларидан фойдаланиш ҳам давлат томонидан тартибга солинади.

6. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш бевосита биологик организмлар билан боғлиқ ҳолда амалга оширилади ва тирик материя сифатидаги маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Шу жиҳатдан, зараркунанда ва касалликларга қарши ишлатиладиган заҳарли химикатлар, дефолиантлар ва минерал ўғит бирикмалари нафақат экинлар ҳосилдорлигини оширади, балки тупроқ таркибидаги фойдали микроорганизмлар ҳаёт фаолиятига салбий таъсир этиб, тупроқ унумдорлигини пасайтириши мумкин.

7. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши кўп жиҳатдан табиий омилларга боғлиқ бўлади. Ёгин — сочин миқдори, тупроқ таркиби, тузилиши, рельефи, сув билан таъминланганлик даражаси ва бошқа омиллар таъсири, ишлаб чиқариш пировард натижалари турли хил бўлишига олиб келади. Табиий офатлар (қурғоқчилик, дўл уриши, сел келиши, меъёридан ортиқча ёгингарчилик) кутилмаган зарарлар хавфини оширади. Натижада доимий равишда зарур маблағларнинг бир қисmini захира сифатида сақлаш ёки сугурта тўловлари кўринишидаги қўшимча ҳаражатлар қилишга тўғри келади.

8. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши мавсумийлиги, меҳнат ресурсларининг қиш ойлари энг кам бандлиги, ёз ва айниқса ҳосилни йиғиштириб олиш даврида ишчи кучи етишмаслиги каби вазиятларни туғдиради. Ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги асосий воситалардан самарали фойдаланишга салбий таъсир кўрсатади. Хусусан, қимматбаҳо, юқори унумли хайдов тракторлари ёки ҳосил йиғиш комбайнлари йил давомида маълум вақт ишлатилиши, улардан самарали фойдаланиш имконини бермайди. Амортизация харажатлари эса, маҳсулотлар таннархи ошишига ва хўжаликлар фойдаси миқдорининг камайишига олиб келади.

9. Қишлоқ хўжалигида асосий молиявий натижалар йил охирида, маҳсулот сотилгандан сўнг пайдо бўлиши, маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун, йил давомида молиявий маблағларга бўлган доимий эҳтиёжни туғдиради. Натижада қишлоқ хўжалиги қисқа муддатли банк кредитларига муҳтожлик сезади ёки маҳсулот учун бўнак бериш йўли билан муаммо ечими топилади.

10. Қишлоқ хўжалиги аниқ маҳсулотлар ишлаб чиқариш ёки

қишлоқ хўжалиги экинларини парваришлашга ихтисослашиш имконини бермайди. Чунки, тупроқ табиий унумдорлигини ошириш ва экинлар касаллик ва зараркунандаларига қарши курашиш, алмашлаб экиш тизимини жорий қилиш заруратини пайдо қилади. Алмашлаб экиш тизими, ихтисослашган хўжаликларда ҳам бошқа турдаги экинларни экишни ва уларни парваришлаш агротехникаси, маҳсулот етиштириш технологиясини ўзлаштиришни талаб этади. Алмашлаб экиш тизимида ем — ҳашак экинларининг жой олиши, чорвачилик тармоғини сақлашни тақазо қилади.

11. Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг иқтисодий эркинлиги ортиши уларнинг, ишлаб чиқариш натижаларига жавобгарлигини ҳам оширади. Маҳсулотни энг фойдали бозорлар орқали кам харажатлар эвазига сотиш вазифаси, деҳқон зиммасига тушади. Бу масаланинг мураккаблиги шундаки, хўжаликлар турли маҳсулотлар ишлаб чиқариши (озик — овқат маҳсулотлари, саноат учун хом ашё, ем — ҳашак, насли чорва моллари, уруғликлар ва ҳақозо) турли тоифадаги бозорлар билан мулоқот қилишга зарурат туғдиради. Хусусан, деҳқон бозорлари билан, хусусий ёки жисмоний шахс мақомидаги воситачилар, қайта ишловчилар, тайёрлов ташкилотлари, чет эллик ҳамкорлар ва шунга ўхшаш бир — биридан кескин фарқ қилувчи бозорлар билан мулоқот қилиш зарурати пайдо бўлади.

12. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг аксарият қисми, ички истеъмолга йўналтирилиши мумкин. Яъни, бевосита ишлаб чиқариш иштирокчилари шахсий истеъмоли (натура иш ҳақи сифатида) ва такрор ишлаб чиқаришни таъмин этишга йўналтирилган истеъмол (уруғлик, ем — ҳашак, ўстиришга ва боқувга қўйилган чорва моллари).

13. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бевосита товар ишлаб чиқарувчи томонидан саноат маҳсулоти сифатида ҳам, шунингдек қишлоқ хўжалиги маҳсулоти сифатида ҳам сотилиши мумкин. Яъни, тирик вазнда сотилган чорва моллари қишлоқ хўжалиги маҳсулоти, сўйилган ҳолда гўшт сотилса саноат маҳсулоти ҳисобланади. Аммо бундай ҳолат саноат корхоналарида учрамайди, масалан саноат корхоналарида тайёрланган ярим тайёр маҳсулот ҳам, ушбу ярим тайёр маҳсулотдан бошқа корхонада тайёрланган тайёр маҳсулот ҳам саноат маҳсулоти ҳисобланади.

14. Қишлоқ хўжалигида турли йилларда ишлаб чиқаришга сарфланган, бир хил сотиб олиш қобилятига эга бўлган маблағлар, турли миқдордаги қайтимлар беради. Ишлаб чиқариш натижасига кўплаб омиллар таъсир этиб, улар ичида табиий омиллар таъсири жуда кучли ва йиллар давомида кескин фарқ қилади.

Шу боис, экинларини жойлаштиришда, ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш талаб этилади.

Қишлоқ хўжалигида экинларни оқилона жойлаштириш масаласи бозор муносабатлари ривожланиши шароитида янада долзарблик касб этади. Бунда, меҳнат унумдорлиги ва экинлар ҳо-

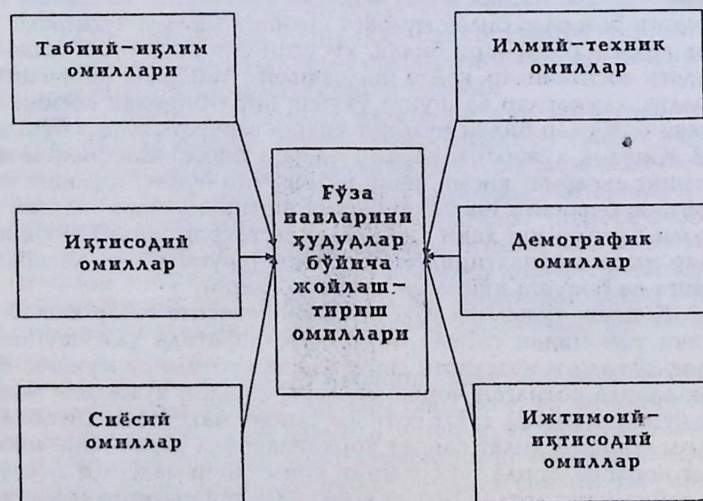
силдорлигини ошириш, тупроқ унумдорлигини тиклаш асосида, ишлаб чиқариш даромадчилигини, ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, иқтисодий жиҳатдан ўзини оқламаган технологик жараёнларни қисқартириш, қайта ишлаш тармоқлари салоҳиятидан унумли фойдаланиш каби иқтисодий масалаларни ҳал этишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Ўза селекцион навларини жойлаштириш жараёнига кўплаб омиллар таъсир этади. Ушбу омилларни шартли равишда қуйи — даги гуруҳларга бўлиш мумкин (4.1.1 — чизма).

Табиий — иқлим омиллари; илмий — техник омиллар; иқтисодий омиллар; демографик омиллар; сиёсий омиллар; ижтимоий — иқтисодий омиллар.

Чизма 4.1.1.

Ўза навларини жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар тизими

Қишлоқ хўжалиги экинларини жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар қатор муаммоларни ўз ичига олади ва қуйидаги таркибий тузилишга эга.

1. **Табиий — иқлим омиллари** — бу республика ҳудудларининг, тупроқ механик таркиби ва тузилиши; тупроқнинг агрокимёвий таркиби; сув билан таъминланганлик даражаси; йиллик самарали ҳарорат миқдори; ер ости сувлари сатҳи; ёғин — сочинли кунлар бошланиши тўғри келадиган давр; ҳавонинг намлик даражаси; ҳашорат, зараркунандалар ривожланишига шароитлар мавжудлиги каби омилларнинг бир — биридан фарқ қилиши, қишлоқ хўжалиги экинларини жойлаштиришга бевосита таъсир ўтказади.

2. **Илмий — техник омиллар** — қаторига, республика ҳудудларида саноат корхоналари ривожланиши ва жойлашиши; саноатни ривожлантириш имкониятлари (келажакда ва яқин келажакда); йўл ва транспорт тизими ривожланиш даражаси; ишлаб чиқаришнинг механизация ва электрлаштириш истиқболларининг мавжудлиги; ишлаб чиқаришни кимёвий воситалар билан таъмин этиш ва кимёлаштириш даражаси; селекция ишларининг ривожланиш даражаси ва истиқболли навлар яратиш имкониятлари; экинлар навлари хусусиятлари каби омилларни киритиш мумкин.

3. **Иқтисодий омиллар** — бозор муносабатлари шароитида моддий техник ресурслар таъминоти тизимида рақобат муҳити мавжудлиги, шунингдек, бошқа ҳудудларга нисбатан маҳаллий бозорлар ҳажми маҳсулот етиштириш самарадорлигини белгилайди. Шу боис экинларни жойлаштиришга таъсир этувчи иқтисодий омиллар сифатида; қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорлари ҳажми ва таълаб даражаси; қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига шаклланган бозор баҳолари динамикаси; қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилар иқтисодий эркинликлари даражаси; ишлаб чиқаришга инвестиция қилиш имкониятлари; меҳнат ресурслари таъминоти даражаси (бандлик муаммосининг мавжудлиги); моддий — техник ресурслар бозорлари мавжудлиги; моддий — техник ресурслар баҳолари ва етиб келиш имкониятлари (харажатлар индексидagi фарқлар); қишлоқ хўжалигига сервис хизматлари кўрсатиш бозорлари мавжудлиги ва хизматлар нархлари ўзгариши; ишлаб чиқаришнинг асосий бозорларга нисбатан узоқ ёки яқин жойлашганлиги каби масалаларни киритиш мумкин. Ушбу омиллар маҳсулотлар етиштиришнинг ривожлантириш истиқболларини белгилашда ҳисобга олиниши шарт бўлган объектив вазиятлар қаторига киради.

4. **Демографик омиллар**. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида демографик омиллар аҳамияти ортиши, бозор муносабатлари ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, ҳудудларнинг ўзига хос аҳоли таркиби, сони, зичлиги ва миграция хусусиятлари ҳам ўз таъсирини ўтказади. Чунки бозор арзон баҳоли, сифатли товарларни талаб қилади ва у ўта ўзгарувчан. Ишлаб чиқарувчи ютуғи ёки инқирозга юз тутишини бозор белгилайди ва бозор алоҳида шахслар, уларнинг жамоасидан иборат. Шу боис, экинларни жойлаштиришга; ҳудудлардаги аҳоли сони, зичлиги; шаҳарлар сони ва шаҳар аҳолиси сони ўсиши; аҳоли табиий ўсиши; аҳоли ўртача ёшининг ортиши ва аҳоли ёши бўйича табақалари нисбатининг ўзгариши; оиладаги ўзгаришлар, туғилиш камайиши ва ишловчи аёллар сони ортиши; аҳоли миграцияси ҳолати ўзгариши; қишлоқ хўжалигида банд бўлганлар касб малакаси ва маълумот даражасидаги фарқлар экинларни жойлаштиришга таъсир этади.

5. **Сиёсий омиллар**. Аҳолини озик — овқат билан таъминлаш масаласи стратегик аҳамиятга молик сиёсий йўналиш ҳисобланади.

Бу борада республика ғалла мустақиллиги йўналишидаги сиёсат ва эришилган натижалар бунга мисол бўлади. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалиги ҳисобига, мамлакат экспорт салоҳиятини мус — таҳкамлаш ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар етиштириш каби муҳим иқтисодий ва ноиқтисодий масалалар ечим топади. Шу боис, экинларни жойлаштиришга таъсир этувчи сиёсий омиллар қато — рига қуйидагиларни киритиш мумкин:

а) Ноиқтисодий тавсифлаги сиёсат — мамлакат мудофаа қуд — ратини таъмин этиш; мамлакат ташқи сиёсати йўналишидаги; ма — ҳаллий ва глобал экологик муаммоларни ҳал этиш.

б) Иқтисодий тавсифлаги сиёсат мамлакатнинг озиқ — овқат таъминоти; мамлакат экспорт қудратини юксалтириш; ноқишлоқ хўжалик ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш; жа — мият аъзолари манфаатларини ишбилармонлар ножўя ҳаракат — ларидан ҳимоя қилиш ва бошқалар.

6. Ижтимоий — маданий омиллар. Республика ҳудудларида, аҳоли миллий таркибига боғлиқ ҳолда, экин экиш, чорвачилик билан шу — ғулланишда ҳам маълум фарқлар мавжуд ва нафақат аҳоли миллий таркибидаги фарқлар ҳисобига, балки ягона миллат вакиллари яшовчи ҳудудлар доирасида ҳам турли қишлоқ хўжалиги маҳсу — лотлари етиштиришга ихтисослашув кузатилади.

Анъаналар, маданий қадриятлар аجدодлардан мерос бўлиб ўтади ва ўта барқарор. Деҳқончилик маданияти, маълум турдаги маҳ — сулотлар етиштириш, истеъмолдаги фарқлар, инсонларнинг меҳ — натга, табиатга муносабати асосида шаклланган. Шу боис, экин — ларни жойлаштиришга таъсир этувчи ижтимоий — маданий омил — ларга; аҳолининг ҳудудий таркибидаги фарқлар; ҳудудий анъа — налар; мерос бўлувчи деҳқончилик маданияти; меҳнатга муноса — батидаги фарқларни киритиш мумкин.

Ушбу омиллар, тармоқлар, экин турлари, ҳудудлар табиий — иқтисодий хусусиятлари ва ишлаб чиқаришни ташкил этишга боғ — лиқ ҳолда, жойлаштиришга турлича таъсир этади. Аниқ шароит — ларда ушбу омиллар баъзилари асосий, қолганлари тўлдириб бо — рувчи кучга эга бўлиши мумкин.

Ягона экин тури навлари доирасида жойлаштириш, экинларни жойлаштириш омиллари чегарасини торайтиради. Хусусан, ғўза навларини жойлаштиришда ижтимоий — маданий омиллар, сиё — сий омиллар, демографик омиллар гуруҳига кирувчи кучлар таъ — сири кам ёки сезилмайди. Шу боис, ғўза навларини жойлашти — ришда қуйидагича услубий ёндошиш тавсия этилади:

— экинларни жойлаштиришга таъсир этувчи демографик омиллар, сиёсий омиллар ва ижтимоий — маданий омилларнинг таъсири навларни жойлаштиришда эътиборга олинмайди;

— экинларни жойлаштиришга таъсир этувчи илмий — техник омиллар, ғўза навларини жойлаштиришда қисман эътиборга оли — нади. Яъни, ғўза навларининг биологик хусусиятлари доирасида;

— экинларни жойлаштиришга таъсир этувчи иқтисодий омил — лар, ғўза селекцион навларини ҳудудлар бўйича жойлаштириш мезонларини ишлаб чиқиш жараёнида эътиборга олинади;

— экинларни жойлаштиришга таъсир этувчи табиий — иқлим омиллари ғўза навларини ҳудудлар бўйича жойлаштиришда асосий ҳал қилувчи омил сифатида қабул қилинади.

Ғўза селекцион навларини жойлаштиришда табиий — иқлим омиллари гуруҳидан энг кўп ва нав биологик хусусиятлари нуқ — таи назаридан сезиларли таъсир этувчи омиллар танлаб олинади.

4.2. Ғўза навларини жойлаштириш шарт — шароитлари ва иқтисодий мезонлари

Ғўза селекцион навларини оқилона жойлаштириш, мавжуд ер — сув, меҳнат ресурслари, асосий ва айланма воситалар, молиявий маблағлардан самаралироқ фойдаланиб, камроқ харажат билан сифатли маҳсулот етиштириш, мақсадида амалга оширилади. Бунда замонавий, тежамкор технология ва агротехник услублардан фой — даланиш, маҳсулот таннархини камайтиришга асос бўлади.

Экинларини оқилона жойлаштириш шартларидан бири, бу қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзига хос хусусиятлари — дан ва таъсир этувчи омиллардан самарали фойдаланиш ҳисоб — ланади. Экинларни жойлаштириш хўжаликлар манфаати ва бо — зор талаби нуқтаи — назаридан амалга оширилсада, аммо истеъ — молчилар, тс.з.р ишлаб чиқарувчилар ва умумжамиат манфаат — лари уйғунлигига эришиш асосий мезонлардан бири бўлиши лозим.

Экинларни оқилона жойлаштиришнинг муҳим шarti — бу иш — лаб чиқариш кўзда тутилган маҳсулотга бозор талабининг мав — жудлиги, бозор конъюнктураси, ва унинг ўзгариши ҳолатини ҳи — собга олишдир.

Маҳсулотни юқори баҳода, ишлаб чиқарувчи учун қулай вақт ва ҳажмда сотиш масаласи, бозор шароитида асосий вазифа ҳи — собланади. Шу жиҳатдан, ишлаб чиқаришнинг бозор талабига мослашиши, яъни бозорда сотилиши мумкин бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кўзда тутиб, экинларни жойлаштириш, ишлаб чиқарувчи фаолияти самарадорлигини таъминлайди.

Ғўза навларини жойлаштиришда бозор талабини ҳисобга олиш учун қуйидаги анъанавий саволларига жавоб топиш лозим.

1. Қандай маҳсулот ишлаб чиқариш лозим? Бу саволга жавоб топишда республиканинг ички пахта бозори талаби ва ташқи бозор талаби кўзда тутилиб, хўжаликларнинг ушбу бозорларга чиқиш имкониятларидан келиб чиқиш лозим.

2. Қанча миқдордаги пахта толаси ишлаб чиқарилиши лозим? Бу ерда ишлаб чиқариш кўзда тутилган толани ташқи бозорга олиб чиқиш ва сотиш имкониятлари, шунингдек, бундай имконият аниқ хўжаликлар учун чекланган бўлса, ишлаб чиқарувчи учун энг қулай

ички бозорларда сотиш имкониятлари, ички бозордаги талаб миқ — дори ва унинг ўзгариши ҳисобга олинади. Пахта етиштириш учун мавжуд ер — сув ва меҳнат ресурсларининг қанча қисми банд бўлиши керак ва бунинг бошқа соҳалар учун мувофиқ келиш да — ражасини билиш лозим.

3. Пахта толасини қандай қилиб ишлаб чиқариш лозимлиги ҳал этилади. Бу ерда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш масаласига, ширкат ёки фермер хўжаликларида пахта ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқлигига аниқлик киритилади. Пахта ишлаб чиқаришда қандай технологиядан фойдаланиш маҳсулот сифати ва таннархига ижобий таъсир этиш масаласи ҳал этилади.

4. Ишлаб чиқариш кўзда тутилган пахтанинг истеъмолчилари кимлар бўлиши керак? Бу ерда маҳсулот қандай бозор учун ишлаб чиқарилиши ва аниқ истеъмолчилар кўзда тутилиб, хўжаликларнинг ушбу бозорларга чиқиши учун мавжуд имкониятлари ва ушбу соҳа мутахассисларига эғалиги ҳисобга олинади. Шунингдек, ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатининг пасайишига йўл қўй — маган ҳолда, кам ҳаражатлар эвазига истеъмолчиларга етказиш кўзда тутилади.

5. Пахта ишлаб чиқариш технологик тизими, тез ўзгарувчи бозор конъюнктурасига мослашиш қобилиятига эгами?

Бозор шароитида, айниқса бозор муносабатлари ривожланиши учун вақт талаб этадиган Ўзбекистон шароитида, бозордаги талаб нобарқарор бўлиб, бу ҳолат хўжаликларга зарар келтирмоқда. Пахтачилик тармоғининг ўзига хос машиналар тизими, технологик жараёнларни ва мутахассислар малакасини талаб қилиши боис, ҳаражатлар ва бой берилган имкониятлар эвазига бозорга мослаша билиш хўжаликлар молиявий барқарорлиги гаровидир.

Ўза навларини оқилона жойлаштириш асосий шартларидан бири, экин майдони бирлигидан максимал соф даромад олишни кўзда тутиш ҳисобланади. Бунда деҳқонни маъмурий буйруқбозлик тизими даврида шакллланган кайфиятлардан озод қилиб, тадбиркорлик хусусиятларини шакллантириш, унинг фаолияти иқтисодий эркинлигини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади.

Экин майдони ҳисобидан максимал даромад олиш масаласига турлича ёндашиш мумкин. Масалан, ҳозирда пахтачилик тармоғи микроиқтисодий кўламда нисбатан паст даромад келтирувчи тармоқ ҳисобланмоқда. Аммо, пахта макроиқтисодий кўламда муҳим стратегик маҳсулот бўлиб, жаҳон бозорида рақобатбардош маҳсулот билан республиканинг ўз ўрнини эгаллаб туришида, мамлакатга валюта тушумини таъмин этишда катта аҳамиятга эга. Бу шароитда жамият манфаатлари нуқтаи назаридан ёндашиш зарур. Аммо, бозор иқтисодиёти ишлаб чиқаришнинг макро ва микроиқтисодий доирада фойдалилик даражасига эга бўлишини тақозо этади. Демак, жамият манфаатлари доирасида маҳсулот ишлаб чиқарувчи пахтачилик хўжаликларида давлат томонидан рағбатлан —

тириш тизими жорий этилиши лозим. Бу механизм солиқ, моддий — техник таъминот тизими ёки тўғридан — тўғри баҳолар орқали хўжаликларни давлат эҳтиёжлари учун маҳсулот етиштиришга рағбатлантиришни кўзда тутиши лозим.

Ўза навларини оқилона жойлаштириш шартларидан бири ва бозор иқтисодиёти шароитида асосий муаммо — бу ишлаб чиқарилган маҳсулотни энг кўп даромад олиш имкониятидан тўлиқ фойдаланган ҳолда сотишга эришишдир. Маҳсулотга бозорда талабнинг мавжудлиги ва талаб ҳажми катталиги, товар ишлаб чиқарувчининг юқори баҳоларда ўз маҳсулотларини сота олишдан далолат бермайди. Чунки бунинг учун, маҳсулотларни сақловчи жиҳозланган омборхоналарга, яхши йўлга қўйилган транспорт тизимига, рақобат муҳитида фаолият юритувчи воситачи ва тайёрлов корхоналарига, шунингдек янги технологияга эга бўлган қайта ишлаш тармоқларига эга бўлиш талаб этилади. Айниқса ҳозирги кунда тайёрлов ва қайта ишлаш корхоналари тизимида рақобат муҳитининг етишмаслиги пахта етиштирувчи хўжаликлар иқтисодига салбий таъсир этмоқда. Шу боис, ўза навларини жойлаштиришда ушбу шарт — шароитлар ҳисобга олиниши лозим.

Экинларини жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар ва бошқа шароитларни ҳисобга олган ҳолда, ҳудуд имкониятларидан мақбул даражада фойдаланишни йўлга қўйиш мумкин. Аммо экинларни жойлаштириш масаласини самарали ҳал этиш учун бунинг ўзи етарли эмас. Шу сабабли ўза навларини самарали жойлаштириш аниқ иқтисодий мезонларга таяниши лозим.

Экинларни жойлаштиришда қандай мезонлар танланиши лозимлиги тўғрисида кўпалаб тадқиқотлар олиб борилган. Маъмурий буйруқбозлик иқтисодиёти давридаги тадқиқотларда, экинларни жойлаштириш мезонлари сифатида маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган ижтимоий зарурий меҳнат миқдори, яъни меҳнат унумдорлиги даражаси; маҳсулот бирлиги ҳисобига олинган соф даромад миқдори; маҳсулот таннархи; экин майдони ҳисобига олинган маҳсулот бирлиги (натурал ва қиймат кўрсаткичларида) каби кўрсаткичлар қабул қилинган. Хусусан, академик В.С.Немчинов экинларни оқилона жойлаштиришда қуйидаги "Учта максимум тамоили" дан фойдаланишни тавсия этади: 1) жамиятнинг турли — туман эҳтиёжларини максимал даражада қондириш; 2) хўжалик йилининг турли давларида иш вақти захирасидан тўлиқ фойдаланган ҳолда максимал юқори меҳнат унумдорлигига эришиш; 3) ер унумдорлигини сақлаган ва ошириб борган ҳолда, ер майдони бирлиги ҳисобидан олинаётган маҳсулотлар бирлигини максималлаштириш [6].

Профессор Н. В. Васильев эса академик В. С. Немчинов фикрларига қисман қўшилиган ҳолда экинларни жойлаштириш иқтисодий самардорлигини белгилловчи мезонлар бипта, иккита эмас, комплекс кўрсаткичлар бўлиши лозимлигини таъкидлаб, асосий мезон сифатида меҳ —

нат унумдорлиги ва маҳсулот таннархияни ажратиб кўрсатади. Шу билан биргаликда экинларни жойлаштиришда иқтисодий дастаклар тизимидан устивор равишда фойдаланиш лозимлиги, хусусан фойда, даромад ва соф даромад асосий мезон бўлиши ва бунда алоҳида ҳўжаликлар жойлаштириш масаласини экинларнинг фойдалилик даражасидан келиб чиққан ҳолда ҳал этилиши лозим деб ҳисобловчи, профессор С.И.Кутиков, муҳбир аъзо А.И.Тулупников, и.ф.д. В.Г.Венжерлар фикрларига қўшилмаслигини изҳор этади. Муаллиф фойда асосий мезон бўлиб, хизмат қилиши ва маҳсулот етиштирувчи ҳўжаликларнинг экинларни жойлаштиришдаги эркинликларни доирасининг кенгайтирилиши умумжамият манфаатларига зид келишини таъкидлайди.

Бу фикрлар коммунистик мафкура иқтисодий назариясига хос бўлиб, фойда миқдорининг самарадорлик мезони сифатида қабул қилинишига имкон бермасди. Жумладан, Х. Раҳмонкулов, фойда миқдорини максималлаштириш ортидан қувиб, экинларни жойлаштиришни "нимани" ва "қаерда" ишлаб чиқариш доирасида ҳал этишни, капитализмга хос бўлган, анархия ва рақобат оқибати эканлигини таъкидлаб ўтади [64].

Аммо, бозор муносабатларига асосланган ва маълум даражада давлат томонидан тартибга солинувчи иқтисодий қатор нуқсонлари билан бирга, катта устунликларга эгаллигини тасдиқлади. Ушбу иқтисодий тизим асрлар давомида табиий ривожланиш жараёнида сайқалланди ва тезкор суратда истеъмолчи талаб ва эҳтиёжларига мослашиб борувчи, ҳозирги замон бозор иқтисодиёти моделига асос бўлди. Бу иқтисодий тизимда, барча қонуниятлар асоси ягона тамоилга, яъни "ҳар қандай ишлаб чиқариш фойда олиш мақсадига эркин товар ишлаб чиқарувчилар томонидан амалга оширилади ва унинг мақсади, истеъмолчилар талабларига мослаша бориш орқали, эркин рақобат муҳитида фойда миқдори ни максималлаштириб бориш" га асосланади. Ушбу тамоилга амал қилмаган ишлаб чиқариш инқирозга юз тутаяди ва барҳам топади.

Аммо иқтисодиётнинг баъзи тармоқлари бозор қонуниятлари асосида фаолият юритиши мумкин эмас ва бундай тармоқлар давлат ихтиёрида бўлади. Хусусан, мудофаа, жамиятда ҳуқуқ тартиботни сақлаш, ижтимоий ҳимоя, фундаментал фанлар ва бошқалар. Умуман олганда бозор механизми мавжуд ресурслардан самарали фойдаланишнинг ва истеъмолчи талаб ва эҳтиёжларини максимал ҳисобга олишнинг энг таъсирчан воситаси ҳисобланади.

Юқоридаги фикрларни ҳисобга олган ҳолда экинларни жойлаштиришнинг иқтисодий самарадорлик мезонлари сифатида қуйидаги кўрсаткичлар тавсия этилади:

— экин майдони бирлиги ҳисобидан максимал даражада соф фойда олиш имконияти;

— маълум ҳудуд доирасида мавжуд ер-сув, меҳнат ресурслари, ишлаб чиқариш фондлари ва бошқа ресурслардан йил давомида фойдаланиш даражаси мутаносиблигини таъмин этиш;

— экологик мувозанатни сақлаш ва максимал фойда олиш мақсададари мутаносиблигига эришиш.

Ғўза селекцион навларини жойлаштиришнинг самарадорлик мезонлари доираси кенгайтириш мумкин. Аммо бизнингча ушбу кўрсаткичлар ўзида жойлаштиришнинг иқтисодий самарадорлиги даражасини тўлиқ акс эттиради. Жумладан экин майдони бирлиги ҳисобидан максимал даражада соф фойда олиш имкониятидан фойдаланиш кўрсаткичи — бозор шароитида муҳим самарадорлик кўрсаткичи бўлиб, унга эришишда истеъмолчилар талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга олиш лозим бўлади, яъни маҳсулотни сотиш бозорлари имкониятларидан самарали фойдаланиш; рақобат муҳитида харажатларни минималлаштириш мақсадида илғор технологиялар, илм-фан ютуқларидан фойдаланиш; маҳсулот сифатини ошириш орқали, маҳсулотни юқорида баҳоларда сотиш ва маҳсулот маркетинги услубларидан кенг фойдаланиш талаб этилганлиги боис, соф фойда кўрсаткичи умумлаштирувчи асосий кўрсаткич бўлиб ҳисобланади.

Ғўза селекцион навларини ҳудудлар бўйича жойлаштириш иқтисодий самарадорлиги мезонлари, умуман қишлоқ ҳўжалиги экинларини жойлаштириш мезонларидан баъзиларининг таъсир доираси кенглиги ёки торлиги билан фарқ қилади. Хусусан, юқорида тавсия этилган иқтисодий самарадорлик мезонларидан "экин майдони бирлиги ҳисобидан максимал даражасида соф фойда олиш имконияти" ни ҳисобга олиш кўрсаткичинини қабул қилиш тавсия этилади.

4.3. Ғўза селекцион навларини жойлаштиришнинг услубий асослари

Ғўза селекцион навларини ҳудудлар бўйича жойлаштиришнинг илмий асосланган ҳолда ечиш, энг аввало муаммонинг назарий-услубий жиҳатларини ойдинлаштиришнинг тақозо этади. Ҳар бир амалий аҳамиятга молик иқтисодий муаммони самарали ҳал этиш, илмий-услубий тавсияларга таянган ҳолда амалга оширилиши, тадқиқот натижалари асослилигини таъминлайди. Шунингдек мустаҳкам услубий асосга таянган ҳолда олинган натижа, маълум мақсад ва шароитлардан келиб чиқиб тўғрилиниши осон. Шу жиҳатдан ҳам ғўза навларини жойлаштириш юзасидан услубий тавсиялар ишлаб чиқиш зарурати пайдо бўлади.

Ғўза селекцион навларини жойлаштиришнинг услубий асоси, навларни жойлаштиришга таъсир этувчи асосий ва энг кўп таъсир этувчи омилларга таянади (ушбу омиллар олдинги бўлимда тавсия этилган). Улар ичидан энг кўп таъсир этувчи омиллар гуруҳи сифатида "Табиий — иқлим омиллари" танланган. Мазкур гуруҳга:

- а) пахта экин майдонлари тупроқ физиологик ва агрохимёвий таркиби;
- б) пахта экин майдонлари тупроқ шўрланиш даражаси;

в) пахта экин майдонлари сув таъминоти даражаси;
г) пахтачилик ҳудудлари доирасидаги йиллик самарали ҳаро — рат миқдори, каби кўрсаткичларни киритиш лозим.

Чунки ғўза селекцион навларини жойлаштиришга таъсир этувчи табиий — иқлим омиллари гуруҳи таркибида ушбу омиллар, энг қўл таъ — сир этувчи ва ўсимликда *"ижтимоий фойдали биологик масса"* шакл — ланишини ва унинг сифатини белгиловчи фаол омиллар ҳисобланади.

а) Пахта экин майдонларининг тупроқ физиологик ва агроки — мёвий таркибини ҳисобга олган ҳолда ғўза навларини жойлаш — тириш услуби.

Пахта экин майдонлари тупроқ физиологик ва кимёвий тар — кибини ҳисобга олган ҳолда ғўза навларини жойлаштиришда, ғўза навларини тупроқ физиологик, кимёвий таркибига талаби бўйича баҳолаш юзасидан муаллиф томонидан ишлаб чиқилган услубий тавсия асос сифатида қабул қилинади. Яъни,

— пахта майдонлари тупроқ агрокимёвий таркиби, тупроқдаги чиринди миқдори, озик элементлари ҳаракатчан миқдори (A_k);

— пахта майдони тупроқ агрофизик таркиби тупроқ зичлиги, ғоваклиги, кўрсаткичлари асос сифатида қабул қилинади (A_f);

Бунда биринчи навбатда, республика вилоятлари бўйича (A_k) ва (A_f) кўрсаткичлари миқдори аниқлаб олинади (BA_{ϕ}). Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки вилоят бўйича аниқланган тупроқ фи — зиологик таркиби кўрсаткичи ўртача кўрсаткич бўлиб, туманлар, хўжаликлар ва ҳатто алоҳида хўжаликлар доирасида ҳам ўзгариб туриши мумкин. Шу жиҳатдан ҳам ўртача кўрсаткичдан нисбий яқинлаштирилган кўрсаткич сифатида фойдаланилади.

Сўнгра ғўза нави яратилган ҳудуд тупроғи агрокимёвий ва аг — рофизик таркиби ($FA_{\phi k}$), аниқланади.

Агарда ғўза нави яратилган алоҳида микроиктисодий ҳудуд бўйича бундай кўрсаткич маълум бўлса, кейингиси асос сифатида қабул қилинади. Мазкур кўрсаткичлар асосида навларнинг туп — роқ физиологик ва кимёвий таркибига талаби коэффиценти то — пилади ($J_{\phi k}$). У 4.3.1 — формула билан аниқланади:

$$J_{\phi k} = - \frac{BA_{\phi k}}{FA_{\phi k}} \quad (4.3.1.)$$

Мазкур услуб асосида энг юқори коэффицентга эга бўлган ғўза навининг, ҳисоблар амалга оширилган ҳудуднинг тупроқ аг — рокимёвий ва агрофизик таркибига юқори даражада мослаша олиш қобилиятига эгаллиги тўғрисида хулоса қилиш лозим бўлади.

б) Пахта экин майдонларининг тупроқ шўрланиш даражасини ҳисобга олган ҳолда ғўза навларини жойлаштириш услуби.

Ғўза тупроқ шўрланиш даражасига ўта сезгир экин бўлмаса — да, ўртачадан юқори даражада шўрланган тупроқларда ўз ҳо — сиддорлик имкониятларини кескин камайтириб юборади.

Аммо ғўза генетик салоҳияти тупроқ шўрлиги даражасига кў —

никиш хусусиятини авлоддан — авлодга мерос қилиб ўтказиши ва шу боис ғўза навларини тупроқ шўрланиш даражасига таъсири бўйи — ча жойлаштириш лозим. Бунда қуйидаги услуб тавсия этилади:

— республика вилоятлари бўйича пахта экин майдонларининг ўртача шўрланиш даражаси аниқланади (B_{ϕ});

— алоҳида ғўза навлари яратилган ҳудуд географик жиҳатдан тегишли бўлган вилоятнинг тупроқ шўрланиш даражаси бўйича кўрсаткичи ғўза яратилган ҳудуд кўрсаткичи сифатида қабул қилинади (F_{ϕ}). Бунда ($F_{\phi} = 1$);

— вилоятлар пахта майдонларининг тупроқ шўрланиш кимёвий таркиби бўйича ўртача кўрсаткич аниқланиб, навлнинг шўрланиш таркибига кўникиш коэффиценти топилади (K_{ϕ}). Бу "Навнинг туп — роқ шўрланиши даражасига чидамлилигини баҳолаш услуби" 2.2.3 — формула асосида аниқланади.

Аниқланган кўрсаткичлар бўйича ишлаб чиқилган услуб асо — сида (ғўза навларини шўрга чидамлилиги даражаси бўйича ба — ҳолаш услуби) ғўза селекцион навларининг вилоятлар тупроқ шўрланиши даражасини ҳисобга олувчи кўрсаткичи топилади (J_{ϕ}). У қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$J_{\phi} = - \frac{F_{\phi}}{B_{\phi}} \times K_{\phi} \quad (4.3.2.)$$

Ғўза селекцион навлари ўртасида мазкур кўрсаткич бўйича энг юқори нисбий рақамга эга бўлган маълум селекцион навлнинг, мазкур ҳудуд учун энг юқори даражада, шўрланиш даражаси бўйича мослаша билишини кўрсатади.

в) Пахта экин майдонларининг сув билан таъминланганлик дара — жасини ҳисобга олган ҳолда ғўза навларини жойлаштириш услуби.

Ўзбекистон шароитида ғўза тўлиқ сунъий суғориш йўли билан парваришланади ва барча вилоятлар бўйича суғориш меъёрлари бир — биридан фарқ қилмайди. Тупроқнинг механик таркиби, нам сақлаш қобилиятига боғлиқ ҳолда суғориш режимида фарқлар бў — лиши кузатилади.

Аммо алоҳида вилоятлар, туманларда сув таъминоти турлича бў — лиши мумкин. Бу ҳудуд пахтачилигига ажратиладиган суғориш сувлари миқдорига ва ирригация иншоотлари имкониятларига боғлиқ. Шунинг учун ҳам алоҳида ғўза навларини сувга бўлган талаби бўйича ҳудудлар доирасида жойлаштиришда қуйидаги ус — лубдан фойдаланиш тавсия этилади;

— вилоятнинг келажақдаги (2—3 йил) сув таъминоти (меъёрга нисбатан) даражаси, яъни пахтачилик учун ажратилиши мумкин бўлган сув миқдори аниқланади (B);

— вилоятлар бўйича пахтачилик тармоғи учун талаб этилади — ган меъёрий сув миқдори ҳисоблаб топилади (режалаштирилаёт — ган экин майдонлари асосида) (F);

— вилоятнинг пахта етиштириш учун сув таъминоти даражаси коэффициентни қуйидаги формула асосида топилади (K_c).

$$K_c = \frac{B_c}{F_c} \quad (4.3.3.)$$

Ҳисоблаб топилган коэффициент тўғривчи коэффициент ҳисобланади. Яъни, "Навларнинг сув билан таъминланганлик даражаси талаби бўйича баҳолаш" услуги (2.2.6 — формула) ғўза навлари бўйича транспирация коэффициентини (T_k) тўғривчи коэффициент билан ўзгартирилади. Шу асосда ғўза навининг ҳудудларга сув таъминоти бўйича мос келиши коэффициентини ҳисобланади (J_{κ}). У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$J_{\kappa} = T_k \cdot K_c \quad (4.3.4.)$$

J_{κ} — коэффициентнинг ортиб бориши ғўза навларининг алоҳида ҳудудлар доирасида сув билан таъминланганлик даражасини ҳисобга олган ҳолда мос келиш даражаси ортишини кўрсатади.

г) Республика ҳудудлари доирасида, йиллик самарали ҳарорат миқдорини ҳисобга олган ҳолда ғўза селекцион навларини жойлаштириш услуги.

Ҳудудлар бўйича ғўза селекцион навларини самарали ҳарорат миқдорини ҳисобга олган ҳолда жойлаштиришда, ўрта толали пахта учун ҳисоб — китоб қилинади. Ингичка толали пахта асосан, нисбатан иссиқ жанубий ҳудудлар иқлимига кўпроқ мос. Бунда:

— республика вилоятлари бўйича ўртача йиллик самарали ҳарорат миқдори аниқланади (B_{α});

— республикада давлат рўйхатидан ўтказилган ғўза навлари бўйича талаб этиладиган йиллик самарали ҳарорати миқдори (F_{α}) аниқланади;

— ғўза навларини ўртача йиллик самарали ҳарорат миқдорини ҳисобга олиб жойлаштириш коэффициентини топилади (J_{κ}). У 4.3.5 — формула ёрдамида ҳисобланади. Агарда ($J_{\kappa} > 1$) бўлса, демак ғўза нави мазкур ҳудуд учун самарали ҳарорат миқдори бўйича мос келмайди ва жойлаштириш тавсия этилмаслиги мумкин.

$$J_{\kappa} = \frac{B_{\alpha}}{F_{\alpha}} \quad (4.3.5.)$$

Демак ҳисобланган миқдор ғўза навининг самарали ҳарорат миқдорига талаби бўйича алоҳида вилоятлар учун тавсия этилиши ёки тавсия этилмаслиги тўғрисида ҳулоса қилишга асос бўлади. Агарда ҳисобланган миқдор ($J_{\kappa} \geq 1$) бўлган тақдирда, ғўза нави мазкур мезон асосида вилоят учун тавсия этилади. Агар ($J_{\kappa} > 1$) бўлса, демак ғўза нави белгиланган муддатда пишиб етилиши учун зарур самарали ҳароратни тўплай олмайд ва бу пахта ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги пасайишига сабаб бўлади.

Умуман олганда ғўза селекцион навини ҳудудлар "Табиий — иқлим омиллари" ни ҳисобга олган ҳолда жойлаштиришда қуйидаги умумлаштирувчи кўрсаткичдан фойдаланиш тавсия этилади. Ушбу кўрсаткич юқорида ҳисобланган барча кўрсаткичлар йиғиндиси ёки кўпайтмаси шаклида ифодаланиши мумкин. Демак навнинг ҳудуд учун мослиги ёки мос келмаслиги "Жойлаштириш коэффициенти" (J_{κ}) орқали баҳоланади. У қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$J_{\kappa} = J_{\kappa_{\phi}} + J_{\kappa_{\psi}} + J_{\kappa_{\kappa}} + J_{\kappa_{\kappa}} \quad (4.3.6.)$$

Мазкур кўрсаткич бўйича алоҳида ҳудудларга нисбатан юқори баҳолаш коэффициентига эга бўлган ғўза селекцион нави ушбу ҳудудда жойлаштириш учун тавсия этилади. Ушбу кўрсаткич ҳар бир навнинг жойлаштириш бўйича баҳолаш рақами ва асосий мезон ҳисобланади.

4.4. Ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигини баҳолаш тизмини

Республикада пахтачилик тармоғини ривожлантириш, ташқи бозорда харидор талабига жавоб берувчи сифатли пахта маҳсулотлари ишлаб чиқариш орқали мустаҳкам ўринга эга бўлиш, кўп жиҳатдан илмий асосланган ҳолда навларни тўғри жойлаштиришга боғлиқ бўлади.

Республикада ҳозирда энг яхши деб танланиб олинган ғўза навлари ҳудудлар бўйича жойлаштирилмоқда. Аммо навларни жойлаштиришда ягона илмий асосга эга бўлган тавсиялар етишмаслиги баъзи ҳолларда субъектив омиллар таъсирини сезиларли оширмоқда.

Бизнинг назаримизда мавжуд ғўза навларини жойлаштириш тизими такомиллаштиришни тақозо этади. Бунда:

— бутунги кунда республика ҳудудлари учун экишга давлат нав санаш комиссиясининг ҳулосалари бўйича тавсия этилган ҳар бир ғўза нави ўзининг маълум танлаб олинган мезонлар асосидаги иқтисодий баҳосига эга бўлиши лозим. Иқтисодий баҳо бирон бир арифметик миқдор кўринишида ифода этилади;

— кўлаб кўрсаткичлар бўйича маълум ҳудудлар доирасида энг юқори кўрсаткичга эга бўлган ғўза нави танланган ҳудуд учун энг маъқул нав деб топилади ва экиш учун тавсия этишга асос туғилади;

— ғўза селекцион навларига иқтисодий жиҳатдан баҳо бериш ўрта толали пахта навлари орасида амалга оширилади. Чунки, ингичка толали пахта навлари жойлаштирилиши лозим бўлган ҳудудлар асосан аниқ. Бу мамлакатимизнинг жанубий ҳудудлари, яъни асосан Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари пахта экин майдонлари.

Гўза селекцион навларини ҳудудлар доирасида жойлаштириш бўйича тавсиялар тайёрлаш учун ҳозирги кунда давлат нав синаш комиссиясининг тавсиясига кўра экишга рухсат этилган қуйи — даги навлар иқтисодий жиҳатдан баҳоланди (4.4.1 — жадвал).

4.4.1—жадвал. Республика ҳудудлари бўйича экишга рухсат этилган гўза навлари

Гўза селекцион навлари	Давлат реестрига киритилган йил	Вегетация даври бўйича тавсифи	Амалда экилган майдон минг га (2002 й.)	Салмоғи %
1. Ан. Баевут — 2	1983й.	тезпишар	121,9	8,8
2. Ан 402	2000й.	тезпишар	26,4	1,9
3. Ан. Узбекист 4	1997й.	ўртапишар	6,2	0,4
4. Армуғон	1999й.	ўртапишар	28,7	2,1
5. Бухоро — 6	1990й.	кечпишар	279,4	20,1
6. Мехр	2001й.	тезпишар	0,5	0,04
7. Наманган — 77	1994й.	тезпишар	33,3	2,4
8. Гулбаҳор	1996й.	тезпишар	22,5	1,6
9. Омад	1999й.	тезпишар	33,2	2,4
10. Оқдарё — 6	2000й.	тезпишар	151,1	10,9
11. Оқдарё — 5	1998й.	тезпишар	50,1	3,6
12. Оққўрғон — 2	2000й.	тезпишар	64,3	4,6
13. С — 4727	1961й.	тезпишар	54,4	3,9
14. С — 6524	1988й.	ўртапишар	281,7	20,3
15. С — 9070	1990й.	тезпишар	50,9	3,7
16. С — 6530	1993й.	ўртапишар	22,0	3,1
17. Тошкент — 6	1981й.	тезпишар	26,2	1,9
18. Хоразм — 126	1997й.	тезпишар	14,0	1,0
19. Шароф — 75	1998й.	ўртапишар	5,7	0,4
20. Юлдуз	1989й.	ўртапишар	17,6	1,3
21. 175 — Ф	1980й.	ўртапишар	56,3	4,0
Жами	х	1387,9	х	100

Ушбу гўза навлари таркиби давлат нав синаш комиссияси ху — лосаларига кўра ва давлат реестридан чиқарилишига мувофиқ ўз — гариб боради. Экилаётган гўза селекцион навлари таркибига эътибор берадиган бўлсак, асосан тезпишар ва ўртапишар гўза навларидан иборат. Жумладан ҳозирда тезпишар навлар жами навлар салмоғининг 61,9 фоизини, ўртапишар навлар 33,3 фо — изини ва кечпишар навлар эса 4,8 фоизини ташкил этмоқда.

Илгичка толали пахта навлари узоқроқ вегетация даврига эга бўлсада, жанубий ҳудудлар иқлими, йиллик қуёшли кунлар кўп — лиги, кўзланган сифатдаги ва миқдордаги ҳосилни олишга им — кон беради. Шу боис эътибордан четда қолдирилди. Шу билан бирга, илгичка толали пахталар ўрта толали пахтага нисбатан биологик хусусиятлари билан ажратиб туриши, жанубий ҳудуд —

лар табиий — иқлим салоҳиятидан тўлиқроқ фойдаланиш имко — нини беради.

Давлат нав синаш комиссияси томонидан республика ҳудудига экишга рухсат берилган гўза селекцион навлари таркибида тез — пишар навлар салмоғи юқорилиги, бу энг аввало планетамиз иқлими ўзгариши ва ёғин — сочинли кунлар куз ойларида эртароқ тушиши билан изоҳланиб, ҳосилни сифатлироқ етиштиришни кўзда тутади ва муҳим ижтимоий — иқтисодий аҳамиятга эга. Аммо ҳо — силнинг эрта пишиб етилиши пахтачилик маҳсулотларининг бо — зордаги рақобатбардошлигини таъмин эта олмади. Пахта маҳсу — лотининг рақобатбардошлиги энг аввало маҳсулот сифатининг ха — ридор талабига жавоб бериши ва нархининг нисбатан арзонлиги билан белгиланади. Шу боис гўза навлари иқтисодий нуқтаи на — зардан баҳолаш имконини берувчи кўрсаткичлар мажмуига эга бў — лиши ва уларни ўзaro таққослаш имконияти мавжуд бўлиши лозим.

Республикада экишга рухсат этилган гўза навларига муаллиф томонидан ишлаб чиқилган услублар асосида баҳо берилди. Бунда гўза селекцион навларини баҳолаш учун зарур бўлган дастлабки кўрсаткичларга, навнинг Давлат нав синаш участкасида аниқланган ва амалда эришилган иқтисодий — технологик кўрсаткичлари асос бўлади. Навларнинг ҳосилдорлик салоҳияти, чилиши ва дефоля — ция муддатлари, ўсиб ривожланиш даври, вилтга чидамлилиги, тола чиқиш салмоғи ва толанинг саноат тили, микронейр кўрсаткич — лари навларнинг нав синаш участкаларида аниқланган кўрсат — кичлари бўлса, амалдаги ҳосилдорлик 2001 йилда навлардан олинган ҳақиқий ҳосилдорлик олинган.

Ички бозордаги пахта толаси нархи эса ҳисоб — китоблар асо — сида аниқланган. Ҳисоб — китобларда 2002 йил ҳосили ҳисобидан бир тонна пахта хом ашёси учун белгиланган ўртача давлат ха — рид нархи (105 минг сўм) ва гўза навларининг нав синаш участ — каларида қайд этилган тола чиқиш салмоғи ўртача кўрсаткичи (36,26%) асос сифатида қабул қилинган. Пахта хом ашёсига бел — гиланган ўртача нарх тола ҳисобига айланттирилганда, ўртача 289,6 минг сўмни ташкил этган (105000 : 362,6). Шунингдек хом ашё учун нарх белгилашда, Ҳукумат қарори билан белгиланган гўза навлари гуруҳлари (уч гуруҳ) учун тўғрилаш коэффициентларидан фойда — ланган ҳолда баъзи навлар учун ўртача тола нархлари ўзгарттирил — ган. Хусусан, Бухоро — 6, Наманган — 77, С — 6524 гўза навлари пахта хом ашёси ўртача нархлардан 1,01 коэффициентга юқори бўлса, учинчи гуруҳга кирувчи С — 6530 гўза нави учун ҳарид нархлар ўртача нархлардан 0,96 коэффициентга паст белгиланган. Шундай қилиб тола учун ички бозорларда ҳисобланган баҳолар 2002 йил август ҳолатидаги ўзбек сўмининг АҚШ доллорига нисбати (1\$ = 750 сўм) нисбатидан, бир тонна пахта толасининг ички бозордаги ўртача нархлари ҳисоблаб топилган ва бу миқдор бир тонна тола учун 386,1 АҚШ доллорига тенг.

Пахта толасининг ташқи бозордаги баҳосини аниқлашда эса 2002 йил август ҳолатига шакланган ўртача баҳо асос сифатида (1 тонна тола = 1200 \$) қабул қилинган ҳолда ҳисоб – китоблар амалга оширилди. Бунда қуйидагича ёндашилди; барча ғўза навлари бўйича ҳисобланган ўртача тола микронейр кўрсаткичи топилиб (4,56), бошқа навларнинг микронейр кўрсаткичи асосидаги ўртача кўрсаткичга нисбати аниқланди ва шу нисбат асосида ўртача ташқи бозордаги тола баҳоси мутаносиб равишда ҳисоблаб чиқилди.

Ғўза селекцион навларининг сув билан таъминланганлик даражасига ва самарали ҳароратга талаби бўйича кўрсаткичлар ҳисобланиб, бунда ҳар бир ғўза навининг ўсиб ривожланиш даврида зарур бўлган ҳарорат миқдорининг, ҳар бир ғўза нави учун зарур бўлган самарали ҳарорат йиғиндисига нисбати сифатида ҳисобланган ва 1,00 – 1,05 оралиқдаги миқдорга эга (4.4.2 – жадвал).

4.4.2 – жадвал. Ғўза навларининг сув билан таъминланганлик даражаси ва самарали ҳароратга талаби бўйича кўрсаткичлари

Ғўза навлари	Навнинг транспирация миқдори	Ўртача умумий транспирация миқдори	Навнинг сувга талаб кoeff.	Навнинг самарали 1-га талаби C°	Навнинг самарали 1-га талаб кoeff.
a	b	c	d	e	k
(bΣ : 21)	(c : b)	(1750 : e)			
1. Ан. Боёв. 2	480	492,4	1,02	1690	1,03
2. Ан – 402	500	492,4	0,98	1710	1,02
3. Ан. Ўзбек. -4	500	492,4	0,98	1705	1,02
4. Армуғон	500	492,4	0,98	1711	1,02
5. Бухоро – 6	480	492,4	1,02	1740	1,00
6. Мехр	510	492,4	0,96	1680	1,04
7. Наманган. 77	510	492,4	0,96	1677	1,04
8. Гулбаҳор	500	492,4	0,98	1678	1,04
9. Омад	500	492,4	0,98	1678	1,04
10. Оқдарё – 5	480	492,4	1,02	1675	1,04
11. Оқдарё – 6	480	492,4	1,02	1675	1,04
12. Оққўрғон 2	480	492,4	1,02	1680	1,04
13. С – 4727	490	492,4	1,00	1710	1,02
14. С – 6524	490	492,4	1,00	1710	1,02
15. С – 9070	490	492,4	1,00	1710	1,02
16. С – 6530	490	492,4	1,00	1710	1,02
17. Тошкент – 6	490	492,4	1,00	1700	1,03
18. Хорзм – 126	480	492,4	1,02	1670	1,05
19. Юлдуз	490	492,4	1,00	1680	1,04
20. 175 – Ф	500	492,4	0,98	1710	1,02
21. Шароф – 75	500	492,4	0,98	1680	1,04
Σ	10340	x	x	x	x

Навларнинг сув билан таъминланганлик даражасига талаби эса ҳар бир навнинг транспирация миқдорини асос қилган ҳолда ҳисобланган бўлиб, бу миқдор навлар бўйича 0,96 – 1,02 оралиқда ўзгариб туради. Бунда навнинг самарали ҳароратга талаби миқдори қанчалик кичик бўлса, нав шунчалик каттароқ баҳолаш коэффициенти эга бўлади.

Ғўза навларининг озуккага бўлган талаби бўйича ҳисобланган коэффицентлар ҳар бир ғўза навининг бошқа навларга нисбатан озуккага бўлган талаби борасидаги кўрсаткичи бўлиб, озуккага бўлган юқори талаб, навнинг ҳосилдорлиги кўрсаткичи билан бевосита боғлиқ (4.4.3 – жадвал).

4.4.3 – жадвал. Ғўза навларининг озиқлантириш меъёрлари ва муддатларига талаби бўйича баҳолаш кўрсаткичлари

Ғўза навлари	Ҳосилдорлик салоҳияти (ц.га)	Ҳақиқий ҳосилдорлик ц.га (2001й.)	Ўртача фметик ҳосилдорлик (ц.га)	N ўғитга талаб миқ. кг, соф ҳолда 1 га учун	Арифметик ўртача N ўғит сарфи, (1га / кг)	Навнинг озуккага талаби коэффиценти
a	b	c	d	e	k	m
(b+c) : 2	(d x 8)	(Σe : 21)	(k : e)			
Ан – Боёв. 2	39,7	23,1	31,4	254,4	255,4	0,99
Ан – 402	37,5	22,5	30,0	240,0	255,4	0,94
Ан. Ўзбек. – 4	37,0	23,4	30,2	241,6	255,4	0,95
Армуғон	36,4	30,0	35,2	265,6	255,4	1,00
Бухоро – 6	41,6	29,0	35,3	282,4	255,4	1,11
Мехр	35,1	22,8	28,4	227,2	255,4	0,89
Наманган – 77	38,5	25,6	32,1	256,8	255,4	1,00
Гулбаҳор	40,2	23,8	34,2	273,6	255,4	1,07
Омад	38,9	26,5	32,7	261,6	255,4	1,02
Оқдарё – 5	41,6	24,8	33,2	265,6	255,4	1,04
Оқдарё – 6	41,3	28,1	34,7	277,6	255,4	1,09
Оққўрғон – 2	38,9	32,1	35,5	284,0	255,4	1,11
С – 4727	36,4	20,3	28,4	227,2	255,4	0,89
С – 6524	35,5	25,3	30,4	243,2	255,4	0,95
С – 9070	41,9	22,4	32,2	257,6	255,4	1,01
С – 6530	38,3	25,6	31,9	255,2	255,4	0,99
Тошкент – 6	35,4	24,8	30,0	240,8	255,4	0,94
Хоразм – 126	40,8	24,4	32,6	260,8	255,4	1,02
Юлдуз	38,4	24,9	31,7	253,6	255,4	0,99
175 – Ф	39,6	22,4	31,0	248,0	255,4	0,97
Шароф – 75	35,2	26,4	30,8	246,4	255,4	0,96
Σ	x	x	x	5363,2	x	x

Ҳосилдорлик кўрсаткичлари ҳаққонийлигини таъмин этиш мақсадида, ҳар бир навнинг ҳосилдорлик салоҳияти, унинг амалда эришилган ҳосилдорлиги ёрдамида тўғриланди ва ўртача арифметик

метик ҳосилдорлик ҳисоблаб топилди. Ҳисобланган ҳосилдорлик асосида талаб этиладиган азотли ўғит миқдори аниқланди ва у навнинг озуқага бўлган талаби асосини ташкил этади. Бошқа ўғит турларига талаб азотли ўғитга нисбатан олинади. Бу экин май-дони тупроқ унумдорлигидан қатъий назар нав учун ўзгармас ҳисобланади.

Ѓўза селекцион навларининг ўсимлик учларини чилпиш муддатларига талаби бўйича баҳолаш кўрсаткичларини ҳисоблашда ғўза навларининг чилипиш олдида пайдо бўлиши лозим бўлган ҳосил шохлари асос сифатида қабул қилинган (4.4.4 — жадвал).

4.4.4—жадвал. Ѓўза навларининг чилпиш муддатига талаби бўйича коэффиценти

Ѓўза навлари	Навнинг чилпиш олдида ҳосил шохлари сони	Навнинг чилпиш олдида ўртача ҳосил шохлари сони ($\Sigma b : 20$)	Навнинг чилпиш муддатига талаби бўйича коэффид. ($b : c$)
a	b	c	d
1. Ан — Боёвут — 2	16,0	14,95	1,07
2. Ан — 402	16,0	14,95	1,07
3. Ан — Ўзбекистон-4	15,0	14,95	1,00
4. Армуғон	14,0	14,95	0,94
5. Бухоро — 6	14,0	14,95	0,94
6. Мехр	14,0	14,95	0,94
7. Наманган — 77	15,0	14,95	1,00
8. Гулбаҳор	15,0	14,95	1,00
9. Омад	—	—	—
10. Оқдарё — 5	16,0	14,95	1,07
11. Оқдарё — 6	16,0	14,95	1,07
12. Оққўрғон — 2	14,0	14,95	0,94
13. С — 4727	15,0	14,95	1,00
14. С — 6524	15,0	14,95	1,00
15. С — 9070	15,0	14,95	1,00
16. С — 6530	14,0	14,95	0,94
17. Тошкент — 6	15,0	14,95	1,00
18. Хоразм — 126	16,0	14,95	1,07
19. Юлдуз	13,0	14,95	0,87
20. 175 — Ф	16,0	14,95	1,07
21. Шароф — 75	15,0	14,95	1,00
Жами	299	x	x

Навлар ичида фақатгина “Омад” ғўза нави биологик жиҳатдан чилишга “мухтож” эмас ва чилпиш билан боғлиқ бўлган харажатларни тежаш имконини беради. Шунингдек иқтисодий жи-

ҳатдан (чилпиш билан боғлиқ харажатлар тежалиши) бошқа навларга нисбатан устунликка эга.

Ѓўза селекцион навларининг дефоляция тадбирларини ўтказиш муддатлари ва сифатига талаби бўйича коэффицентини аниқлашда қуйидагича ёндашилди (4.4.5 — жадвал).

4.4.5—жадвал. Ѓўза навларининг дефоляция тадбирларини ўтказиш муддатларига талаби бўйича коэффиценти

Ѓўза навлари	Навнинг дефоляция муддати, (очилган чаноқ салмоғи %)	Очилган чаноқлар ўртача арифметик миқдори (%) ($\Sigma b : 21$)	Навларнинг дефоляция муддатлари коэффицентини
a	b	c	d
1. Ан — Боёвут — 2	40	39,24	1,02
2. Ан — 402	35	39,24	0,89
3. Ан — Ўзбекистон-4	35	39,24	0,89
4. Армуғон	40	39,24	1,02
5. Бухоро — 6	35	39,24	0,89
6. Мехр	50	39,24	1,27
7. Наманган — 77	60	39,24	1,53
8. Гулбаҳор	50	39,24	1,27
9. Омад	35	39,24	0,89
10. Оқдарё — 5	36	39,24	0,92
11. Оқдарё — 6	40	39,24	1,02
12. Оққўрғон — 2	70	39,24	1,78
13. С — 4727	30	39,24	0,76
14. С — 6524	35	39,24	0,89
15. С — 9070	25	39,24	0,64
16. С — 6530	28	39,24	0,71
17. Тошкент — 6	30	39,24	0,76
18. Хоразм — 126	40	39,24	1,02
19. Юлдуз	30	39,24	0,76
20. 175 — Ф	45	39,24	1,15
21. Шароф — 75	35	39,24	0,89

Навларнинг дефоляция қилиш муддатлари ғўзада дефоляциядан олдин очилган чаноқлар салмоғи миқдorigа мос равишда аниқланди. Бунда ҳар бир навнинг дефоляция муддати аниқла-ниб, навлар учун умумий бўлган ўртача дефоляция муддати ҳисоблаб топилди. Топилган умумий дефоляция муддатининг ҳар бир ғўза нави дефоляция муддатига нисбати сифатида, нав учун дефоляция муддати коэффицентини ҳисоблаб топилди. Бу рақам навлар бўйича 0,71 — 1,78 гача бўлган ораллиқни ташкил этади.

Ѓўза навларининг ҳосилни йиғиб олиш усуллари талаби бўйича баҳолаш кўрсаткичларини ҳисоблашда асосий мезон сифатида навларнинг шохланиш типини қабул қилинди (4.4.6 — жадвал).

4.4.6—жадвал. Ғўза навларининг ҳосилни йиғиб олиш усуллариға талаби бўйича коэффициенти

Ғўза навлари	Ғўза навларининг шохланиш типиди	Навлар шохлаш типига боғлиқ равишда бўғин узунлиғи (см)	Навларнинг ҳосилни йиғиш усулиға талаби коэффициентиди
a	b	c	(4 : c)
1. Ан — Боёвут — 2	1,5	6,0	0,67
2. Ан — 402	1,0	4,0	1,0
3. Ан — Ўзбек — 4	1,0	4,0	1,0
4. Армуғон	1,5	6,0	0,67
5. Бухоро — 6	1,5	6,0	0,67
6. Мехр	1,5	6,0	0,67
7. Наманган — 77	1,5	6,0	0,67
8. Гулбаҳор	1,5	6,0	0,67
9. Омад	1,5	6,0	0,67
10. Оқдарё — 5	1,5	6,0	0,67
11. Оқдарё — 6	2,0	8,0	0,50
12. Оққўрғон — 2	1,5	6,0	0,67
13. С — 4727	2,0	8,0	0,50
14. С — 6524	1,5	6,0	0,67
15. С — 9070	2,0	8,0	0,50
16. С — 6530	2,0	8,0	0,50
17. Тошкент — 6	1,0	4,0	1,0
18. Хоразм — 126	1,5	6,0	0,67
19. Юлдуз	2,0	8,0	0,50
20. 175 — Ф	1,5	6,0	0,67
21. Шароф — 75	1,0	4,0	1,0

Ҳар бир ғўза нави шохланиш типига мос равишда турли узун — ликдаги ҳосил шохлари бўғинига эға бўлади. Айни шу бўғин — ларнинг узун ёки қисқалиғи ғўза ўсимлигининг ихчамлиғи ёки тарқақайлаб ўсишини белгилайди. Демак ҳосил шохлари бўғин узунлиғи қанчалик қисқа бўлса, ўсимлик ихчам бўлиб, ҳосилни йи — гиб олишға қулайликлар туғдиради. Шунинг учун ҳам энг кичик шохланиш типига эға бўлган ғўза нави бошқа навларға нисбатан иқтисодий жиҳатдан устунликка эға бўлади. Бундай устунлик "Ан — 402", "Ан — Ўзбекистон — 4", "Тошкент — 6" навлариға хослигини ҳи — соб — китоблар кўрсатмоқда.

Ғўза селекцион навларининг биологик хусусиятлари бўйича кўрсаткичлари тизими.

Ғўза навларининг биологик хусусиятлари бўйича иқтисодий ба — ҳолаш кўрсаткичлари тизими бир қанча кўрсаткичларни ўз ичига олади. Хусусан:

Ғўза навларининг ўсиб ривожланиш даври давомийлиғи ва ҳо — сиддорлиғи кўрсаткичлари бўйича баҳолаш коэффициентларини ҳисоблашда қуйидагича ёндашилди (4.4.7 — жадвал).

4.4.7—жадвал. Ғўза навларининг ўсиб ривожланиш даври ва ҳосилдорлиғи бўйича баҳолаш коэффициентиди.

Ғўза навлари	Навнинг ўсиш даври (кун)	Навнинг ўсиш даври бўйича коэфф ициен.	Навнинг ҳосилдор лик салоҳият и (ц.га)	Навнинг ҳақиқий ҳосилдор лиғи (ц.га)	Уртача арифмет ҳосилдор лик салоҳият и (ц.га)	Арифмет ик уртача ҳосилдор лиғи (ц.га)	Ҳосилдорлик бўйича умумла шган коэф.
		(b : 114)			(d + e) : 2	(Σk : 21)	(k : m)
a	b	c	d	e	k	m	n
1. Ан.Боёв. 2	116,0	0,98	39,7	23,1	31,4	31,8	0,99
2. Ан — 402	126,0	0,90	37,5	22,5	30,0	31,8	0,94
3. Ан.Ўзб. -4	117,0	0,97	37,0	23,4	30,2	31,8	0,95
4. Армуғон	119,0	0,96	36,4	30,0	33,2	31,8	1,04
5. Бухоро — 6	123,0	0,93	41,6	29,0	35,3	31,8	1,11
6. Мехр	115,0	0,99	35,1	22,8	28,9	31,8	0,91
7. Наманган.77	120,0	0,95	38,5	25,6	32,1	31,8	1,01
8. Гулбаҳор	116,0	0,98	40,2	23,8	32,0	31,8	1,01
9. Омад	116,0	0,98	38,9	26,5	32,7	31,8	1,03
10. Оқдарё — 5	118,0	0,97	41,6	24,8	33,2	31,8	1,04
11. Оқдарё — 6	122,0	0,93	41,3	28,1	34,7	31,8	1,09
12. Оққўрғон.2	116,0	0,98	38,9	32,1	35,5	31,8	1,12
13. С — 4727	118,0	0,97	36,4	20,3	28,4	31,8	0,89
14. С — 6524	129,0	0,88	35,5	25,3	30,4	31,8	0,95
15. С — 9070	119,0	0,96	41,9	22,4	32,2	31,8	1,01
16. С — 6530	122,0	0,93	38,3	25,6	31,9	31,8	1,00
17. Тошкент.6	114,0	1,00	35,4	24,8	30,1	31,8	0,95
18. Хоразм.126	119,0	0,93	40,8	24,4	32,6	31,8	1,02
19. Юлдуз	117,0	0,97	38,4	24,9	31,7	31,8	0,99
20. 175 — Ф	121,0	0,94	39,6	22,4	31,0	31,8	0,97
21. Шароф — 75	118,0	0,97	35,2	26,4	30,8	31,8	0,97
Жами	x	x	x	x	668,3	x	x

Навлар вегетация даври аниқланиб, у ҳисоб — китоблар асо — сини ташкил этди. Бунда энг кам вегетация давриға эға бўлган ғўза нави бошқа навларға нисбатан устунликка эға. Ҳозир экиб ўстириляётган ўрта толали навларнинг деярли барчаси тезпишар навлар эканлиғи боис вегетация даври бўйича фарқ жуда кам.

Навлар ҳосилдорлиғи бўйича баҳолаш коэффициентларини ҳи — соблашда, навнинг ҳосилдорлик салоҳияти ва амалда эришилган ҳосилдорлиғи арифметик ўртачаси ҳисоблаб топилади ва у нав — нинг ҳосилдорлик кўрсаткичининг асосини ташкил этди. Мазкур кўрсаткич бўйича олинган натижалар "Оққўрғон — 2", "Оқдарё —

5", "Оқдарё-6", "Омад", "Армуғон" гўза навларининг бир қатор устуликларга эга эканлигини кўрсатмоқда.

Гўза навларининг касаллик ва зараркунадаларга чидамлилиги бўйича баҳолаш кўрсаткичи, гўза учун энг ҳавфли бўлган, вилт билан зарарланиш даражасига асосланган ҳолда ҳисобланди.

Ушбу кўрсаткич бўйича навлар ичида "Ан-Ўзбекистон-4", "Гулбаҳор" ва "Хоразм-126" гўза навлари энг юқори кўрсаткичга эга. Яъни мазкур навлар вилтга умуман чидамлилиги бунга асос бўлди. Шунингдек "Бухоро-6" гўза навининг энг кам зарарланиш даражаси (5,4%) бошқа навларга мезон сифатида қабул қилинди. Вилтга чидамсиз навлар ҳисобланган "Ан-402", "Армуғон" каби навларни вилт билан зарарланмаган майдонларда экиш тавсия этилади (4.4.8—жадвал).

4.4.8—жадвал. Гўза навларининг касаллик ва зараркунадаларга чидамлилиги бўйича баҳолаш коэффициенти.

Гўза навлари	Вилт билан зарарланиш даражаси (%)	Навнинг касалликка чидамлилиги коэфф. (5,4 : b)	Навнинг вегетация даври коэфф.	Касаллик ва зараркунадаларга чидамлиги коэфф. (c + d)
a	b	c	d	e
1. Ан. Боёв. 2	117,7	0,31	0,98	1,29
2. Ан-402	55,0	0,10	0,90	1,00
3. Ан. Ўзбек. -4	0,00	1,00	0,97	1,97
4. Армуғон	40,0	0,13	0,96	1,09
5. Бухоро-6	5,4	1,00	0,93	1,93
6. Мехр	9,0	0,60	0,99	1,59
7. Наманган 77	26,9	0,20	0,95	1,15
8. Гулбаҳор	0,00	1,00	0,98	1,98
9. Омад	17,2	0,31	0,98	1,29
10. Оқдарё-5	9,0	0,60	0,97	1,57
11. Оқдарё-6	17,9	0,30	0,93	1,23
12. Оққўрғон.2	23,0	0,23	0,98	1,21
13. С-4727	8,8	0,61	0,97	1,58
14. С-6524	31,3	0,17	0,88	1,05
15. С-9070	13,0	0,41	0,96	1,37
16. С-6530	25,5	0,21	0,93	1,14
17. Тошкент-6	30,9	0,17	1,00	1,17
18. Хоразм 126	0,00	1,00	0,93	1,93
19. Юлдуз	7,1	0,76	0,97	1,73
20. 175-Ф	19,2	0,28	0,94	1,22
21. Шароф-75	40,0	0,13	0,97	1,10

Гўза навларининг зараркунадаларга чидамлилиги бўйича иккинчи баҳолаш кўрсаткичларини ҳисоблашда навларининг касалликка чидамлилиги ва вегетация даври давомийлиги кўрсаткичи

лари асос сифатида қабул қилинди. Бунда навларнинг касаллик ва зараркунадаларга чидамлилиги коэффициентини 1,00 дан 1,98 гача бўлган оралиқни ташкил этмоқда. Мазкур кўрсаткич бўйича энг юқори миқдор "Ан-Ўзбекистон-4", "Гулбаҳор", "Хоразм 126", "Бу-хоро-6", "Оқдарё-5" гўза навларида кузатилади. Энг паст кўрсаткичга эса "Ан-402", "С-6524", "Шароф-75" гўза навлари эга бўлган. Гўза селекцион навларини технологик талабларга жавоб бериши бўйича баҳолаш кўрсаткичларини ҳисоблашда, пахта толасининг саноат талабига жавоб бериши борасидаги сифат кўрсаткичлари асос сифатида қабул қилинган.

Гўза навларини тола чиқиши салмоғи, кўсақдаги пахта ва чигит оғирлиги бўйича баҳолаш кўрсаткичларини ҳисоблашда навлар толасининг давлат нав синаш участкаларида аниқланган технологик кўрсаткичлар асос бўлди (4.4.9—жадвал).

4.4.9—жадвал. Гўза навларини тола чиқиши салмоғи, кўсақдаги пахта ва чигит вазни бўйича баҳолаш коэффициентлари

Гўза навлари	1000 донга чигит оғирлиги (гр)	Навнинг чигит оғирлиги бўйича коэфф. (b : 133,5)	Навнинг тола чиқиши салмоғи %	Навнинг тола чиқиши бўйича коэфф. (d : 38,5)	Навнинг кўсақдаги пахта вазни (гр)	Кўсақдаги пахта вазни бўйича коэфф. (k : 6,6)
a	b	c	d	e	k	m
1. Ан. Боёв. 2	120,0	0,90	35,1	0,91	5,5	0,83
2. Ан-402	120,0	0,90	35,4	0,92	5,3	0,80
3. Ан. Ўзб. -4	120,0	0,90	37,4	0,97	6,0	0,91
4. Армуғон	121,5	0,97	36,4	0,94	5,0	0,76
5. Бухоро-6	125,0	0,94	35,9	0,93	6,6	1,00
6. Мехр	116,0	0,87	36,5	0,97	5,4	0,82
7. Наман. 77	105,0	0,79	38,5	1,00	5,4	0,82
8. Гулбаҳор	118,0	0,88	36,5	0,95	5,5	0,83
9. Омад	133,5	1,00	35,7	0,93	5,5	0,83
10. Оқдарё-5	121,0	0,91	35,4	0,92	6,1	0,92
11. Оқдарё-6	121,0	0,91	36,0	0,93	5,5	0,83
12. Оққўрғон.2	118,0	0,88	36,3	0,94	5,5	0,83
13. С-4727	120,0	0,90	36,5	0,95	5,4	0,82
14. С-6524	120,0	0,91	35,2	0,91	5,2	0,79
15. С-9070	119,0	0,89	35,7	0,93	6,1	0,92
16. С-6530	118,0	0,88	35,8	0,93	5,6	0,85
17. Тошкент.6	115,0	0,86	35,9	0,93	5,2	0,79
18. Хоразм.126	100,0	0,75	37,0	0,96	5,2	0,79
19. Юлдуз	110,0	0,82	37,6	0,98	5,0	0,76
20. 175-Ф	117,0	0,88	36,2	0,94	5,6	0,85
21. Шароф.75	99,0	0,74	36,4	0,95	5,3	0,80

Ѓўза селекцион навларининг иқтисодий жиҳатдан тавсифи бўйича баҳолаш кўрсаткичларини аниқлаш қуйидагича амалга оширилди. Ҳисоб – китоб икки босқичда бўлиб, биринчи бос – қичда ғўза навлари толаси сифат кўрсаткичларини баҳолаш тизими ва иккинчи босқичда толага ички ва ташқи бозордаги баҳолар нисбати, толанинг сифатидан келиб чиққан ҳолда баҳоланади.

Ѓўза навлари толаси сифат кўрсаткичлари бўйича коэффициентини ҳисоблашда, ғўза навлари толаси саноат типи, тола микронейр кўрсаткичи, тола шпатель узунлиги, толанинг нисбий узилиш кучи каби кўрсаткичлар асосида, ҳар бир навга иқтисодий жиҳатдан баҳо бериш коэффициентлари ҳисоблаб топилди. Бунда ҳар бир навнинг толасининг алоҳида сифат кўрсаткичлари бўйича ҳам ва шунингдек, умумий тола сифат кўрсаткичлари бўйича умумлашган кўрсаткич бўйича ҳам баҳолаш имконини берувчи ҳисоб – китоблар амалга оширилди (4.4.10 – жадвал).

4.4.10 – жадвал. Ѓўза навлари толаси сифат кўрсаткичлари бўйича баҳолаш коэффициентлари

Ѓўза навлари	Тола саноат тип	Тола тип бўйича коэф	Толаси микронейр кўрсаткичи	Тола микронейр коэф.	Тола шпатель узунлиги (мм)	Тола шпатель узунлиги коэф	Тола нисбий узилиш кучи	Тола нисбий узилиш кучи коэф.	Умумлашган сифат коэф.
		(a : b)		(4,3 : d)		(k : 35,5)		(n : 30,0)	(e + m + o)
a	b	c	d	e	k	m	n	o	p
1. Ан. Боёв. 2	V	0,80	4,7	0,91	32,5	0,92	29,0	0,94	3,57
2. Ан. – 402	VI	0,67	4,6	0,93	33,0	0,93	24,2	0,79	3,32
3. Ан. Ўзб. -4	V	0,80	4,6	0,93	31,5	0,89	29,2	0,95	3,57
4. Армутоп	V	0,80	4,8	0,89	32,8	0,92	29,6	0,96	3,57
5. Бухоро – 6	V	0,80	4,4	0,98	34,0	0,96	28,8	0,94	3,68
6. Мехр	V	0,80	4,7	0,91	32,2	0,91	25,8	0,84	3,46
Наман. 77	V	0,80	4,3	1,00	32,5	0,92	28,6	0,93	3,65
8. Гулбаҳор	V	0,80	4,8	0,89	35,3	0,99	24,4	0,79	3,47
9. Омад	V	0,80	4,6	0,93	35,2	0,99	29,3	0,95	3,67
10. Оқдарё – 5	V	0,80	4,7	0,91	31,7	0,89	28,4	0,92	3,52
11. Оқдарё – 6	V	0,80	4,3	1,00	34,5	0,97	27,9	0,91	3,68
12. Оққўр. 2	V	0,80	4,3	1,00	35,5	1,00	29,2	0,95	3,75
13. С – 4727	V	0,80	4,7	0,91	33,2	0,94	28,6	0,93	3,58
14. С – 6524	IV	1,00	4,5	0,96	33,3	0,94	30,8	1,00	3,90
15. С – 9070	V	0,80	4,6	0,93	33,6	0,95	29,2	0,95	3,63
16. С – 6530	IV	1,00	4,5	0,96	35,2	0,99	30,8	1,00	3,95
17. Тошк. – 6	V	0,80	4,6	0,93	35,0	0,98	28,7	0,93	3,64
18. Хораз 126	V	0,80	4,6	0,93	33,2	0,94	28,1	0,91	3,58
19. Юлдуз	V	0,80	4,5	0,96	32,5	0,92	27,7	0,90	3,58
20. 175 – Ф	IV	1,00	4,5	0,96	34,5	0,97	28,0	0,91	3,84
21. Шароф. 75	V	0,80	4,5	0,96	33,2	0,94	25,9	0,84	3,54

Мазкур умумлашган кўрсаткич бўйича ғўза навлари баҳолаш кўрсаткичлари 3,32 – 3,95 оралиқда ўзгармоқда. Тола сифати бўй – ича ички ва ташқи бозордаги баҳолари ўзгаришига боғлиқ ра – вишда, бозор талабига жавоб бериши коэффициентини ҳисоблашда, ички бозорда пахта хом ашёси учун белгиланган ўртача баҳо асос бўлди. Бунда, хом ашёнинг ўртача баҳоси (1Y тип биринчи сорт, биринчи класс пахта хом ашёси баҳоси) нав тахта толасининг мик – ронейр кўрсаткичи асосида тўғрилланган ҳолда, ўртача тола чиқиш салмоғи бўйича бир тонна пахта толасига ички бозордаги баҳо аниқ – ланди. Бу 370,7 минг сўмдан 390,0 минг сўмгача оралиқда ўзгарган.

Ташқи бозордаги баҳо 2002 йил августдаги ўртача бир тонна тола баҳоси асосида (ўртача 1200 \$, 1 \$ = 750 сўм) ҳисоб – китоб қилинди ва бунда навлар толасининг ташқи бозордаги ўртача ба – ҳоси 1164 \$ – 1272 \$ гача ўзгарган (4.4.11 – жадвал).

4.4.11 – жадвал. Тола сифати бўйича бозордаги баҳо ўзгаришига боғлиқ ҳолда, навнинг бозор талабига мослиги коэффициенти

(1\$=750 сўм)

Ѓўза навлари	Ички бозорда 1 т. тола баҳоси (\$)	Ташқи бозорда 1 т. тола баҳоси (\$)	Ички бозордаги нарх ўзгариш индекси	Ташқи бозордаги нарх ўзгариш индекси	Толанинг ички бозор талабига мослиги коэфф.	Толанинг ташқи бозорга мослиги коэфф.
		08.2002 й	(b : b max)	(c : c max)	(d x сиф.к)	(e x сиф.к.)
a	b	c	d	e	k	m
1. Ан. Боёв. 2	386.1	1164	0,99	0,92	3,53	3,28
2. Ан. – 402	386.1	1188	0,99	0,93	3,29	3,09
3. Ан. Ўзб. -4	386.1	1188	0,99	0,93	3,53	3,32
4. Армутоп	386.1	1140	0,99	0,90	3,53	3,21
5. Бухоро – 6	390.0	1243	0,99	0,98	3,64	3,61
6. Мехр	386.1	1164	0,99	0,92	3,18	3,18
7. Наманган. 7	390.0	1272	1,00	1,00	3,65	3,65
8. Гулбаҳор	386.1	1140	0,99	0,90	3,12	3,12
9. Омад	386.1	1188	0,99	0,93	3,63	3,41
10. Оқдарё – 5	386.1	1164	0,99	0,92	0,48	3,24
11. Оқдарё – 6	386.1	1272	0,99	1,00	3,64	3,68
12. Оққўр. 2	386.1	1272	0,99	1,00	3,71	3,75
13. С – 4727	386.1	1164	0,99	0,92	3,54	3,29
14. С – 6524	386.1	1212	0,99	0,95	3,86	3,71
15. С – 9070	370.7	1188	0,95	0,93	3,45	3,42
16. С – 6530	386.1	1212	0,99	0,95	3,91	3,75
17. Тошк. – 6	386.1	1188	0,99	0,93	3,60	3,39
18. Хораз 126	386.1	1188	0,99	0,93	3,54	3,33
19. Юлдуз	386.1	1212	0,99	0,95	3,54	3,40
20. 175 – Ф	386.1	1212	0,99	0,95	3,80	3,65
21. Шароф. 75	386.1	1212	0,99	0,95	3,50	3,36
Ўртача	386.1	1200	x	x	x	x

Ўёза навлари толасининг ташқи бозор талабига жавоб бериши катта аҳамиятга эга. Чунки ички бозор талаби кўп ҳолларда эс – кирган технология ва техник ускуналар билан жиҳозланган саноат корхоналари талаблари асосида шаклланмоқда. Навлар толасининг ички бозор талабига жавоб бериши коэффициенти 3,12 – 3,91 ора – ликда, ташқи бозор талабига жавоб бериши коэффициенти эса 3,09 – 3,75 ораликда ўзгармоқда.

Алоҳида—алоҳида ҳисоблаб топилган ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигини баҳолаш кўрсаткичлари, умумлашган ҳолда 4.4.12—жадвалда ўз аксини топган.

Республика пахта далаларида экиш учун рухсат этилган (дав – лат рўйхатидан ўтган) 21 та ўрта толали пахта навлари, жами 19 та кўрсаткич асосида, ягона тизимга келтиришга имкон берувчи усуллар ёрдамида баҳоланди. Ушбу кўрсаткичларнинг ҳар бир ғўза навига иқтисодий баҳо берувчи ягона кўрсаткич ҳисобланади.

Муаллиф томонидан тавсия этилган услуб асосида ҳисоблаб топилган ғўза навларининг иқтисодий баҳоловчи кўрсаткичлари йиғиндиси бўйича биринчи олтига ўринни, "Бухоро-6", "Оққўргон-2", "Ан-Ўзбекистон-4", "175-Ф", "Хоразм-126", "Гулбаҳор" ғўза навлари эгаллайди.

Иқтисодий кўрсаткичлари бўйича ғўза навларининг деярли бир — бирига яқин кўрсаткичларга эгаллиги, навларнинг иқтисодий салоҳияти жиҳатидан катта имкониятларга эгаллигини бидадиради ва кўрсаткичлар ўртасидаги фарқ кўпи билан 15 фоизга тенг. Ғўза селекцион навларининг мазкур иқтисодий баҳолаш кўрсаткичлар мутлоқ микдор бўлиб ҳисоблансада, аини вақтда ҳар бир ғўза навининг ўзаро қиёсий баҳосини ҳам ўзида ифода этади.

Мазкур иқтисодий баҳолаш кўрсаткичлари, ғўза навларини республика ҳудудлари бўйича жойлаштиришда дастлабки баҳолаш мезони ва асос сифатида хизмат қилади ва шу жиҳатдан амалий аҳамиятга эга. Шунингдек, илмий тадқиқотлар ва бошқа мақсадларда ҳам фойдаланилиши мумкин.

4.4.12-жадвал. Республикада экишга рухсат этилган ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигига баҳо бериш кўрсаткичлари.

[illegible]

ХУЛОСАЛАР

Қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳот — лар, ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини оширишни кўзда тутиб, бу эса — ишлаб чиқарилган маҳсулот бозор талабига жавоб бериши лозимлиги; ишлаб чиқарувчи маҳсулот сотиш — бидан фойда олиши лозимлиги; маҳсулотни сотишдан тушган тушум энг камида ишлаб чиқарувчига оддий такрор ишлаб чиқаришни таъминлаш имконини бериши лозимлиги; маҳсулот ишлаб чиқарувчи фаолияти жараёнида, бошқа ишлаб чиқарувчилар манфаатларига, шунингдек жамият манфаатларига зид фаолият юритмаслиги лозимлиги; ишлаб чиқариш хўжаликнинг мавжуд табиий — иқлим шароитлари, ресурс таъминотини ҳисобга олишни талаб этади.

1. Ғўза навларини жойлаштириш ҳудудлар шароитини ҳисобга олган ҳолда, ер майдони ҳисобидан энг кўп фойда олишни кўзда тутиши лозим. Шу боис, ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигини баҳолаш зарурати қуйидагилар билан изоҳланади;

— бозор муносабатлари ғўза навларини парваришда, юқори иқтисодий самарадорликка эришиш мумкинлигига ҳисоб — китоблар асосида ишонч ҳосил қилишни тақозо этади. Бунда ҳар бир ғўза нави илмий асосли иқтисодий кўрсаткичларига эга бўлиши лозим;

— маъмурий буйруқбозлик тизими даврида фойда олиш масаласи "капиталистик жамиятнинг асосий иқтисодий қонуни" ва коммунистик мафкурага зид назария сифатида талқин қилиниши, пахтачилик тармоғини иқтисодий жиҳатдан комплекс баҳолаш босқисидан илмий услубий ишланмалар яратилишига тўсиқ бўлиб, ҳозирда назария ва амалиётда ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигини баҳолашда илмий — услубий тавсиялар етишмайди;

— оқилона жойлаштириш ғўза навининг иқтисодий имконияти ва уни нисбий таққослаш учун иқтисодий кўрсаткичлар тизими яратилишини талаб қилади. Ҳозирда ғўза селекцион навлари бир қатор кўрсаткичлари бўйича ва кўпроқ субъектив омиллар таъсири остида жойлаштирилмоқда;

— ғўза навларини жойлаштиришни компьютер дастурлари асосида амалга ошириш, тармоқ ривожига катта аниқлик яратади. Аммо, компьютер дастурлари яратиш учун ҳар бир ғўза нави кўплаб кўрсаткичлар бўйича иқтисодий баҳоловчи рақамларга эга бўлиш лозим. Бу эса навлар иқтисодий самарадорлигини баҳолаш услублари яратилиши заруратини тугдиради;

— пахтачиликда нав алмаштириш ва соҳани ривожлантириш сиёсатини белгилаш энг аввало ҳар бир навининг иқтисодий имкониятлари даражасини (мутлоқ кўрсаткич) ёки ҳудудлар шароитларига мослиги (нисбий кўрсаткич) даражасини билишни тақозо этади. Бунда ягона услубий асосга эга бўлган баҳолаш тизими асосида навлар баҳолалиши лозим;

— ишлаб чиқариш натижаси маҳсулотга бўлган бозор талаби

миқдори ўзгаришига боғлиқлиги, деҳқондан ишлаб чиқаришга бозор конъюнктураси ўзгаришига мос ўзгартириш киритишни талаб этади. Бунда ғўза нави толаси сифати бозор талаби нуқтаи назаридан баҳолалиши лозим;

— пахта — галла алмашлаб экиш тизимида, қулай муддатда кузги галла экиш ва кейинги йил ҳосилига замин тугдириш эртапишар ғўза навларини жойлаштиришни тақозо этади. Аммо, эртапишар нав тола кўрсаткичлари бозор талабига жавоб бермаслиги мумкин ва бу ғўза нави иқтисодий жиҳатдан баҳолалишини тақозо этади;

— ғўза навларини иқтисодий жиҳатдан баҳолаш зарурати, турли иқтисодий йўналишдаги илмий тадқиқотлар олиб бориш; ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш тадбирларини ишлаб чиқиш; янги агротехник усуллар иқтисодий самарадорлигини аниқлаш ва бошқа шу каби вазиятлар натижасида пайдо бўлмоқда.

2. Республикада маҳсулотлар экспорти таркибидан машина ва ускуналар, тайёр маҳсулотлар салмоғининг ортишига қарамасдан ҳамон пахта толаси экспорти салмоқли ўринни эгаллаб, 1996 йилда жами экспортнинг 38,1 фоизини, 2001 йилда эса 33 фоизини ташкил этган. Аммо республикада ўртача пахта ҳосилдорлиги (800 — 850 кг тола) ривожланган давлатлар ҳосилдорлигидан (1500 — 1700 кг.) кўрсаткичларига нисбатан пастлигича қолмоқда. Ҳозирда ишлаб чиқарилган пахтанинг 76 — 78 фоизи экспорт қилиниб, ушбу вазият яқин келажакда ҳам сақланади. Чунки тайёр маҳсулот экспорт қилиш, толага нисбатан 8 — 10 маротаба фойдали бўлсада, ушбу жараёни йўлга қўйиш вақт, маблағ ва тажрибалар талаб этади.

3. Режали иқтисодиёт даврида ғўза навларини жойлаштиришда асосан унинг тезпишарлик ва ҳосилдорлиги каби кўрсаткичларига эътибор берилган. Бозор шароитида эса, навлар микро ва макроиқтисодий кўламдаги пахтачилик тармоғи фойдаси билан баҳолалиши лозим. Бунда ғўза навлари иқтисодий самарадорлигига таъсир этувчи омилларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин;

Ташкилий — иқтисодий омилларга, бозорда толага шакланган ўртача нарх ўзгариши; тармоқнинг моддий техник таъминоти; тармоққа зарур ресурслар нархи; қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ хўжалиги учун зарур саноат маҳсулотлари нархлари ўсиш суръатлари нисбати, агротехника қоидаларига риоя этиш даражаси; деҳқоннинг иқтисодий эркинлиги даражаси; сервис хизматлари кўрсатиш тизимида рақобат муҳитининг мавжудлиги ва бошқалар.

Табиий — иқлим ва ғўза навлари биологик хусусиятлари билан боғлиқ омилларга, экин майдонлари мелиоратив ҳолати; тупроқ унумдорлиги, сув таъминоти; ўртача самарали ҳарорат миқдори; ғўза навларининг касаллик ва зараркунандаларга чидамлилиги; навлар ҳосилдорлик имконияти; тола чиқиши ва тола сифати; навларнинг тезпишарлик хусусияти; тола сифатининг бозор талабларига жавоб бериши ва бошқалар.

4. Ғўза навларини баҳолашда экин майдонидан энг кўп фойда олиш ҳисобидан ёндашиб, кўрсаткичларни, пахтачилик иқти-

содига таъсир этиш даражаси бўйича қуйидагича таснифлаш мумкин:

- ♦ Ғўза навларининг табиий иқлим шароитларига талаби бўйича;
- ♦ Ғўза навларининг агротехника тадбирларига талаби бўйича;
- ♦ Ғўза навларининг биологик хусусиятлари бўйича;
- ♦ Ғўза навларининг технологик талабларга жавоб бериши бўйича (тола сифати ва чигит ёғлилиги даражаси бўйича);
- ♦ Ғўза навларининг иқтисодий жиҳатдан тавсия бўйича.

Ғўза селекцион навларини иқтисодий баҳолаш кўрсаткичлари тизимини таснифлашда услубий жиҳатдан қуйидагича ёндашилди;

а) Ғўза навларини парваришладан олинган пировард маҳсулотлар ҳажми ва сифат кўрсаткичларига таъсир этувчи асосий омиллар, келиб чиқиши ва уларни пайдо қилувчи манбалар нуқтаи назаридан алоҳида гуруҳларга бирлаштирилди;

б) Ғўза навларини парваришладан олинган пировард молиявий натижа шаклланишига таъсир этувчи асосий омиллар таъсир қилиш механизмидаги фарқлар бўйича гуруҳларга бирлаштирилди.

Гуруҳ таркибига юқоридаги икки мезон бўйича бир-бирига яқин кўрсаткичлар жамланиб, улар кўплаб иқтисодий, ҳўжалик, биологик, техник, нисбий ва мутлоқ кўрсаткичларда ифодаланган.

Ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигига баҳо бериш кўрсаткичлари турли ўлчов бирликларда (даража, центнер, фоиз, мм, грамм, сўм) ўлчаниши, ушбу кўрсаткичлар бўйича алоҳида навга ягона мезон асосида комплекс баҳо беришни чеклайди. Шу боис, кўрсаткичларни ягона бирликка келтириб, таққослаш имкониятини яратиш ва ҳар бир кўрсаткични ҳисоблаш услубини ишлаб чиқиш заруратини пайдо қилади.

Танланган кўрсаткичлар гуруҳи ва гуруҳга кирувчи иқтисодий кўрсаткичлар, муаллиф фикрича, ғўза навлари иқтисодий самарадорлигига энг кўп таъсир кўрсатади ва навлар ўртасида катта фарқларга эга. Шу боис, асосий кўрсаткичлар сифатида ажратиб олинган бўлсада, алоҳида шароитларда ўзгариши мумкин.

5. Ғўза селекцион навларини табиий иқлим шароитларига талаби бўйича баҳолашда қуйидаги кўрсаткичларни ҳал қилувчи аҳамиятга эга, деб қабул қилиш мақсадга мувофиқ:

а) Ғўза селекцион навининг тупроқ физиологик, агрокимёвий таркибига талаби;

б) Ғўза селекцион навининг тупроқ шўрланиш даражасига чамалилиги;

в) Ғўза селекцион навининг сув таъминоти даражасига талаби;

г) Ғўза селекцион навининг самарали ҳарорат миқдорида талаби.

7. Ғўза селекцион навларини агротехника тадбирларни амалга ошириш сифат ва муддатларига талаби бўйича баҳолашда қуйидаги кўрсаткичлар аниқланиши мақсадга мувофиқ:

а) Ғўза селекцион навининг озиклантириш меъёри ва муддатига талаби;

б) Ғўза селекцион навининг ўсимлик учини чиллиш муддати ва сифатига талаби;

в) Ғўза селекцион навининг дефоляция ўтказиш муддатига талаби;

г) Ғўза селекцион навининг ҳосилни йиғиш усуллари талаби.

8. Ғўза навларини биологик хусусиятлари бўйича баҳолашда қуйидаги кўрсаткичлар ҳисобга олиниши тавсия этилади:

а) Ғўза навларининг ўсиб ривожланиши даври давомийлиги;

б) Ғўза селекцион навларининг ҳосилдорлиги;

в) Ғўза селекцион навининг касаллик ва зараркунадаларга чамалилиги кўрсаткичи.

9. Ғўза селекцион навларини технологик талабларга жавоб бериши бўйича баҳолашда қуйидаги асосий кўрсаткичларни аниқлаш тавсия этилади:

а) Ғўза селекцион навларининг пахтадан тола чиқиши салмоғи;

б) Ғўза селекцион навлари толаси сифат кўрсаткичлари.

Аммо навга тола сифати бўйича баҳо беришда аниқ ёндашувларга таяниш зарур. Масалан, толанинг ранги ёки саноат типини техник жиҳатдан аҳамиятли ва бозор нархлари шаклланишида муҳимлиги, иқтисодий жиҳатдан баҳолаш мезонидир. Шу сабабли ушбу кўрсаткичларни такрорий ҳисобга олмаслик мақсадида технологик жиҳатдан тола сифатини баҳолашда аҳамиятли бўлган қуйидаги кўрсаткичларни иқтисодий жиҳатдан баҳолашда ҳисобга олиш тавсия этилади; тола саноат типини; ранги; микронейр кўрсаткичи; солиштирама узилиш кучи; тола узунлиги.

Тола сифатининг иқтисодий жиҳати — бозорда истеъмолчининг талабини қондириш имкониятига эга бўлган истеъмол қийматини ташкил этади ва у маҳсулотнинг баҳосини белгилайди.

в) Ғўза селекцион навлари чигити вазни ва ёғлилиги даражаси. пахта ёғининг озиқ — овқат маҳсулоти сифатидаги аҳамияти билан ва ғўза навининг чигит вазни, ёғлилиги даражаси бўйича фарқларга эгаллиги билан изоҳланади.

г) Ғўза селекцион навларини кўсақдаги пахта вазни; ғўза навлари кўсақ оғирлигидаги фарқлар, навларда ҳосилдорлик ва кўсақдаги пахта вазни ўртасидаги боғлиқлик ҳар доим ҳам тўғри нисбатга эга эмаслиги билан изоҳланади.

10. Ҳозирда юқори макроиқтисодий даромад олишни мақсад қилган ҳолда, ғўза навига иқтисодий баҳо бериш ягона тизим сифатида ўрганилмаган ва бу борада услубий тавсиялар етишмайди.

Бу эса ғўза навларига баҳо беришда пахта маҳсулотларини ички ва ташқи бозорларда камроқ харажатлар эвазига максимал баҳоларда сотиш нуқтаи назардан баҳолашни тақозо этади. Бунда қуйидаги кўрсаткичларни аниқлаш тавсия этилади:

а) Пахта толасига ташқи бозордаги талаб ва тақлиф даражаси; бозордаги талаб даражаси, деҳқонни қўшимча маблағлар ҳисобига маҳсулотни кўпайтиришга ёки ортқича сарфларни камай — тириш учун ишлаб чиқаришнинг серҳаражат тармоқларидан воз

кечиб, маҳсулот ҳажмини камайтиришга мажбур этиши ва мав — жуд ихтисослашувни ўзгартиришга ундаши билан изоҳланади.

б) *Пахта толасига ички бозордаги баҳолар даражаси ва унинг ташқи бозор баҳосига нисбати*; ушбу кўрсаткич пахта толасига ташқи ва ички бозордаги баҳолар шаклланиши, ўзгариши даражаси тўғрисида ахборотга эга бўлиш мақсадига аниқланади.

в) *Ташқи ва ички бозорнинг пахта толаси сифатига талаби*: тола сифати пахта толасига бўлган талаб ва баҳо шаклланишида катта аҳамиятга эга ва ғўза навлари иқтисодий самарадорлигини белгилайди. Шу жиҳатдан ҳам ушбу кўрсаткичлар ғўза навларига иқтисодий баҳо беришда аниқланиши лозим.

г) *Тола сифат кўрсаткичларига боғлиқ равишда ички ва ташқи бозор баҳолари ўзгариши*: ғўза навларига иқтисодий жиҳатдан қийсий баҳо бериледи ва бу жараён тола сифатига боғлиқ равишда бозордаги баҳолар ўзгариши асосида амалга оширилади.

11. Тадқиқотлар натижасида ғўза селекцион навларини табиий иқлим шароитларига талаби бўйича баҳолаш кўрсаткичлари тизими доирасига кирувчи кўрсаткичларни ҳисоблаш бўйича услубий тавсиялар ишлаб чиқилди. Хусусан:

♦ *Ғўза селекцион навларини тупроқ физиологик, агрокимёвий таркибига талаби бўйича баҳолаш услуби*.

Ғўза навларини тупроқ физиологик, кимёвий таркибига талаби бўйича баҳолаш услубини ишлаб чиқишда;

♦ табиий омиллар, табиий қонуниятлар асосида шаклланувчи, барқарор, эволюцион тарзда ўзгарувчи омиллардир. Ушбу омиллар ер шари ва коинотнинг гравитацион кучлари, планеталар ҳаракати асосида ўзгарувчи физико — кимёвий, астрономик, биокимёвий фаол кучлар таъсирида бўлиши сабабли, ғўза навлари хусусиятлари шаклланишида ҳам асосий ўрин тутеди. Ушбу абстракт хулосадан келиб чиқиб, нав яратилган ҳудуд табиий омилларига, ғўза нави "максимал даражада мослашган" деган хулоса пайдо бўлади. Аммо бу ғўза навлари биологик хусусиятлари шаклланишидаги бошқа омиллар таъсири эътиборга олинмаган ҳолда ўринлидир. Чунки навга табиий омиллар билан биргаликда, оналик ва оталик навлари генетик хусусиятлари ҳам мерос бўлиб ўтади.

Нав яратилган ва нав жойлаштирилиши кўзда тутилаётган ҳудудлар бўйича тупроқ физиологик ва агрокимёвий таркиби қуйидаги учта гуруҳ кўрсаткичлари бўйича аниқланади:

♦ тупроқнинг агрокимёвий таркиби — тупроқдаги чиринди миқдори, озик элементларнинг ҳаракатчан миқдори;

♦ тупроқнинг агрофизик таркиби — тупроқ зичлиги, ғоваклиги, нам сақлаш қобилияти;

♦ тупроқнинг биохимик таркиби — микроорганизмлар сони, ферментлар фаолиги, азот ўзлаштириш жараёни фаолиги кўрсаткичлари. Улар тупроқ унумдорлигини ўзида акс эттиради.

Нав яратилган ҳудуд тупроқ таркиби кўрсаткичига нисбатан, бошқа ҳудуд тупроқининг мос кўрсаткичлари коэффициентларда

аниқланади. Бу коэффициентлар ғўзанинг тегишли навлари ва ҳудудлар учун белгиланиб, бошқа ҳудуд тупроқ унумдорлиги фарқларига боғлиқ равишда ўзгаради.

Мазкур кўрсаткич ғўза навини тупроқ таркибини ҳисобга олган ҳолда, ҳудудга экиш учун мос келиши ёки мос келмаслиги бўйича баҳолашга имкон беради.

12. Пахта ишлаб чиқариш тармоғини ривожлантириш қуйидаги асосий муаммоларни ҳал қилишни талаб этади;

♦ илмий асосланган алмашлаб экиш тизимининг издан чиқиши натижасида, экин майдонлари мелиоратив ҳолатини яхшилаш имконияти чекланиб, тупроқ табиий унумдорлиги пасаймоқда;

♦ моддий — техник ресурслар ва пахта хом ашёси баҳоси ўсиш суратлари ўртасидаги номутаносиблик натижасида хўжаликлар сотиб олиш қобилияти пасайиши, уларнинг моддий — техника базаси ёмонлашувида ўз аксини топтоқда;

♦ мелиоратив ҳолати ёмон ерларга ҳам ғўза жойлаштирилиши ва бу майдонлардаги паст ҳосилдорлик ишлаб чиқаришнинг зарар билан якунланишига олиб келмоқда;

♦ пахтачилик тармоғи фаолияти натижалари режа бажариш кўрсаткичи орқали баҳоланиши, маҳаллий раҳбарларни маҳсулот миқдорини кўпайтириш "имкониятларини" қидиришга мажбур этиб, айниқса "охирги мисқолигача етиштирилган пахтани териб олиш" хўжаликлар иқтисодий аҳволига салбий таъсир этмоқда.

♦ пахтани монополист ташкилот харид қилиши, маҳсулотнинг буюртмадан ташқари қисмини сотишдан деҳқон манфаатдорлигини чеклайди. Шу боис, режадан ортиқча етиштирилган маҳсулот тўлиғича ишлаб чиқарувчи ихтиёрида қолдирилиши ва ушбу маҳсулот экспортдан тушган маблағни хўжаликларда қолдириш орқали деҳқоннинг далада ишлашини рағбатлантириш лозим;

♦ пахтачилик хўжаликларида сабзавот ва бошқа маҳсулотлар етиштириш ва пахта ҳосилдорлигини оширишга манфаат туғдириш мақсадида, давлат буюртмаси доирасидаги маҳсулотларнинг экин майдони ва маҳсулот миқдори ўрнига фақат маҳсулот миқдорини белгилаш лозим;

♦ қишлоқ хўжалигида қарз кечилиши ва тўлов кечиктирилиши, тармоққа иқтисодий ёрдам бўлсада, муаммолар пайдо қилмоқда. Хусусан, фойда билан ишлаётган хўжаликлар учун, зарар ишловчи хўжаликлар қарзлари кечилиши ижтимоий адолатсизликни ва деҳқонда боқимандалик кайфиятини пайдо қилади. Мазкур ҳолатда қуйидагича ёндашиш тавсия этилади:

— қарз кечиш маъмурий ҳудудга эмас, балки аниқ хўжаликлар доирасида ҳал этилиши, бунда қарзлар экин майдонлари ҳажми ва унумдорлигини асос қилган ҳолда кечилиши лозим ва бу деҳқонга тенг иқтисодий вазият яратади;

— қарзлар бевосита қарзлардан кечиш кўринишида эмас балки, зарар келтирувчи, давлат буюртмасидаги маҳсулотга белги —

ланган баҳоларга қўшимча сифатида амалга оширилиши лозим. Бу вазият деҳқонни боқимандалик кайфиятидан ҳалос этади;

♦ пахтачилик фермер хўжаликларида аъзолар моддий ман — фаатдорлигини таъминлаш, уларни ижтимоий муҳофаза қилиш мақсадида, фермернинг пахта далаларида ишловчи ишчилар учун ҳам ширкатда жорий этилган пахта ёғи, шелуха ва шротини бериш тизимини жорий этиш мақсадга мувофиқ;

17. Тадқиқотлар кўрсатишича вилоятлар бўйича ғўза навлари экин майдонлари йиллар давомида кескин ўзгарган, жумладан, сўнгги беш йилда баъзи навлар экин майдонлари 17—45 фоиз — гача (19,4—76,2 минг га) ўзгарган. Нав жойлаштиришдаги бундай тебранишлар салбий оқибатларга олиб келмоқда. Хусусан;

♦ хўжаликларда ғўза навлари агротехникасига риоя қилиш им — конияти чегараланиб, кутилган ҳосилдорликка эришишга салбий таъсир қилмоқда;

♦ ғўза навлари бўйича сифатли уруғ тайёрлаш ҳажми билан экин майдонлари миқдори ўртасида номутаносиблик юз бериб, тайёрланган уруғ етмасдан техник чигитни экиш ҳоллари ёки тайёрланган уруғ ортиқча бўлиб, қўшимча сарф — харажатлар пайдо бўлишига олиб келмоқда;

♦ бир ғўза нави бўйича ортиқча тайёрланган уруғлик бошқа нав бўйича шунча миқдордаги уруғлик етишмай қолишига сабаб бўлади. Икки ҳолатда ҳам пахта ҳосилдорлиги ва хом ашё сифати пасайиши кузатилади. Шунинг учун ғўза навларини жойлаштириш режаси бир йиллик эмас, узоқ муддатга (5 йил) мўлжалланиши лозим. Бунда йиллар бўйича жойлаштириш режасидан чет — ланиш 5—6 фоиздан ошмаслиги керак. Бу ҳолда;

♦ ғўза навларини жойлаштиришда нав тозалигини таъмин этишга шароит туғилади;

♦ республикада навлар бўйича уруғ тайёрлаш ҳажми ва экин майдонлари ўртасидаги мувофиқликни сақлашга шароит туғилади;

♦ хўжаликлар томонидан ғўза навлари агротехникасини ўзлаштириш учун имкониятлар чегараси кенгайди;

♦ вилоятлараро уруғ ташиш камайиб, ҳудудлар шароитига мос келмайдиган ғўза навини экиш ҳисобига фойдаланилмайдиган нав биологик салоҳиятини бой бериш барҳам топади.

18. Ғўза селекцион навларини ҳудудлар бўйича оқилона жойлаштиришда: ишлаб чиқариш режалаштирилаётган маҳсулотга бозор талабининг мавжудлиги, ички ва ташқи бозор конъюнктураси, унинг ўзгариш ҳолати; экин майдони бирлигидан олинадиган соф даромад миқдорини максималлаштириш; хўжаликларда ишлаб чиқарилган маҳсулотни энг кўп фойда олиш имкониятидан тўлиқ фойдаланган ҳолда сотишга эришиш имкониятини ҳисобга олиш кабилар масалаларга алоҳида аҳамият берилиши лозим.

Шунингдек ғўза навларини жойлаштиришда: қишлоқ хўжалигида ўзига хос машиналар тизими талаб этилиши ва улардан фой —

даланиш жараёнидаги фарқлар; қишлоқ хўжалиги аниқ маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашиш имконини чеклаши; тармоқда турли йилларда сарфланган, бир хил сотиб олиш қобилиятига эга маблағлар, турли миқдордаги қайтим бериши ва бошқалар ҳисобга олиниши лозим.

19. Тадқиқотлар натижасида ғўза навларини жойлаштириш иқтисодий самарадорлик мезонлари бўйича тавсиялар тайёрланди. Иқтисодий самарадорлик мезонлари сифатида: экин майдонидан максимал даражада соф фойда олиш имконияти; маълум ҳудуд доирасида мавжуд ер — сув, меҳнат ресурслари ва бошқа ресурслардан йил давомида фойдаланиш мутаносиблигини таъмин этиш; экологик мувозанатни сақлаш ва максимал фойда олиш мақсадлари мутаносиблигига эришиш масалалари қабул қилинди.

Ғўза селекцион навларини жойлаштириш иқтисодий мезони сифатида "экин майдони бирлиги ҳисобидан максимал даражада соф фойда олиш имконияти" ни ҳисобга олиш тавсия этилди.

20. Тадқиқотлар натижасида ғўза навларини жойлаштириш бўйича услубий тавсиялар ишлаб чиқилди. Бунда, жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар гуруҳи сифатида "Табиий — иқлим омиллари" танланган. Мазкур гуруҳ бўйича:

Тупроқ физиологик ва агрохимёвий таркибини ҳисобга олган ҳолда нав жойлаштириш услуби; тупроқ шўрланиш даражасини ҳисобга олган ҳолда нав жойлаштириш услуби; экин майдонининг сув таъминотини ҳисобга олган ҳолда нав жойлаштириш услуби; йиллик самарали ҳарорат миқдорини ҳисобга олган ҳолда нав жойлаштириш услублари ишлаб чиқилиб, барча кўрсаткичларни умумлаштирувчи навнинг ҳудудга мослиги баҳоловчи "Жойлаштириш коэффицентини" ни ҳисоблаш услуби тавсия этилди.

21. Муаллиф фикрича, ғўза навларини жойлаштириш тизи — минини такомиллаштириш навлар иқтисодий самарадорлигини баҳолаш тизими орқали амалга оширилиши лозим. Бунда:

♦ экишга тавсия этилган ҳар бир ғўза нави маълум мезонлар асосидаги миқдорий, иқтисодий баҳосига эга бўлиши лозим;

♦ ҳудудлар доирасида энг юқори кўрсаткичга эга бўлган ғўза нави танланган ҳудуд учун энг маъқул нав деб топилади ва экиш учун тавсия этишга асос туғилади;

♦ ғўза навларини иқтисодий баҳолашни, ингичка толали пахта навлари жойлаштирилиши лозим бўлган ҳудудлар аниқлиги боис, ўрта толали пахта навлари бўйича амалга ошириш.

Мазкур кўрсаткичлар ғўза навларини ҳудудлар бўйича жойлаштиришда дастлабки баҳолаш мезони ва асос сифатида хизмат қилади ва шу жиҳатдан амалий аҳамиятга эга.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатлар.

1. Қонун. "Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1990 йил 31 октябр — Т.: "Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси", нашриёт уйи, 1999.
2. Қонун. Ўзбекистон Республикаси Ер кодекси. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришга оид қонун, ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлар тўплами — Т.: Ўқитувчи, 1998. 5 бет.
3. Меъёрий ҳужжат. "Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиш — тиришга талаб этиладиган меҳнат ва моддий ресурслар меъёр — лари". Тошкент — 1997 йил, 3 — 45 бетлар.
4. Фармон. Указ Президента Республики Узбекистан УП- 1978 от 18.03.98 г. "О программе углубления экономических реформ в сельском хозяйстве на период 1998-2000 годы". Финансовые законодательства Республики Узбекистан, 1998 год. С.16.
5. Фармон. Указ Президента Республики Узбекистан УП- 2165 от 31.12.98 г. "О создании Фонда для расчетов за сельскохозяйственную продукцию, закупаемую для государственных нужд". Финансовая законодательства Республики Узбекистан. 1999. г. С.18.

2. Монографиялар, рисолалар ва тўпламлар.

6. Васильев Н.В. Специализация и размещение сельскохозяйственного производства в СССР.-М.: "Мысль". 1965. С. 116.
7. Горелкин Н.В. Проблемы рационального размещения и повышения эффективности хлопководства.- Т.: "Мехнат" 1987. С. 123.
8. Илмий ҳисобот. Ўзбекистон Пахтачилик илмий тадқиқот институти "Иқтисод ва режалаштириш" бўлими йиллик илмий ҳисоботи. — Т.: 2002. Бет 24.
9. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. — Т.: Ўзбекистон. 1998. Бет 106 — 109, 578 — 686.
10. Каримов И.А. Ўзбекистон: Миллий мустақиллик, иқтисодиёт, сиёсат, мафкура. — Т.: Ўзбекистон. 1993. Бет 110.
11. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. — Т.: Ўзбекистон. 1997. Т. 5. Бет 334.
12. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. — Т.: Ўзбекистон. Т. 6. Бет 420 — 429.
13. Лапкин К.И. Развитие и размещение сельскохозяйственных отраслей хлопкового комплекса.- М.: 1975. С 135-144.
14. Пулатов Н. Особенности возделывания хлопчатника на засоленных почвах.- Т.: "Фан". 1981. С. 41.
15. Салиев Х.С. Водный режим и продуктивность хлопчатника.- Т.: "Фан". 1979. С. 32.

16. Хушматов Н. Қишлоқ бозор инфратузилмасининг ҳозирги ҳолати ва уни ривожлантириш истиқболлари. — ЎзБИИТИ илмий ишланмалари тўплами. Т.: 2000. Бет 28.

17. Хушматов Н. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида маркетинг асослари. // Илмий — амалий семинар маърузалар тўплами. Ўз — БИИТИ. Т.: 1998. 14 — 15 май. Бет 33.

18. Хушматов Н. Жаҳон ҳамжамиятида пахта етиштириш ва истеъмол қилишда Ўзбекистоннинг ўрни. // Илмий — амалий конф. маърузалар тўплами. ЎзБИИТИ, 2000. 18 сентябр. Бет 41.

19. Хушматов Н., Республикада пахта хом ашёси ишлаб чиқа — риш борасидаги муаммолар. // Ўз БИИТИ илмий ишланмалар тўплами. Т.: 2002. Бет 31.

20. Хушматов Н., Ғўза селекцион навларини ҳудудлар бўйича жойлаштиришнинг иқтисодий асослари. // ЎзР Фан ва техника давлат комитети ва Олий Аттестация Комиссиясининг V — рес — публика илмий конф. тезислар тўплами. Т.: 2001. Бет 79.

21. Ўзбекистон ғўза навлари. — Т.: "Узинкомцентр". 2001. Бет 5.

3. Мақолалар ва услубий тавсиялар.

23. Абдуллаев Р. Жаҳон пахта истеъмоли концентрациялашуви. // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 2000. № 6. Бет 39.

24. Авлиёқулова Р. ва бошқ. Жаҳон ва Ўзбекистон пахтачилиги. // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 2000. № 2. Бет 30.

25. Автономов В. и др. Исследование вилтоустойчивости гибридов хлопчатника. // Ж. Сельское хозяйство Узбекистана. 2000. № 6. С. 5 — 8.

26. Акрамов О.И. Пахта ҳосили ва унинг сифатига суғориш усуллари таъсири. // Ж. Пахтачилик ва дончилик. 2001. № 4. Бет 19.

27. Ахмедов Д. Чет мамлакатларда пахтачилик ривожланишини тартибга солиш усули. // Ж. Пахтачилик. 1995. № 5 — 6. Бет 40.

28. Жалилов О.Ж. ва бошқ. Қорақалпоғистон шароитида ғўза навларининг комбинацион хусусиятини ўрганиш. // Ж. Пахтачилик. 1995. № 5 — 6. Бет 11.

29. Жалилов О.Ж. Республикада пахтачиликни тараққий эттириш йўллари. // Ж. Пахтачилик ва дончилик. 1999. № 2. Бет 5.

30. Жуманиёзов М. Ж. ва бошқ. Ғўзанинг эртапишар Шароф — 75 нави. // Ж. Пахтачилик ва дончилик. 2001. № 4. Бет 10.

31. Жўраев Б. Оққурғон — 2. // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 1999. № 5. Бет 18.

32. Ибрагимов Ш. ва бошқ. Янги истиқболли С — 4910 ғўза нави ишлаб чиқаришга. // Ж. Пахтачилик ва дончилик. 2002. № 1. Бет 5.

33. Исашов А., Акбаров И. Завфар — 3 нави. // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 2000. № 6. Бет 35.

34. Йўлдошева З. Энг ҳосилдор нав. // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 2000. № 1. Бет 32.

35. Козубаев Ш. Сортообновление — важное звено семеноводства хлопчатника. // Ж. Сельское хозяйство Узбекистана. 2001. №6. С. 8.
36. Мадримов А. ва бошқ. Қайси навларни экиш маъқул. // Ж. Узбекистон қишлоқ хўжалиги. 2000. № 2. Бет 27.
37. Матякубов Х. Ғўзанинг тезпишар С—6770 нави. // Ж. Пахтачилик ва дончилик. 1998. № 2. Бет 44.
38. Назаров Р. Оптимальное сортооразмещение хлопчатника — основа высокоурожая. // Ж. Сельское хозяйство Узбекистана. 2001. 1. С.15.
39. Назаров Р. Энг яхши нав қандай бўлиши керак. // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 1998. № 1. Бет 16.
40. Очилов Р. ва бошқ. Дефолиантлар ва ғўза зараркунандаларининг табиий қушандалари. // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 2000. № 3. Бет 20.
41. Раҳматов И., Орипов А. Қарши чўли шароитида ингичка толали ғўзанинг "Термиз—24" навини суғориш. // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 1997. № 4. Бет 40.
42. Ризаев Б. Пахта комплексига фан—техника ютуқларини жорий қилиш. // Ж. Бозор, пул ва кредит. 2000. № 11. Бет 69.
43. Сатилов Ф. Истиқболли янги ғўза навлари ҳосилдорлиги. // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 1997. № 2. Бет 26.
44. Сатилов Г., Иброҳимов Н. Сифатли тола ва ёғ чиқиши — асосий мезон. // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 1997. № 1. Бет 28.
45. Хусанов Р. Х. Пахта уруғчилигини ривожлантириш ва такомиллаштириш йўллари. // Ж. Пахтачилик ва дончилик. 1999. №2. Бет 9.
46. Хусанов Р. Х. Афзал схема. // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 1998. № 1. Бет 21.
47. Хушматов Н. Ғўза навларини ҳудудлар бўйича жойлаштиришнинг иқтисодий асослари. // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 2001. №3. Бет 31.
48. Хушматов Н., Аралов П. Ғўза селекцион навларини агротехника тадбирлари талаби бўйича иқтисодий баҳолашнинг услубий асослари. // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 2002. № 3. Бет 37.
49. Хушматов Н., Аралов П. Ғўза селекцион навларини республика ҳудудлари бўйича жойлаштиришда уларнинг иқтисодий самарадорлигига баҳо беришнинг услубий асослари. // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 2002. № 1. Бет 32.
50. Хушматов Н., Аралов П. Ғўза уруғи ва вегетатив органларига электромагнит ишлов беришнинг иқтисодий самарадорлиги. // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 2002. № 4. Бет 36.
51. Хушматов Н., Аралов П. Республикамиз табиий иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда ғўза навлари иқтисодий самарадорлигига баҳо беришнинг услубий асослари. // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 2002. № 2. Бет 37.
52. Хушматов Н., Файзуллаева Т. Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни амалга ошириш шароитида экинларни жойлаштиришнинг асосий шарт шароитлари. // Ж. Пахтачилик ва дончилик. 2001. № 3. Бет 28.

лаштиришнинг асосий шарт шароитлари. // Ж. Пахтачилик ва дончилик. 2001. № 3. Бет 28.

53. Хушматов Н., Файзуллаева Т. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзига хос хусусиятлари. // Ж. Пахтачилик ва дончилик. 2002. № 1. Бет 18.
54. Хушматов Н., Файзуллаева Т. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида экинларни жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар. // Ж. Пахтачилик ва дончилик. 2001. № 4. Бет 22.
55. Хушматов Н., Файзуллаева Т. Пахтачиликда иқтисодий самарадорликни ошириш. // Ж. Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. 2002. № 10—11. Бет 32.
56. Хушматов Н., Файзуллаева Т. Пахта хом ашёси сифатига эътибор. // Ж. Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. 2002. №5—6. Бет 39.
57. Хушматов Н., Фармонов Т. Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштириш қадамлари. // Ж. Иқтисод ва ҳисобот. 1998. № 2. Бет 22.
58. Хушматов Н., Хушматов Ш. Развитие хлопководства в республике и проблемы сохранения экологического равновесия. // Ж. Сельское хозяйство Узбекистана. 2002. 3. С.5.
59. Хушматов Н., Аралов П. Ҳиндистонда ғўза навлари қандай жойлаштирилади? // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 2003. №2. Бет 31.
60. Хушматов Н., Аралов П. Пахтачилик: муаммолар ва ечимлар. // Ж. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 2003. № 6. Бет 2.
61. Цамутали А.С. Проблемы специализации в хлопководящих хозяйствах. // Ж. Хлопководство. 1976. 1. С. 10.

4. Диссертация, диссертация авторефератлари.

62. Абдуллаев Р. В. Ўзбекистон иқтисодиётини эркинлаштириш шароитида аграр секторнинг экспорт салоҳиятини юксалтириш (пахта толаси экспорти мисолида). Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати — Т.: 2001.
63. Жураев А. Интенсификация и повышение экономической эффективности производства тонковолокнистого хлопка. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. эконом. наук — Т.: 1981.
64. Раҳманкулов Х. Р. Проблемы повышения эффективности сельскохозяйственного производства на основе специализации и размещения. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук — Т.: 1978.
65. Юсупов Э. Ж. Пахтачилик мажмуини ислох қилиш ва тармоқлараро иқтисодий мутаносибликни шакллантириш муаммолари. Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тайёрлаган диссертация автореферати — Т.: 1998.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I. БОБ. БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ ШАРОИТИДА ҒЎЗА СЕЛЕКЦИОН НАВЛАРИНИ ИҚТИСОДИЙ БАҲОЛАШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	5
1.1.Бозор муносабатлари шароитида ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигини баҳолаш зарурати	5
1.2.Ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигини баҳолаш мезонлари	9
II. БОБ. ҒЎЗА СЕЛЕКЦИОН НАВЛАРИНИ ИҚТИСОДИЙ БАҲОЛАШ КЎРСАТКИЧЛАРИ ТАСНИФИ ВА УЛАРНИ ҲИСОБЛАШ УСЛУБЛАРИ	14
2.1. Ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигига баҳо бериш кўрсаткичлари тизими таснифи.....	14
2.2. Ғўза навларини табиий иқлим шароитларига талаби бўйича баҳолаш кўрсаткичларини ҳисоблаш услуби.....	32
2.3. Ғўза навларини агротехника тадбирларига талаби бўйича баҳолаш кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш услуби.....	40
2.4. Ғўза навларини биологик хусусиятлари бўйича баҳолаш услуби.....	47
2.5. Ғўза селекцион навларини технологик талабларга жавоб бериши бўйича баҳолаш услуби.....	52
2.6. Ғўза селекцион навларини иқтисодий жиҳатдан тавсифи бўйича баҳолаш услублари.....	54
III. БОБ. РЕСПУБЛИКАДА ПАХТА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА ҒЎЗА НАВЛАРИНИ ЖОЙЛАШТИРИШНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ	62
3.1. Республикада пахта хом ашёси ишлаб чиқаришнинг ҳозирги ҳолати.....	62
3.2. Ғўза селекцион навларини республика ҳудудлари бўйича жойлаштиришнинг ҳозирги ҳолати.....	66
3.3. Тармоқлараро баҳо ўсиши нисбати номутаносиблиги салбий оқибатларни нисбий тўғрилашнинг услубий асослари	71
IV. БОБ. ҒЎЗА СЕЛЕКЦИОН НАВЛАРИНИ ЖОЙЛАШТИРИШНИНГ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ ВА НАВЛАРНИ ИҚТИСОДИЙ БАҲОЛАШ	81
4.1. Қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари ва экинларни жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар	81
4.2. Ғўза навларини жойлаштириш шарт шароитлари ва иқтисодий мезонлари	87
4.3. Ғўза селекцион навларини жойлаштиришнинг услубий асослари.....	91
4.4. Ғўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигини баҳолаш тизими	95
ХУЛОСАЛАР	110
ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	118

Илмий нашр

Хушматов Норқул Садуллаевич
иқтисод фанлари номзоди

ҒЎЗА СЕЛЕКЦИОН НАВЛАРИ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШНИНГ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

(Монография)

Маъсул муҳаррир:
и.ф.н. Файзуллаева Т.Р.
Мусаввир:
Худайбердиев Ў.
Тех. муҳаррир:
и.ф.н. Султонов Б.
Компьютерда саҳифалаш:
Султонов Алишер

ИБ № 3621

Босишга рухсат этилди 30.03.2004 й. Қоғоз бичими 84x108 1/32. Офсет усулида. Нашр босма тобоғи 7,81. Адади 1000 нусха.
Буюртма №65. Баҳоси келишилган нарҳда.

“Қамолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати. “Янги аср авлоди” нашриёт — матбаа маркази. 700133, Қатортол кўчаси, 60 Тошкент, Чилонзор — 8.

«Босма» ХТ босмаҳонасида босилди. Тошкент, Фарход кўчаси, 112 — уй.